

**SAFVETÜ'T-TEFÂSİR İLE KUR'ÂN YOLU
TEFSİRİ'NDE MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN
YORUMU**

Selami NARMANLI

**Yüksek Lisans Tezi
Tefsir Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Ali YILMAZ
2024**

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEFSİR ANA BİLİM DALI**

Selami NARMANLI

**SAFVETÜ'T-TEFÂSİR İLE KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ'NDE
MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN YORUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Ali YILMAZ**

ERZURUM-2024

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Safvetü't-Tefâsir ile Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Müteşâbih Âyetlerin Yorumu" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

27.12.2024

Aslı Islak İmzalıdır

Selami NARMANLI

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Ali YILMAZ danışmanlığında, Selami NARMANLI tarafından hazırlanan bu çalışma 27/12/2024 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Ali YILMAZ

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Abdulmecid OKÇU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Osman BAYRAKTUTAN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

OF27b_V4_03.11.2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	1
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH KONUSU VE SAFVETÜ'T-TEFASİR İLE KUR'AN YOLU TEFSİRİ

1.1. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH KONUSU VE MÜTEŞABİHU'L-KURAN.....	4
1.1.1. Muhkem ve Müteşabih	4
1.1.2. Müteşabihu'l- Kurân	14
1.1.2.1. Kur'ân'da Müteşâbihlerin Çeşitleri	15
1.1.2.2. Lafzen Müteşâbih Âyetler	16
1.1.2.3. Mânen Müteşâbih Âyetler	18
1.1.2.4. Lafzen ve Mânen Müteşâbih Âyetler	19
1.1.3. Müteşâbihlerin Hikmetleri	20
1.1.4. Müteşâbihlerle İlgili Yazılmış Eserler	22
1.2. SAFVETÜ'T-TEFÂSİR İLE KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ MÜELLİFLERİ VE TEFSİRDEKİ METODU	23
1.2.1. Muhammed Ali Es-Sâbûni Ve Tefsiri.....	23
1.2.1.1. Hayatı ve Eserleri	23
1.2.1.2. Safvetü't-Tefâsir'deki Metodu	27
1.2.2. Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri ve Özellikleri	32
1.2.2.1. Hayrettin KARAMAN Hayatı ve Eserleri.....	33
1.2.2.2. İbrahim Kafi DÖNMEZ Hayatı ve Eserleri	34
1.2.2.3. Sâdrettin GÜMÜŞ Hayatı ve Eserleri	35

1.2.2.4. Mustafa ÇAĞRICI Hayatı ve Eserleri.....	36
1.2.2.5. Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri ve Metodu	37

İKİNCİ BÖLÜM

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR İLE KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ'NDE MÜTEŞÂBİH ÂYETLERE YAKLAŞIM

2.1. ALLAH'IN ZÂTİ VE FİİLLERİYLE İLGİLİ MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN

YORUMU 42

2.1.1. العين / Ayn	42
2.1.2. وجه الله / Vechullah.....	47
2.1.3. يد الله / Yedullah	51
2.1.4. الاستواء / İstivâ	56
2.1.5. العرش / Arş	60
2.1.6. الكرسي / Kürsi	64
2.1.7. المجئ - الاتيان / Mec'i	69
2.1.8. الاستهزاء / İstihz'a	72
2.1.9. كلام الله / Kelâmullah.....	75
2.1.10. الاستحياء / İstihyâ	79
2.1.11. عند الله - جنب الله / Cenbullah - Indellah.....	84
2.1.12. وفق / Fevk	87
2.1.13. الروح - النفس / Ruh.....	90
2.1.14. لعنت الله - Sahadullah / سخط الله - غضب الله / La'netullah	96
2.1.15. رضوان الله - الرضا / Rızâ- Rıdvânullah	102

2.2. AHİRET HAYATIYLA İLGİLİ MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN YORUMU... 106

2.2.1. الساعة/ Sa'ah (Sa'a(t'))	107
2.2.2. الصور / Sûr	110
2.2.3. القيامة / Kıyâmet	115
2.2.4. البعث / Ba's.....	120
2.2.5. المحشر / Mahşer - الحشر / Haşr	125
2.2.6. الحساب / Hesap - الميزان / Mizân.....	131
2.2.7. الصراط / Sırat.....	136
2.2.8. الرؤي / Ru'yet - Cennet ve Nimetleri / الجنة	139
2.2.9. جهنم / Cehennem ve Azap Şekilleri	146

SONUÇ.....	155
KAYNAKÇA	157
ÖZGEÇMİŞ.....	166

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR İLE KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ'NDE MÜTEŞÂBİH
ÂYETLERİN YORUMU

Selami NARMANLI

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ali YILMAZ

2024, 166 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Ali YILMAZ (Danışman)

Prof. Dr. Abdulmecid OKÇU

Doç. Dr. Osman BAYRAKTUTAN

Kur'ân'ın ifasesiyle Yüce Allah, (c.c.) Âl-i İmran Sûresi 3/7. âyetinde; *"....Onun (Kur'ân, 'ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır, diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerin peşine düşerler...."* buyurarak âyetleri genel anlamda iki kısma ayırmıştır. Allah, (c.c.) muhkem âyetleri Kur'ân'ı Kerim'in aslı, esası, temeli olarak nitelendirirken, müteşâbih âyetlerin peşine düşenleri ise fitne çıkarmaya çalışan kötü niyetli kişiler olarak belirtmiş ve onları tenkit ederek kınamıştır. Muhkem âyetler; mânası açık olan, verilmek istenen mesaj net bir şekilde anlaşılan, kendisiyle neyin kastedildiği şüphesi bulunmayan ve yorum ihtiyacı hissedilmeyen apaçık Kur'ân âyetleridir. "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir. Bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz." Müteşâbih âyetler ise; mânasında açıklık bulunmayan, anlaşılması zor, belirsiz, muğlak, ne anlatmak istediği açıkça anlaşılamayan, izah için araştırmaya, incelemeye ve başka bilgilere ihtiyaç duyulan, *"Rahman, arşa istivâ etmiştir."* âyetindeki "arş" ve "istiva" gibi kavramlardır. Müteşâbih âyetler Kur'ân'da çeşitli şekillerde bulunmaktadır. Yüce Allah'ın (c.c.) zâtına nispet edilen "yed, ayn, vech" gibi uzuv niteliğinde olanlar "istivâ, arş, kürsi istihyâ, iztihza, rızâ, kelâm" v.b.g. Allah'ın (c.c.) fiillerine nispet edilenler ve âhiret hayatıyla ilgili; "sa'at, sûr, kıyâmet, ba's, haşr, mahşer, sırat, cennet, cehennem" v.b.g. kavramlar olup, Kur'an'da muhtelif şekillerde geçmektedir. Müteşâbih âyetler, Hz.Peygamber'den (s.a.v.) bu yana tefsir literatüründe çok önemli bir yer tutan ve üzerinde çeşitli çalışmalar yapılan günümüzde de güncelliğini koruyan önemli meselelerdendir. Bu çalışmada; Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Safvettüt-Tefâsir adlı eseri ile Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsirin'deki müteşâbih âyetlerin yorumu ele alınmıştır. Rivâyet ve dirâyet tefsir ekolleri sentezlenerek kâleme alınan Safvetü't-Tefâsir ve Kur'ân Yolu Tefsiri'ndeki müteşâbih âyetler etraflıca araştırılarak incelenmiş, ihtiyaç duyulan noktada büyük müfessirlerin kaynak eserlerinden ve görüşlerinden de istifade edilerek söz konusu kavramlar te'vil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Muhkem, Müteşâbih, Tefsir, Sâbûnî, Safvetü't-Tefâsir, Kur'ân Yolu

ABSTRACT**MASTER THESIS****INTERPRETATION OF AMBITIOUS VERSES IN THE EXPRESSION OF THE QUR'AN WAY WITH SAFVETÜ'T-TEFÂSİR****Selami NARMANLI****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Ali YILMAZ****2024, 166 pages****Jury: Assoc. Prof. Dr. Ali YILMAZ (Advisor)****Prof. Dr. Abdulmecid OKÇU****Assoc. Prof. Dr. Osman BAYRAKTUTAN**

Almighty Allah, (c.c.) with the expression of the Quran, Surah Al-i Imran 3/7. In the verse; "...Some of its (Quran's) verses are strong, they are the mother of the book, while others are allegorical. Those with crookedness in their hearts pursue the allegorical verses to create discord and make wrong interpretations of it..." literally divided it into two parts. While Allah (swt) described the muhkam verses as the original, essential and foundation of the Holy Quran, he stated that those who followed the ambiguous verses were malicious people trying to cause discord and criticized and condemned them. Muhkam verses; They are clear verses of the Quran whose meaning is clear, the message intended to be given is clearly understood, there is no doubt about what is meant by it and there is no need for interpretation. "O you who believe! Alcohol, gambling, idols, fortune-telling and luck arrows are filth made by the devil. Stay away from them so that you may be saved." Mutashabih verses are; "The Most Merciful has ascended to the Throne" whose meaning is unclear, difficult to understand, uncertain, ambiguous, what it means is not clearly understood, and requires research, examination and other information to explain. These are concepts such as "arsh" and "istiwa" in the verse. Mutashabih verses are found in the Quran in various forms. Those that have the characteristics of limbs such as "yed, ayn, vech", which are attributed to the person of Almighty Allah (c.c.), are "istiwa, throne, kürsi istihyâ, iztihza, rıza, kalam" etc. Concerning those attributed to the actions of Allah (swt) and the afterlife; "Sa'at, Sur, Doomsday, Ba'th, Hashr, Judgment Day, Sirat, Heaven, Hell" etc. These are concepts and are mentioned in various forms in the Quran. Mutashabih verses are among the important issues that have held a very important place in the tafsir literature since the time of the Prophet (pbuh) and remain up-to-date even today, where various studies have been carried out on them. In this study; Muhammed Ali es-Sâbûnî's work named Safvettüt-Tefâsir and the interpretation of the allegorical verses in the Quran Path Turkish Translation and Tafsir were discussed. The allegorical verses in Safvetü't-Tefâsir and Qur'an Path Interpretation, which were written by synthesizing narrative and dirâyet schools of interpretation, were thoroughly researched and examined, but where necessary, the concepts in question were interpreted by also benefiting from the source works and opinions of great commentators.

Keywords: Qur'an, Muhkem, Mutashabih, Tafsir, Sabuni, Safvetü't-Tafâsir, The Way of the Qur'an

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu çalışmada aşağıdaki transkripsiyon sistemine uyulmuştur.

خ: h	ح: h	ج: c	ث: s	ت: t	ب: b	ء, أ: 'd
ص: s	ش: ş	س: s	ز: z	ر: r	ذ: z	د: d
ق: g	ف: f	غ: ğ	ع: 'e	ظ: z	ط: t	ض: d
ي: y	ه: h	و: v	ن: n	م: m	ل: l	ك: k

Sesliler

أ, آ, إ: â	ي: î	و: û
ا, ع: -	ي: -	و: -

Transkripsiyon açısından ayrıca şu hususlara da riâyet edilmiştir:

- 1- Harf-i tarifler cümle başında küçük harfle yazılmıştır. ez-Zekkâk; el-Makkarî gibi.
- 2- Başında harf-i tarif bulunan kelimelerin transkripsiyonu, başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu esas alınarak yapılmıştır. el-Edebu'l-Endelusî; es-Safedî; Nefhu't-Tıb gibi.
- 3- Terkip halinde bulunan isim ve lakapların cüzleri ayrı değil bitişik yazılmıştır. Abdurrahman, Abdullah, Abdülhamid gibi.

- 4- Terkip halinde bulunan ifadelerde; (kitap adı, şahıs adı vb.) ve vasfı gerektiren yerlerde muzâfın irabı yazıda gösterilmiştir. Dîvânu İbn Zumrek, Buğyetu'l-Vuât, fî Zikri Vulâti'l-Endelus gibi.
- 5- Arapça eser adlarında eserin ilk kelimesinin ve eser adı içerisinde geçen diğer isimlerin baş harfi büyük, diğer harfler küçük olarak yazılmıştır.
- 6- Türkçede yaygın olarak kullanılan Arapça kökenli isimlere transkripsiyon uygulanmamıştır. Ali, Ömer, Abdullah, Süleyman, Abdurrahman, Harun, İhsan, Abbas gibi.

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: Aleyhisselâm
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
c.c.	: Cellecelâluhu
Çev.	: Çeviri
DİBY.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
m.	: Miladi
md.	: Madde
MÜİFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
ö.	: Ölümü
ra.	: Ra'dıyallahu anh
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDVİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDVY.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
vb.	: Ve benzerleri
vbg.	: Ve bunun gibi
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Sevgili Peygamberimizin (s.a.v.) en büyük mucizesi ve insanlığın hayat rehberi olan son ilahi kitap Kur'ân, beşeriyetin sorunlarını çözmek için yaklaşık yirmi üç senede peyderpey nazil olmuştur. Hz. Peygamber, (s.a.v.) Allah (c.c.) tarafından Cebrail (a.s.) vasıtasıyla kendisine verilen ilahi eğitime uygun bir şekilde indirilen vahyi okuyor ve ashabına da açıklıyordu. Vahyin ilk muhatabı olan Arap toplumu Kureyş lehçesiyle inen âyetleri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) dinliyor ve O'ndan öğreniyordu. Anlamadıkları veya anlamakta güçlük çektikleri kelimeleri ve âyetleri Hz. Peygamber'e, (s.a.v.) soruyor ve anlamaya çalışıyorlardı. Nüvesi bu şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.) ile oluşmaya başlayan, Kur'ân ilimlerinden ilki diyebileceğimiz tefsir ilmi doğmaya başlamıştır. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra tarihi süreç içerisinde Kur'ân'ı doğru anlama ve yaşama noktasında tefsirle ilgili bir takım yeni metotlar ve prensipler geliştirilerek tefsir usulü adıyla ilmi bir disiplin haline gelmiştir. Dolayısıyla; Müteşâbihâtü'l-Kur'ân'da tefsir ilmiyle ilgili olarak Ulûmu'l Kur'ân (Kur'ân İlimleri) başlığı altında müstakil bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmış ve Kur'ân'daki müteşâbih âyetleri incelemeye başlamıştır.

Müteşâbihat konusu Kur'ân ilimleri arasında günümüze kadar müfessirler tarafından üzerinde yoğun bir şekilde çalışılan ve çözüme kavuşturulamayan en temel meselelerdendir. Bu çalışma; Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Safvetü't-Tefâsir adlı eserindeki müteşâbih âyetlere yaklaşımı ile müelliflerin Kur'ân Yolu Tefsiri'ndeki müteşâbih âyetlere yaklaşımını ele alıp inceleyen, birbiriyle mukayese eden bir araştırmayı kapsamaktadır. Kur'ân'daki müteşâbih kelimeleri incelediğimiz bu iki tefsirde; meselenin müfessirler tarafından nasıl te'vil edildiği, konunun anlaşılması bakımından son derece önemlidir. Çalışmada; müelliflerin söz konusu kelimeleri yaşadıkları zaman ve konjoktöre, klasik tefsir kaynaklarına, kişisel bilgi ve birikimlerine, tabi oldukları ehli sünnet anlayışına göre nasıl ve hangi açıdan ele aldıkları analiz edilmeye çalışılmıştır.

Bu analiz yapılmaya çalışılırken günümüze kadar gelen rivâyet ve dirâyet yöntemiyle yazılan tefsirlerin konuyla ilgili bölümleri incelenmiştir. Müteşâbihâtla ilgili yazılan kaynak kitaplardan, ansiklopedilerden, makalelerden, tezlerden istifade edilmiş ve müelliflerin Safvetü't-Tefâsir ve Kur'ân Yolu Tefsiri'ndeki müteşâbih âyetlere yaklaşımları ve yorumları bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Çalışma bir giriş ve iki bölümden müteşekkildir. Giriş bölümünde; araştırmanın konusu, önemi, amacı, araştırmanın planı yöntemi ve kaynakları açıklanmıştır. Birinci bölümde, muhkem ve müteşâbih kavramları ile müteşâbihlerin çeşitleri, hikmetleri, müteşâbihle ilgili yazılmış eserler hakkında bilgi verilmiş ve Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Kur'ân Yolu müelliflerinin hayatı eserleri ve tefsirdeki metotlarıyla ilgili her iki tefsirin özellikleri analiz edilmiştir. İkinci bölümde ise; müelliflerin Allah'ın (c.c.) zâtı, fiilleri ve âhiret hayatıyla ilgili müteşâbih âyetlere yaklaşımları incelenmiştir.

Konunun tespitinde ve tezimizin hazırlanması sürecinde başından sonuna kadar değerli vakitlerini ayırarak yardımlarını esirgemeyen ve bana destek olan kıymetli danışmanım Sayın; Doç. Dr. Ali YILMAZ hocama en içten duygularıyla şükranlarımı sunarak saygılarımı arz ediyorum. Ayrıca çalışmanın neticelenmesi sürecinde değerli fikirlerinden istifade ettiğim saygı değer hocam Prof. Dr. Abdulmecit OKCU'ya ve yine çalışmanın düzeltilmesinde yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Osman BAYRAKTUTAN hocamıza ve ismini burada zikredemediğim emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Erzurum - 2024

Selami NARMANLI

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tefsir ilminde "Müteşâbihâtü'l-Kur'ân" başlığı altında müstakil bir çalışma alanına sahip olan "müteşâbihat" kavramının tarihsel gelişimine baktığımız zaman, Kur'ân'daki müteşâbih kelimeleri ve âyetleri nasıl anlamalı ve nasıl yorumlamalıyız? Soruları üzerinde âlimler tarafından etraflıca çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Mesele günümüze kadar çözüme kavuşturulamamış, günümüzde ise; genelde ilim erbabı, özelde ise tefsir âlimleri arasında bu çalışmaların ve tartışmaların devam ettiği görülmektedir. Bundan dolayı bu çalışma; çağımızın büyük İslam âlimlerinden Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Safvetü't-Tefâsir adlı eseri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın teklifiyle komisyondaki müellifler tarafından kâleme alınan Kur'ân Yolu Tefsiri'ndeki müteşâbih âyetlere yaklaşımı konu edinmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Yukarıda bahsettiğimiz gibi konunun günümüzde güncelliğini koruması ve halen daha tartışılıyor olması öneminin devam ettiğini göstermektedir. Ehl-i sünnet âlimleri tarafından asırlardır yazılan rivâyet ve dirâyet tefsirlerin müteşâbih kavramını algılayış biçiminden istiafade edilerek, açık ve sade bir dil ile çağdaş tefsir anlayışına göre ve günümüz ihtiyaçlarına binaen yazılan Safvetü't-Tefâsir ile Kur'ân Yolu Tefsiri'ndeki müteşâbih âyetlerin mukayese edilmesi ve yorumlanması konuya farklı bir önem kazandırmıştır. Her iki tefsirdeki âlimlerin konu hakkındaki görüşleri, yaklaşımları ve müteşâbih âyetleri ele alış biçimleri son derece değer atfetmektedir. Çalışmada söz konusu müfessirlerin görüşlerinin yanında farklı müfessirlerin görüşlerine de yer verilecek olması konuya ayrı bir önem katmaktadır. Tarihi süreç içerisinde Kur'ân'daki müteşâbihlerle ilgili; tefsirciler, kelâmcılar, fıkıhcılar hatta felsefeciler tarafından tartışmalar yapılmış, birçok farklı görüş ve mezhep anlayışı ortaya çıkmıştır. Konumuzla ilgili Müteşâbihâtü'l-Kur'ân ilmindeki eserlerde görüldüğü üzere mütekaddimun dönem âlimleri müteşâbihlere inanıp, onları olduğu gibi kabul edip yorum yapmazken; müteahhirun dönem âlimlerin ise bu âyetleri farklı açılardan ele alarak inceledikleri ve te'vil ettikleri görülmektedir. İbnü'l-Lebbân'ın (ö.749/1349)

Müteşâbihü'l-Kur'ân, Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1210) *Esâsü't-Taķdîs*, İbn-i Teymiyye'nin (ö.661/1263) *el-İklîl fi'l-Müteşâbih ve't-Te'vîl* ve Adnan Muhammed Zarzur'un *Müteşâbihu'l Kur'ân* çalışması bu konuda yazılmış önemli eserlerdendir. Araştırma bu bağlamda düşünüldüğünde, ehl-i sünnet anlayışına sahip her iki tefsirdeki müelliflerin Kur'ân'daki müteşâbih âyetlere yaklaşımları ve yorumlarının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Bu araştırmada; farklı coğrafyalarda doğan ama aynı dünya görüşüne sahip olan müelliflerin Kur'ân'daki müteşâbih âyetlere yaklaşımları, ele alış biçimleri ve müteşâbih kelimeleri nasıl te'vîl ettikleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

"*Safvetü't-Tefâsir ile Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri'nde Müteşâbih Âyetlerin Yorumu*" isimli bu çalışma; bir giriş, iki bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi ve istifade edilen kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde muhkem ve müteşâbih kavramı etraflıca ele alınarak, Kur'ân'dan bazı örnekler verilmiştir. Müteşâbihu'l-Kur'ân başlığı altında; Kur'ân'da müteşâbihlerin çeşitleri, hikmetleri ve müteşâbihle ilgili yazılan eserlerden bahsedilmiştir. Yine her iki tefsirin müellifleri tanıtılıp eserleriyle ilgili genel bilgiler verildikten sonra, önce Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin tefsirdeki metodu, sonra Kur'ân Yolu'ndaki müelliflerin tefsirdeki metodu ve özellikleri açıklanmıştır. İkinci bölümde ise çalışmanın konusu olan; "*Safvetü't-Tefâsir ile Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri'nde Müteşâbih Âyetlerin Yorumu*" başlığı altında Allah'ın (c.c.) zâtı ve fiilleri ile ilgi müteşâbih âyetler; ayn, vech, yed, istivâ, arş, kürsi, ityân/meci, v.b.g., ve âhiret hayatırla ilgili; sa'at, sûr, kıyâmet, haşr, hesap, sırat, ve diğer başlıklar ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise; konumuz çerçevesinde her iki tefsirle ilgili yapmış olduğumuz çalışma değerlendirilerek çalışmamız tamamlanmıştır.

Araştırmaya başlarken; konunun içeriğine uygun olarak çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Başta Kur'ân'daki muhkem ve müteşâbih kelimeler ve âyetler tespit edilerek Kur'ân-ı Kerim ana kaynak olarak belirlenmiştir. Akabinde çalışmanın konu başlığına uygun olarak Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsir adlı eseri* ve *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*'yle devam edilmiştir. Daha sonra ise farklı üslup ve

şekillerde kâleme alınan, rivâyet-dirâyet yöntemiyle te'vil edilen eserlerden olan; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi'nin Taberî'nin *Câmi'ul-Bey'an an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Ömer en-Neseffî'nin *et-Teysîr fi't-Tefsîr*, İsmail Hakkı Bursevi'nin *Ruhu'l Beyan*, İbn Kesîr'in *Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsîri*, Kadı Beydâvi'nin *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil (Muhtasar Beydâvi Tefsiri)*, Celalettin es-Suyutî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Fahrüddin er-Razî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'ân Dili*, Şihâbüddin Âlûsi'nin *Rûhu'l-Meân-i*, Muhyiddin Ebi Abdillâh el-Kâfiyeci'nin *Kitâbu't-Teysir fi Kavâidi İlmi't-Tefsir*, Ebu Muhammed Mesud el-Begâvi'nin *Tefsiru'l-Begâvi*, Ebu Abdurrahman b. Muhammed es-Seâlibî'nin *Tefsiru's-Sealibi*, Şah Veliyyullah Ahmet İbn Abdîrrahim ed-Dihlevî'nin *el-Fevzû'l-Kebir fi Usûli't-Tefsir*, Muhammed b. İmâdi Ebussuud'un *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, Mu'tezili alim ez-Zemâhşerî'nin *el-Keşşâf*, Şevkânî'nin *Fethu'l Kadîr Câmi'u beyne fenni'r-Rivâye ve'd Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*, Mevdûdî'nin *Tefhimu'l Kur'ân*, Ali Muhammed el-Mâverdi'nin *en-Nüket ve'luyun* adlı tefsir kaynaklarından istifade edilmiştir.

Kelimelerin anlamları incelenirken; Muhammed Abdul Azim Zûrkani'nin *Menâhîlu'l-İrfân fi Ulumu'l-Kur'ân* adlı eseri, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*'ı, Abdullah b. Muhammed Hazin'in *Lübâbu't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil*'i, Halil b. Ahmet'in *Kitâbu'l-Ayn*'i, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'nın *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Kadir Güneş'in *Mu'cemul Arabî*, Abdullah Râğîb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*'ı, Abdullah Yeğin'in *Yeni Lugat*'ı, yine Kadir Güneş'in *Mu'cem-Dağarcık*'ı, Hayrettin Karaman-Bekir Topaloğlu'nun *Arapça-Türkçe el-Kamusu'l-Cedid*'i, Mehmet Doğan'ın *Büyük Türkçe Sözlük* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nden yararlanılmıştır.

Muhkem ve müteşâbih kavramı incelenirken, Suyutî'nin *el-İtkân fi ulumi'l Kur'an* adlı eserinden, İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin *Te'vil-ü Müşkili'l-Kur'ân*, adlı Kur'an ilimlerini inceleyen eserinden, Muhsin Demirci ile İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü* adlı kitaplarından, yüksek lisans ve doktora tezlerinden, makale, sempozyom, bilimsel dergi, internet siteleri, Kur'ân Yolu Meâli, diğer bazı meâller ve konumuzla ilgili diğer kitaplardan istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH KONUSU VE SAFVETÜ'T-TEFASİR İLE KUR'AN YOLU TEFSİRİ

1.1. MUHKEM VE MÜTEŞÂBİH KONUSU VE MÜTEŞABİHU'L-KURAN

1.1.1. Muhkem ve Müteşabih

Muhkem kelimesi, "hâ-ke-me" kökünden türemiş, if'âl babından ism-i mef'ul kalıbına aktarılmış bir kavram¹ olup, sağlam, sıkı sıkıya, kuvvetli, metin, tahkim edilmiş, sağlamlaştırılmış, tefsir edilenlerden daha kuvvetli olan söz, ihtimalli olmayan söz demktir.²

Başka bir açıdan ise esaslı ve dayanıklı anlamına gelmektedir. Terim olarak; mânası kolaylıkla anlaşılan, harici bir yoruma ihtiyaç duyulmayan ve tek mânası olan³ ne anlama geldiği, ne anlatmak istediği ilk bakışta anlaşılan, mânası açık ve net olan, niteliği ve içeriği (seçikliği ve açıklığı) belli olan Kur'an'ın sarîh lafızları ve âyetleridir.⁴

Muhkem kelimesi Kur'an'da geçmekle beraber hangi âyetlerin muhkem⁵ olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hangi âyetler muhkemdir? Sorusuna, âlimler tarafından farklı cevaplar verilmiştir. Tefsircilerin kahir ekseriyetine göre iman edip amel edilen, nasîh ve hüküm bildiren âyetler muhkem âyetler olarak nitelendirmiştir.⁶ Mesela; Namaz, zekât, oruç, hac v.b.g. amel edilen âyetler bu türden sayılmaktadır.

Muhkem kavramı ve türevlerinin Kur'an-ı Kerim'de farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi Muhammed Sûresi 47/20. âyeti'nde geçmektedir.

¹ Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât-Kur'an Kavramları Sözlüğü*, (Çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul 2010, 537.

² Abdullah Yeğin, *Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 689.

³ Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, 148.

⁴ Fikret Karaman, İsmail Karagöz, İbrahim Paçacı, Mehmet Canbulat, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, 462.

⁵ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 463.

⁶ Celâlettin es-Suyûtî, *el İtkân fî Ulumil Kur'an I-II*, (Çev.: Sakıp Yıldız, Hüsyin Avni Çelik) Madve Yayınları, İstanbul 2002, II, 8.

وَيَقُولُ الَّذِينَ ءَامَنُوا لَوْلَا نَزَّلَتْ سُورَةٌ ۖ فَإِذَا نَزَّلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ ۚ

*İman etmiş olanlar "Keşke cihâd hakkında bir sûre indirilmiş olsaydı!" derler. Ama hükmü açık bir sûre indirilip de onda savaştan söz edilinc..... "*⁷

Âyet-i Kerime'deki; "سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ" "muhkem bir sûre" ifadesiyle anlatılmak istenen mâna; savaş yapılmasını emreden, bunu açıkça ifade eden, apaçık bir sûre;⁸ yani; âyetin muhataplarına apaçık, kesin ve net bir şekilde savaşmaları gerektiği,⁹ başka bir anlamlandırmaya gerek duyulmadığı, alternatiflerinin olmadığı, muhkem bir sûre ifadesinden savaşın dışında başka bir şey anlaşılmayacağı buyurulmaktadır. Muhkem kelimesinin sözlük anlamına istinaden âyetteki lafız apaçık ve net olup, te'vil ihtimali ve ihtiyacı olmayan sûre/nişan anlamında kullanılmıştır.

İkincisi, Hûd Sûresi 11/1-2 âyetinde geçmektedir.

الرَّ كَتَبَ أُحْكِمَتْ ءَايَتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ

*"Elif, Lâm, Râ. (Bu), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan Allah (c.c.) tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır".*¹⁰

Âyetteki "أُحْكِمَتْ/UHKIMET" ifadesi muhkem kelimesinin masdarı olan "ihkamdan" türetilmiş fiillerle,¹¹ Kur'ân'daki bütün âyetlerin muhkem olduğu anlamını taşır. "UHKIMET/أُحْكِمَتْ" muhkem kılınmak, bozulmaya mani olmak anlamına gelip, bir kimse bir şeyi, bozukluk veya fesat arız olmayacak şekilde yaptığına denir.¹² Âyetlerin sağlam kılınması ifadesiyle, onların hem lafız hem de mâna bakımından bozukluk, eksiklik ve çelişkiden uzak bulunması¹³ yani; sağlamlığı nazmının güzelliği, şek, şüphe ve kusurunun olmayışı, lafzı ve anlamında bir zayıflığın olmayışı itibariyle Kur'ân'ın

⁷ Muhammed: 47/20

⁸ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü 't-Tefâsir I-VII*, (Sadreddin Gümüş-Nedim Yılmaz) Ensar Neşriyat, İstanbul 1995, VI/98.

⁹ Şihâbuddin Âlûsî, *Rûhu'l-Meân-i I-XXX*, İhyâu't-Turâsî'l-Arabi, Beyrut 1999, XXVI/66.

¹⁰ Hûd: 11/1-2

¹¹ Tuncay Başoğlu, "Muhkem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, XXXI /42-44.

¹² Abdullah b. Muhammed Hazin, *Lübâbu't-Te'vil fi Meâni't-Tenzil I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır 1306, II/339.

¹³ Muhammed Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l- Kadir I-V*, Dâru'l-Vefa, Beyrut 1971, II/671.

tamamı muhkemdir.¹⁴ Genel kabul gören anlayışa göre "ihkâm" muhkem kılma kelimesinin bu âyet-i kerimedeki anlamıyla kullanılmadığı açıktır. Âyette Kur'ân'ın bütününe kapsayan "muhkem" nitelemesi, O'nun dil özellikleri ve anlam derinliği açısından başka sözlerden üstün olduğuna ve benzerinin ortaya konamayacağına vurgu yapmaktadır.¹⁵

Üçüncüsü, Hac Sûresi 22/52. âyetinde geçen ve yine muhkem kelimesinin masdarı olan "ihkam" kelimesinden türetilmiş bir fiil olan "يُحْكِمُ اللَّهُ / yuhkimullahu" ifadesinde geçmektedir.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا

يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

*"Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermedik ki, bir şey temenni ettiği zaman, şeytan onun bu temennisine dair vesvese vermiş olmasın. Ama Allah, şeytanın vesvesesini giderir. Sonra Allah, âyetlerini sağlamlaştırır. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir"*¹⁶

Âyette "يُحْكِمُ / yuhkimü" ifadesi; muhkem kelimesinin sözlük anlamlarından olan sağlam, kavi, metin anlamına gelmektedir.¹⁷ Burada; Allah'ın (c.c.) kendi âyetlerini sağlam biçimde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kalbine yerleştirmesi anlamında kullanılmıştır.¹⁸

Yukarıdaki âyetlerde görüldüğü üzere muhkem kavramı gerek **"muhkem bir sûre / سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ"**¹⁹ ifadesiyle, gerekse muhkem kelimesinin türevleri olan **"Uhkimet / أُحْكِمَتْ"**²⁰ ve **"yuhkimullahu / يُحْكِمُ اللَّهُ"**²¹ kelimelerinde görüldüğü üzere, Kur'ân'da farklı âyetlerde birbirine yakın anlamlarda kullanılmıştır.

¹⁴ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 463.

¹⁵ Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sâdrettin Gümüş, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir I-V*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, I/491.

¹⁶ Hac: 22/52

¹⁷ Halil b. Ahmet, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye I-IV, Beyrut 2002, I/343.

¹⁸ Başoğlu, "Muhkem", XXXI/42.

¹⁹ Muhammed: 47/20

²⁰ Hûd: 11/1-2

²¹ Hac: 22/52

Dördüncüsü ise, Âl-i İmran Sûresi'nin 3/7. âyetinde geçen "he-ke-me" kökünden türeyen "مُحْكَمَاتٌ / **muhkemat** " kelimesi olup, cem'i müennes kalıbında ve ıstılâhi anlamda geçmektedir.

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ

"Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'ân'ın) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır...."²²

Görüldüğü üzere Allah (c.c.) Âyet-i Kerime'de, Kur'ân âyetlerinin mânasını insanların anlaması açısından, muhkem ve müteşâbih olarak ikiye ayırmış ve muhkem âyetleri; "ümmü'l-kitâb / أم الكتاب" olarak vasıflandırarak kitabın esası olarak ifade etmiştir.²³ Burada, muhkem ve müteşâbih kavramının anlam ve kapsamını belirlemede en önemli rolü oynamıştır. Genel kabul gören anlayışa göre âyetteki muhkem-müteşâbih ayrımının sözün sahibi açısından değil, sadece muhatap açısından olduğu ve kitabın esası olarak vasıflandırılan muhkem âyetlerin müteşâbihatlar için asıl teşkil etmesidir.²⁴

Buraya kadar muhkem kelimesi ve Kur'an-ı Kerim'deki muhkem kelimesinin geçtiği âyetleri muhtasaran ele almaya çalıştık. Şimdi ise müteşâbih kavramını ve Kur'an'da geçtiği âyetleri inceleyelim.

Müteşâbih kelimesi Arap dilinde "şe-be-he" kelimesinin mastarı olan تشابها/te-şabe-be-he"sözcüğünden türetilmiştir.²⁵ Sözlükte birbirine benzemesinden dolayı ayırt edilemeyen, mahiyeti açık ve net olmayan, muğlak olan²⁶ veya aralarında birbirinden ayırt edilemeyecek ve zihin karıştıracak şekilde benzerlik bulunan iki şey anlamına gelmektedir.²⁷ Buna göre birbirine benzeyen iki şeyden herbirine "müteşâbih" denilmektedir.²⁸ Dini bir terim olarak ise; mânaları bilinmeyen, kastedilen mâna karışık

²² Âl-i İmran: 2/7

²³ Celâlettin es-Suyûtî, *Eddürri'l- Mensur I-XVII*, Merkezi Hicr, Kahire 2003, III/449.

²⁴ Başoğlu, "Muhkem", XXXI/42.

²⁵ Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn-i Manzur, *Lisânü'l-Arab I-XI*, Dârul-Meârif, Kahire 1984, IV/2190.

²⁶ Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, 36.

²⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınları, İstanbul 1973, 121.

²⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili I-VI*, (1. Baskı), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021, VI/950.

ve şüpheli olduğundan açıkça anlaşılmayan ve mânası kapalı olan, aynı zamanda birden çok mânaya ihtimali olan âyet, kelime ya da harflerdir.²⁹

Başka bir tanımda ise; mânası aklen ve naklen bilinmeyecek olan³⁰ kolaylıkla anlaşılmayan, birden çok mânaya gelme ihtimali olup bunlardan birini tayin edebilmek için harici bir delile ihtiyaç duyulan, ne anlama geldiği, ne anlatmak istediği ilk bakışta anlaşılmayan, mânası açık ve net olmayan, niteliği (seçikliği) belli olsa da içeriği (açıklığı) belli olmayan âyetlerdir. Mesela; şaban ayında değil de ramazan ayında oruç tutulması gibi mânası açık ve net olmayan, mânası akılla kavranamayan âyetlerdeki kavramlara denir³¹

Yukarıdaki tanımlara bakıldığında müteşâbih kavramında bilinmezlik, kapalılık ve benzer anlamların tercihinde zorluk gibi üç farklı niteliğin olduğu müşahade edilmektedir. Bilinmezlik vasfının Kur'ân'ın bazı âyetlerinin mâna itibarıyla mahiyet ve hakikatlerinin bilinmezliğini ifade etmektedir. Bir kısım âyetlerde ise bazı yönlerden kapalılık söz konusu olduğu için bu tür âyetlerin izahında başka naslara ihtiyaç duyulur. Diğer bir kısım âyetlerde ise farklı anlamlara gelen ifadeler olup, bu anlamların tercihinin zorlaştıracak benzerlikler vardır. Yapılan tercihin isabetli ve kesin olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Bu sebeple birden çok mânadan birinin mi, yoksa hepsinin mi kastedildiğinin bilinmezliğinin yanında, biri kastedilmişse hangisi olduğunun anlaşılması mümkün değildir.³²

Kur'ân'ı Kerim'i incelediğimizde "teşâbüh" mastarından türeyen sözcüklerden iki tanesinin konumuzla ilgili olarak terim anlamıyla kullanıldığı görülmüş olup, diğer âyetlerde teşâbüh mastarının türevleri şeklinde geçen kelimeler terim anlamının dışında kullanılmıştır. Şimdi müteşâbih kelimesinin konumuzla ilgili olarak terim anlamıyla kullanıldığı âyetleri inceleyelim.

اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي

²⁹ Muhyiddin Ebi Abdillâh el-Kâfiyeci, *Kitâbu't-Tefsir fî Kavâidi İlmi't-Tefsir*, (Çev.: İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, 60; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, 153-154.

³⁰ Mehmet Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, 150.

³¹ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 462.

³² Demirci, *Tefsir Usulü*, 154.

"Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. " ³³

Âyet-i Kerime'de sözün en güzeli olan Kitabın (Kur'an'ın) tamamının müteşâbih olarak indirildiği belirtilmiştir.³⁴ Âyette "مُتَشَابِهًا/müteşâbihan" kelimesiyle kastedilen mana şöyledir. Kur'an'daki âyetler belâğat, fesahat ve icâz yönüyle birbirlerine benzemektedir. Âyetlerin birbirini tasdik etmesi bağlamında Kur'an'ın hepsi müteşâbihtir.³⁵

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ

"Bu Kitap'ı sana indiren O'dur. O'nun bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar Kitap'ın anasıdır. Diğer âyetler de muteşabihtir. " ³⁶

Âyette, Kur'an'daki âyetlerin bir bölümünün muhkem bir bölümünün müteşâbih olduğu vurgulanmaktadır. Burada müteşâbih kelimesi muhkem kelimesinin zıttı anlamında kullanılmıştır. ³⁷ Âlimler âyetteki "مُتَشَابِهَاتٌ/mütaşabihat" kelimesini ıstılâhi anlamına göre nitelendirip³⁸ söz konusu âyeti, Kur'an âyetlerini tasnif eden bir âyet olarak ele almıştır.³⁹

Yukarıdaki iki âyetin haricinde Kur'an'da, "şe-be-he" kökünden türemiş kelimelerin yer aldığı âyetler ise şunlardır:

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ

"(Ey Musâ!) Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın. Çünkü sığırlar, bizce, birbirlerine benzemektedir. Ama Allah (c.c.) dilerse elbet buluruz" dediler.⁴⁰

³³ Zümer: 39/23

³⁴ Demirci, *Tefsir Usulü*, 155; Ali Turgut, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul 1991, 148-149.

³⁵ Şihâbuddin Âlûsi, *Rûhu'l-Meân-i I-XXX*, İhyâu'd-Turâsil Arabi, Beyrut 1999, XXIII/258.

³⁶ Âl-i İmrân: 3/7.

³⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, 129.

³⁸ Muhammed b. Yusuf Ebu Hayyan, *el-Bahrul Muhid, I-VIII*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993, II/396; Muhammed b. İmadi Ebussuud, *İrşâdü'l- Akli's-Selim I-V*, Mektebetü'r-Risaleti'l-Hadise, Riyad 1997, II/439.

³⁹ Demirci, *Tefsir Usulü*, 156.

⁴⁰ Bakara: 2/70

Âyet-i Kerime'deki "**teşâbeh**/تَشَابَه" kelimesi, iki şeyin birbirine azami derecede benzeyerek ayırt edilemeyecek bir hal almasıdır.⁴¹ Burada "**teşâbehe**/تَشَابَه" kelimesi; benzetmek, benzeşmek ve birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde birbirine benzeme anlamında kullanılmıştır. Yine bu kelime onlara nasıl bir sığır keseceklerini algılayamamaları veya algılamak istememeleri noktasında kapalı ve muğlak bir anlam ifade etmektedir.⁴²

وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ

“Allah elçisi Meryem oğlu İsa Mesîh’i öldürdük” demeleri yüzünden... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine düşürüldüler. ”⁴³

Âyet-i Kerime'deki "**şübbi**/شُبِّه" kelimesi edilgen çatılı bir fiil olup, "(Başkası ona benzediği için) şüphe içine düşürüldüler" şeklinde tercüme edilmiştir. Buradaki; "**şübbi**/شُبِّه" yani "**teşbih**/تَشْبِه" kavramının bir mânası benzetmek, benzer kılmak bir başka mânası ise şüpheye düşürmektir. Buna göre ya ihbarcı Hz. İsa'ya (a.s.) benzetilerek öldürülmüş ya da Hz. İsa'yı (a.s.) çarmıha gerip öldürmüş degillerdir ve kendileri bu konuda şüphe ve ihtilaf içindelerdir.⁴⁴

أَمْ جَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهِ فَتَشَابَهَ الْخُلُقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ

“Yoksa Allah’ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu iki yaratma arasındaki benzerlikten dolayı mı şaşırdılar? De ki: “Her şeyi yaratan Allah’tır. O birdir, karşı konulamaz güce sahiptir. ”⁴⁵

Âyette geçen; "**feteşabeh**/فَتَشَابَه الْخُلُقُ" ifadesindeki "**teşâbehe**/تَشَابَه" fiili; Onlar, Allah’ın (c.c.) yarattığı gibi yaratan ortaklar mı buldular ki yaratma fiilini Allah’ın (c.c.) yaratma fiiline benzeterek şaşırdılar.⁴⁶ Burada; "**teşâbehe**/تَشَابَه" kelimesi,

⁴¹ Halil b. Ahmet, II/304-305.

⁴² R. el-İsfahâni, 537-538.

⁴³ Nisâ 4/157

⁴⁴ Ebu Muhammed Mesud el-Beğavi, *Tefsiru'l- Beğavi I-VIII*, Daru'l-Tayyibe, Riyad 1989, II/307.

⁴⁵ Ra'd: 13/16

⁴⁶ Âlûsi, XIII/128; Ebussuud, III/212.

yaratma fiiliyle karşılaştırılarak benzetmek, benzer gibi görmek anlamında kullanılmıştır.⁴⁷

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَنْزِيلًا آيَةً كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ

Kendini bilmezler; "Allah bizimle konuşsa yahut bize bir âyet (mucize) gelse ya!" derler. Öncekiler de öyle derlerdi, kalpleri birbirine benzedi....⁴⁸

Müşrik Araplar; Kur'an'ın getirdiği bilgileri ve delilleri yeterli görmeyerek, Hz. Peygamber'den (s.a.v) Allah'ın (c.c.) doğrudan kendileriyle konuşmasını istiyorlardı. Âyet, inkârda ısrar edenlerin bu tür istekleri daha önceki Peygamberler döneminde de dile getirilerek inanmamak için bahaneler ürettiklerini bildirmektedir.⁴⁹ Buradaki "تشابهت/teşâbehet" kalplerinin birbirine benzemesi" ifadesindeki "تشابهت/teşâbehet" fiiliyle verilen ilahi mesaj şöyledir. Eski dönemlerde yaşayan inkarcılar ile yenilerin (Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemdeki müşrik araplar, yahûdiler ve hristiyanlar) kalpleri, inkar etme yöntemleri ve niyetleri birbirine benzemektedir.⁵⁰

كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

"...Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!" diyecekler. Halbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedi kalacaklardır.⁵¹

Âyetteki "وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا" ve "utū bihi müteşabiha" cümlesindeki "مُتَشَابِهًا/müteşâbiha" kelimesi cennette verilen nimetlerin dünyada verilen nimetlere benzetilmesi anlamındadır. Lakin cennette verilecek nimetlerin yapısı ve muhtevası dünyadaki nesnelerden farklıdır. İnsanların görmediği bilmediği ve tatmadığı şeyleri onlara anlatmanın tek yolu bildikleri nesnelerin isimlerini kullanmaktır.⁵² Allah, (c.c.)

⁴⁷ Fahreddin er-Râzi, *Tefsir'i-Kebir Meḡâtihi'l-Ġayb I-XXIII*, (Çev.: Lütfullah Cebeci, Sâdık Kılıç, Sâdık Doğru, Suat Yıldırım), Akçağ Yayınevi, İstanbul 1994, XIII/424.

⁴⁸ Bakara: 2/118.

⁴⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/197.

⁵⁰ Ali Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüket ve'luyun I -VI*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007, I/180.

⁵¹ Bakara: 2/25

⁵² Âlûsi, I, 204; Ebussuud, I/120-122.

cenneti ve nimetlerini biz insanların anlayabilmesi için bildiğimiz isim ve kelimelerle zikretmiştir. Bu benzerlik birbirinin aynısı anlamında değildir⁵³

وَمِنَ النَّخْلِ مَنْ طَلَعَهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ...

...hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış salkımlar, üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız: (Her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı....⁵⁴

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْثُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ.....

"O, çardaklı-çardaksız olarak bahçeleri, ürünleri, çeşit çeşit hurmalıkları ve ekinleri, zeytini ve narı (her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı biçimde yaratandır.....⁵⁵

En'am Sûresi'nde geçen " مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ - مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ " / " müştebihen ve ğayre müteşâbih / müteşabihen ve ğayre müteşâbih cümlesinde ise; "benzemek ve farklılık" anlamında kullanılmış olup, dünyadaki sebzelerin, meyvelerin, ekinlerin niteliklerinden bahsedilerek şekil, renk ve tat yönünden birbirlerine benzedikleri ve/veya birbirinden farklı oldukları zikredilmiştir.⁵⁶

Yukarıda müteşâbih kelimesinin kökü olan " شَبِهَ/ş-be-he " mastarından türeyen kelime ve türevlerinin Kur'ân-ı Kerim'de ıstılâhi anlamının dışında geçtiği âyetlere baktığımızda; temelde birbirine benzemek, benzeşmek ve benzer gibi yakın anlamda kullanılan kelimeler olduğu görülmektedir. Bakara Sûresi'nde, cennetteki mü'minlere ikram edilecek nimetlerin dünyadaki nimetlere benzetildiği,⁵⁷ sığırların birbirine benzemesi⁵⁸ ve yine aynı sûrenin farklı bir âyetinde, insanların kalplerinin birbirine benzemesi⁵⁹ anlamında kullanılmıştır. En'âm Sûresi'nin iki farklı âyetinde ise; dünyada insanlar için yaratılmış meyvelerin, ekinlerin, rızıkların birbirine benzemesi ve birbirine

⁵³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I, 91.

⁵⁴ En'âm: 6/99

⁵⁵ En'âm: 6/141

⁵⁶ Ebu Abdurrahman b.Muhammed es-Seâlibi, *Tefsiru's-Sealibi I-V*, Dâr-u İhyar't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut 1997, II, 500; Ebu Hayyan, IV/194.

⁵⁷ Bakara: 2/25

⁵⁸ Bakara: 2/70

⁵⁹ Bakara: 2/118

benzeyen iki şey,⁶⁰ Nisa Sûresi'nde; Hz. İsa'yı öldürdüklerini iddia edenlere öyle gösterilmek, benzer gösterilmek,⁶¹ Ra'd Sûresi'nde insanlara göre Allah'ın (c.c.) yaratması gibi yaratan ortaklar bulması neticesinde yaratma fiiliyle benzer görünmek anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶²

Tefsirlere bakıldığı zaman müfessirlerin muhkem ve müteşâbih kavramını ıstılâhi anlamda birlikte değerlendirerek şu sonuca vardıkları görülmektedir. Kur'ân'ın bütünü için muhkem⁶³ ifadesi ve Kur'ân'ın bütünü için müteşâbih⁶⁴ ifadesi geçen âyetlerdeki bu nitelermelerin birbiriyle tenakuz (çelişki) içinde omadığı, bilakis bu iki kavramın birbiriyle yakın anlam ilişkisi içerisinde olduğu müşahade edilmektedir. Buna göre âyetlerin tamamının muhkem olduğunu düşünmek, Kur'ân'ın Cebrail (a.s.) vasıtasıyla Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelen vahye dayalı ilahi bir kitap olduğu, onun kelimeleri ve gerçek mânâsının hiçbir beşer tarafından yok edilemeyeceği, onun verdiği ilahi mesajı hiçbir gücün ortadan kaldıramyacağı bağlamındadır. Yine Kur'ân'ın âyetlerinin hepsinin müteşâbih olduğunu düşünmek ise; lafzının ve mânâsının hiçbir beşerin yazdığı kitaba benzememesi, içinde zerre kadar hata bulunmaması, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğine dayanak olması yönünden âyetlerin birbiriyle örtüştüğü anlamındadır.⁶⁵

Muhkem ve müteşâbih kavramının anlamıyla ilgili olarak âlimler fikir birliği içerisinde değillerdir. Suyûti'nin *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'ân* adlı eserinde; İbn-i Hatim, Mücahid, İbn-i Abbas'a ait, görüşler, muhtasar bir şekilde sunulmuş olup⁶⁶ âlimler tarafından bu iki kavram ile ilgili görüşlerden bazıları şunlardır.

Muhkem; ister tefsir, ister te'vil yoluyla olsun âyetin mânâsını kolay bir şekilde anlamaktır. Müteşâbih ise; ayn vech, yed gibi Allah'ın (c.c.) zâtıyla ilgili, kıyâmet, sûr, deccal, cennet, cehennem gibi ahiret hayatıyla ilgili veya sûre başlarında bulunan hurûf-ı mukattaalar ve muhtelif konularla ilgili gerçek mahiyetini ve anlamını sadece Allah'ın

⁶⁰ En'am: 6/99-141

⁶¹ Nisâ: 4/157

⁶² Ra'd: 13/16

⁶³ Hûd: 11/1-2

⁶⁴ Zümer: 39/23

⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, XXXII /204-207.

⁶⁶ Suyûti, *el-İtkân fi Ulumi'l-Kur'ân*, II/ 8-10.

(c.c.) bildiği kavramlardır. Yine muhkem mânası açık olan, müteşâbih ise mânası kapalı olan âyetler için kullanılmaktadır.⁶⁷

Muhkem ancak bir yönüyle te'vil edilebilen âyetlerdir; müteşâbih ise çeşitli yönleriyle te'vil edilebilen âyetlerdir.⁶⁸ Muhkem mânası açıkça bilinen âyetlerdir; müteşâbih ise namaz vakitleri, orucun Şaban ayına tahsis edilmeyip, Ramazan ayına tahsisi gibi mânası akıl yoluyla bilinmeyen âyetlerdir. Muhkem kendi başına anlaşılan âyetlerdir; müteşâbih ise, doğrudan doğruya anlaşılamayıp başka bir âyetle tefsir edilen âyetlerdir. Muhkem âyetin bizzât nazil olduğu şeklidir; müteşâbih ise, ancak te'vil edilerek anlaşılan âyetlerdir. Muhkem, farzları va'ad ve va'idi; müteşâbih ise, Kur'ân'daki kıssa ve darb-ı meselleri konu edinen âyetlere denir.⁶⁹ Muhkem lafzı tekrar edilmeyen; müteşâbih ise bir lafzının iki mânada müşterek olarak tekrar edilebildiği âyetlerdir.⁷⁰

Muhkem âyetler; helal, haram, namaz, oruç, zekât, hac v.b.g. âyetlerdir.⁷¹ Müteşâbih âyetler ise; âyetlerin nesh-mensuh durumunu, önce ve sonra inzal olunanlar, yeminler gibi iman edilip amel gerektirmeyen âyetlerdir. Muhkem âyetler nesh edilmeyen, müteşâbih âyetler ise nesh edilen âyetlerdir. Muhkem kendisiyle amel edilip hükmü sabit olan; müteşâbih ise, iman edilip kendisiyle amel edilmeyen âyetlerdir.⁷² Yine âlimlerin kahir ekseriyetine göre müteşâbih âyetlerin tam olarak hakiki mânasını Allah'tan (c.c.) başka kimse bilemez.⁷³

1.1.2. Müteşâbihu'l- Kurân

Ulumu'l-Kur'ân konuları içerisinde yer alan Kur'ân'ın mânasıyla ilgili müstakil ilimlerden birisi de Müteşâbihatu'l-Kur'ân'dır. Müteşâbih mânasında açıklık bulunmayan, kapalılık, gizlilik ve bilinmezlik olan, izah için araştırmaya, incelemeye ve başka bilgilere ihtiyaç duyulan birden çok mânaya muhtemel olan, Kur'ân kavramlarıdır.

⁶⁷ Demirci, *Tefsir Usulü*, 154.

⁶⁸ Sofuoğlu, 150.

⁶⁹ Suyûti, *el-İtkân fî Ulumi'l- Kur'ân*, II/8.

⁷⁰ Şah Veliyyullah Ahmet İbn Abdîrahîm ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr I-II*, (Çev.: Mehmed Sofuoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, II/ 80.

⁷¹ Turgut, 148.

⁷² Suyûti, *el-İtkân fî Ulumi'l- Kur'ân*, II/ 9.

⁷³ Cerrahoğlu, 129.

Müteşâbih âyetler Kur'ân'da farklı şekillerde geçmektedir. Allah'ın (c.c.) zâtına nisbet edilen; yed, ayn, vech gibi uzuv niteliğindeki haberi sıfatlar olarak veya fiilleriyle ilgili istivâ-arş, kürsi istihya, rızâ, Kelâm v.b. kelimelerin geçtiği kavramlardır. Yine ahiret hayatıyla ilgili; sa'at, sûr, kıyamet, ba's, haşr, mahşer, hesap, mizan, cennet cehennem ve muhtelif konularla ilgili Kur'an âyetleridir. Şimdi Kur'ân İlimleri içerisinde önemli bir yere sahip olan ve bizimde çalışmamızın konusunu oluşturan müteşâbihlerin çeşitlerini incelemeye çalışalım.

1.1.2.1. Kur'ân'da Müteşâbihlerin Çeşitleri

Kur'ân'daki müteşâbihler, anlamı zor muğlak ve çeşitli yorumlara açık olan âyetlerdir. Âlimler bu âyetleri dikkatlice inceleyerek en doğru şekilde anlaşılması için farklı yöntemler ve yorumlar geliştirmiş ve farklı başlıklar altında çeşitli tasnifler yapmışlardır. Müteşâbih âyetlerin çeşitleriyle ilgili bazı âlimlerin görüşleri şu şekildedir.

Muhammed Abdü'l-Azim ez-Zürkani, -Ne zaman doğduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır. Mısır'da Zürkanî nisbesi Menufiye vilâyetinde Tela'ya bağlı Zürkan köyünden geldiği düşünülmektedir.⁷⁴ müteşâbih âyetleri "Menahilü'l-İrfan fî'Ulumi'l-Kur'ân" adlı eserinde şöyle tasnif etmiştir. Mânasını yalnızca Allah'ın (c.c.) bildiği müteşâbih âyetler, mânasını insanların araştırarak ve delilleri biraraya getirerek anlayabileceği müteşâbih âyetler ve mânasını ilimde önde olan ve ileri giden yetkin ve donanımlı âlimlerin anlayabileceği müteşâbih âyetlerdir.⁷⁵

İbrahim b. Musâ el-Şatibi ise (h.790/m.1388) Muvafakat adlı eserinde Kur'ân'daki müteşâbihleri iki başlık altında ele almıştır. Birincisi mutlak müteşâbihlerdir. Mânasını sadece Allah'ın (c.c.) bildiği insanların akıllarıyla kavrayamayacağı âyetlerdir. Misal olarak; ruh, sûr, arş, Levh-i Mahfuz, Beyt-i Ma'mur, Sidre-i Münteha v.b.g.konuları kapsayan müteşâbih kavramlardır. İkincisi izâfî müteşâbihlerdir. Mânasını ilimde yetkin ve ileri giden, ilimde rûsuh sahibi (sağlam bilgiye sahip) olan⁷⁶ âlimlerin çözebileceği, anlayabileceği âyetlerdir. Bunlara; Allah'ın (c.c.)kâinata koymuş olduğu fizik

⁷⁴ M.Suat Mertoğlu, "Zürkânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XLIV/579-580.

⁷⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâki Yûsuf ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfan I-II*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1996, II/282.

⁷⁶ Â-li İmran: 2/7

kanunlarıyla ilgili, (yer çekimi, suyun kaldırma kuvveti, v.b.) kevnî âyetler ve filolojik açıdan zor anlaşılan garip kelimelerin bulunduğu âyetler örnek olarak gösterilebilir.⁷⁷

Müteşâbih âyetlerin çeşitleriyle ilgili âlimler tarafından yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde en kapsamlı bilgi ve tasnifin Rağıp el-İsfahânî'nin h.502/m.1108) "Müfredatu'l-Kur'ân" adlı eserinde olduğu görülmektedir.⁷⁸ Dolayısıyla konunun daha iyi anlaşılması adına, aşağıda el-İsfahânî'nin Kur'ân'da müteşâbihlerin çeşitleriyle ilgili sınıflandırmasını ele alacağız.

İsfahânî, Kur'ân âyetlerini genel olarak birbiriyle karşılaştırarak; mutlak anlamda muhkem, mutlak anlamda müteşâbih, bir yönüyle muhkem diğer bir yönüyle müteşâbih âyetler olmak üzere üç kısımda incelemiştir. Müteşâbih âyetleri de yine kendi arasında üç başlık altında ele almaktadır.

İsfahânî, müteşâbih âyetleri "*Müfredatu'l-Kur'ân*" isimli eserinde şu şekilde tasnif etmiştir.⁷⁹

- sadece lafız yönüyle müteşâbih olan âyetler.
- sadece mâna yönüyle müteşâbih olan âyetler.
- Hem lafız hem de mâna yönüyle müteşâbih olan âyetler.

1.1.2.2. Lafzen Müteşâbih Âyetler

İsfahânî; sadece lafız yönünden müteşâbih olan âyetleri kendi arasında iki başlık altında ele almıştır. Bunlardan birincisi insanların araştırması neticesinde çeşitli sebeplerin biraraya gelmesiyle mânası anlaşılabilen müteşâbihlerdir. İsminden de anlaşılacağı üzere sadece âyetteki lafızlarının müteşâbih olmasıdır. Bunlar da kendi arasında iki kısımdır. Birincisi; ya lafzın garib (müfred) olmasından dolayı gerçekleşir.⁸⁰ Mesela; Hz. Ebubekir'e (r.a.) " **وَفَاكِهَةً وَأَبَا** / **vefakiheten ve ebba** " "*Meyveler ve çayırklar bitirdik.*"⁸¹ âyeti sorulduğunda, "*Şâyet Allah'ın (c.c.) kitabı hakkında bilmediğim birşeyi söylersem, hangi sema beni altında gölgelendirir? Hangi*

⁷⁷ İbrahim b. Musâ el-Şatibi, *Muvafakat I-VI*, Dar'ü İbn-i Affan, Mısır 2000, III/318.

⁷⁸ R. el-İsfahânî, 537-540.

⁷⁹ R. el-İsfahânî, 537.

⁸⁰ R. el-İsfahânî, 538.

⁸¹ Abese: 80/31

yer beni üzerinde barındırır?" demiştir.⁸² Bu misaldeki rivâyetten anlaşıldığına göre; Hz. Ebubekir (r.a.) ve içinde yaşadığı toplum, âyetteki "ebben" kelimesini günlük hayatta kullanmamakta ve mânasını da tam olarak bilmemektedir. Ya da lafızdaki çok anlamlılık (mürekkep) açısından müteşâbih olur⁸³ Başka bir deyişle şâyet bir lafız birden çok mâna ifade eder ve bu mânalardan birini tercihte zorluk yaşanırsa, o takdirde böyle bir lafız mânadaki iştirakten ötürü müteşâbih kabul edilir. Mesela; "فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا" "Bunun üzerine yanlarına gelip sağ eliyle vurdu"⁸⁴ âyetindeki "el/yemin" sözcüğü bu anlamda bir müteşâbihtir.⁸⁵ Yemin ifadesi; sözlükte; "kuvvet, sağ taraf, sağ el, and içmek kase" gibi mânalara gelir. Dini bir terim olarak ise, bir kimsenin Allah'ın (c.c.) adını veya sıfatını ağızına alarak sözünü kuvvetlendirmesi demektir.⁸⁶ Âyetteki "el/yemin" kelimesini Beyzâvî şöyle açıklamıştır. Vurmanın sağ elle yapılması vurma fiilinin kuvvetli olduğunu göstermek içindir. Zirâ aletin kuvvetli olması fiilin kuvvetli olmasını gerektirir. Kurtubî ise "el/yemin" lafzıyla ilgili şöyle izahatta bulunmuştur. Sağ el daha kuvvetli ve onunla vurmak daha şiddetli olduğu için Yüce Allah (c.c.) özellikle onu zikretmiştir.⁸⁷ Buna göre; Hz. İbrahim'in (a.s.) putları sağ eliyle kuvvetli bir şekilde veya yemin ederek darbettiği mânaların hepsi verilebilir. Zirâ bu mânaların hepsi yemin kelimesinin müsterek anlamlarındandır.⁸⁸

İkincisi ise âyetteki mânanın tamamına yönelik olan manevi müteşâbihlerdir.⁸⁹ Bu tür müteşâbih âyetler, mâna bakımından kapalı olup, birden çok anlam ifade etmektedir. Allah'ın (c.c.) kudreti ve kâinat hakkındaki bazı gerçekler bu başlık altında ele alınmaktadır.⁹⁰ Mesela; "وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا" "O, birinin suyu lezzetli ve tatlı, diğerininki tuzlu ve acı olan iki denizi salıverip aralarına da görünmez bir perde ve karışmalarını önleyici bir engel oyandır."⁹¹ âyetindeki tatlı su ile tuzlu su arasındaki perde "وَجُجْرًا/ve hicran" ifadesi⁹²

⁸² Demirci, *Tefsir Usulü*, 161.

⁸³ R. el-İsfahâni, 538.

⁸⁴ Saffat: 37/93

⁸⁵ Demirci, *Tefsir Usulü*, 163-164.

⁸⁶ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 697.

⁸⁷ Sâbûnî, V/256

⁸⁸ Demirci, *Tefsir Usulü*, 164.

⁸⁹ R. el-İsfahâni, 538.

⁹⁰ Demirci, *Tefsir Usulü*, 163.

⁹¹ Furkan: 25/53

⁹² Demirci, *Tefsir Usulü*, 163.

ve عَوَجًا "Hamd, kuluna Kitab'ı (Kur'ân'ı) indiren ve onda hiçbir eğrilik yapmayan Allah'a (c.c.)mahsustur." ⁹³ âyetindeki " رِصْعَانِ/عَوَجًا " ve akabinde gelen.....لِيُنْذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا " Onu dosdoğru bir kitap olarak indirdikki...." ayetteki⁹⁴ "قَيِّمًا/kayyimen" kelimelerindeki diziliştedir. Şâyet diziliş قَيِّمًا وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عَوَجًا "kayyimen ve lemyeca'l lehu ıvece" olsaydı mânası daha açık ve anlaşılır olurdu.⁹⁵

1.1.2.3. Mânen Müteşâbih Âyetler

Mânasını sadece Allah'ın (c.c.) bildiği müteşâbihlerdir Bu âyetleri insanların anlayabilmesi katıyyen mümkün değildir. Bu tür âyetlerin tam ve gerçek olarak mânasını sadece Allah (c.c.) bilir. Allah, (c.c.) Lokman Sûresi 34. âyeti'nde; إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ "Kıyâmet saatinin ne zaman geleceğini yalnız Allah bilir. Yağmuru da O indirir, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Herşeyi mükemmel tarzda bilen ve her şeyden haberdar olan, Allah'tır."⁹⁶ buyurarak, Allah'ın (c.c.) sınırsız bilgisinin yanında, insan aklının kapasitesinin, anlayışının ve bilgisinin sınırlı olduğunu, insanlara Allah (c.c.) tarafından bildirildiği kadarıyla bilgi sahibi olunabileceğini, mutlak bilginin ve sahibinin O'nun sonsuz ilminde olduğu mesajı verilmektedir. Mânasını yalnız Allah'ın (c.c.) bildiği müteşâbihlerin başında haruf-ı mukatta gelmektedir.⁹⁷ Bu harfler bazen basit bazende birkaç harfin birleşiminden meydana gelmiş rumuzlar şeklinde Kur'ân'da yirmi dokuz sûrenin başında bulunmaktadır.⁹⁸ Allah'ın (c.c.) sıfatları, âhiret ahvali, sûr, dabbetü'l arz, arş, kürsi, kâlem, Levh'i mahfuz, Sidre-i munteha, Beyt-i ma'mur gibi mânasını yalnızca Allah'ın (c.c.) bildiği müteşâbih kavramlar⁹⁹ mânen müteşâbih âyetler kapsamında değerlendirilmektedir. Yine göklerin ve yerin gaybının Allah'a (c.c.) ait olduğu¹⁰⁰ gaybi

⁹³ Kehf: 18/1

⁹⁴ Kehf: 18/2

⁹⁵ Cerrahoğlu, 131.

⁹⁶ Lokmân: 31/34

⁹⁷ Demirci, *Tefsir Usulü*, 156.

⁹⁸ Cerrahoğlu, 134.

⁹⁹ Demirci, *Tefsir Usulü*, 156.

¹⁰⁰ Nahl: 16/77

konulardan ruh'un bilgisi,¹⁰¹ cennet nimetleri, cehennem azabı¹⁰² ve benzeri konularda mahiyetini ve gerçek anlamını yalnızca Allah'ın (c.c.) bildiği müteşâbih âyetler, ".... وَمَا إِلَّا اللَّهُ يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ ...". "Oysa onun gerçek mânasını ancak Allah bilir."¹⁰³ âyetinin sırrınca manen müteşâbihlerden sayılmaktadır. Bu kavramlar çalışmanın ikinci bölümünde etraflı bir şekilde incelenek açıklanacaktır.

1.1.2.4. Lafzen ve Mânen Müteşâbih Âyetler

Gerçek mânasını sadece ilimde derinleşmiş olan âlimlerin anlayacağı, muhkem ve müteşâbih olma yönüyle tereddüt olunan müteşâbih âyetlerdir. Bu tür müteşâbih âyetlerin hakiki mânasını sadece ilimde ileri noktalara ulaşan âlimlerin (ilimde rûsûh sahibi olanlar) bilmeleri mümkündür. Onların seviyelerinde olmayanlar ise bu türden olan müteşâbih âyetlerin mânasını bilmezler.¹⁰⁴ Mesela, ... فَأَقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ..... "Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürünüz."¹⁰⁵ اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ..... "Allah'tan sakınılması gerektiği gibi sakının"¹⁰⁶ ve وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا النُّبُوتَ مِنْ ظُهُورِهِا..... ".....Hayra ulaşmak evlere arkalarından girmeniz değildir...."¹⁰⁷ gibi âyetler hem lafız hem de mâna bakımından müteşâbih âyetlerdir. Eğer bir kimse Arapların cahiliye dönemindeki adetlerini bilmezse bu tür âyetleri anlayamaz. Bu tür âyetlerin anlaşılması, âyetlerin hem lafızlarına hem de mânalarına ait tarihi, ictimai, ahlâki v.b.g. birçok etgene bağlıdır.¹⁰⁸

Yukarıda "...Hayra ulaşmak evlere arkalarından girmeniz değildir..."¹⁰⁹ âyetini izah edecek olursak; cahiliye devrinde Araplar ihrama girdiklerinde evlerine kapılarından girmez, duvardan bir delik açarak oradan girip çıkardı. Allah (c.c.) bundan dolayı bu âyeti indirdi. Bu âyetin hem lafzında ihtirastan (aşırı güçlü istek) dolayı teşebbüh, hemde mânasında teşebbüh vardır.

¹⁰¹ İsrâ: 17/85

¹⁰² Cerrahoğlu, 131.

¹⁰³ Âl-i İmran: 3/7

¹⁰⁴ R. el-İsfahânî, 539.

¹⁰⁵ Tevbe: 9/5

¹⁰⁶ Âl-i İmran: 3/102

¹⁰⁷ Bakara: 2/189

¹⁰⁸ Cerrahoğlu, 132.

¹⁰⁹ Bakara: 2/189

Yukarda müteşâbih ile ilgili söz konusu ayetlerde görüldüğü üzere, Kur'ân'da müteşâbih âyetler muhtelif şekillerde ve farklı açılardan ele alınmıştır. Teşabüh, âyetlerin bazen lafzında bazen mânasında olduğu gibi, bazen de aynı anda hem lafzında hem de mânasında olabilmektedir. Lafzen müteşâbih olanlar ya kelime içerisinde ya da cümle içerisinde görülmektedir. Garip bir kelime veya kelimenin birden çok anlam içermesi kelime müteşâbih olduğunu gösterir. Müteşâbihin cümlede olması ise cümle yapısındaki üslub özelliğiyle ilgilidir. Müteşâbihliğin mâna bakımından olması ise; Allah'ın (c.c.) zâtı, sıfatları ve fiiliyle ilgili yed, ayn, vech, istivâ, ityân, meci, arş, kürsi, veya; sa'ah, (sa'at) ba's, sûr, haşr, mahşer, sırat, cennet, cehennem, v.b.g. insan aklının kavrayamayacağı, anlamlandıramayacağı konulardır. Müteşâbihliğin aynı anda mâna ve lafız yönünden olması ise; Kur'ân ilimlerinden nesih-mensuh ve mübhemâtü'l-Kur'ân (Kur'ân'daki müphem ifadeler) başlığı altındaki konuların muhtevasıdır.¹¹⁰

1.1.3. Müteşâbihlerin Hikmetleri

Tefsir alanında Ulumu'l-Kur'ân terkihiyle yazılmış eserlere bakıldığında zaman, âlimlerden bazıları Kur'ân'daki müteşâbih âyetlerle ilgili farklı gerekçelere istinaden tenkitlerde bulunmuştur. Mezheplerin kendi görüşlerinin dayanağı noktasında kaderiye, cebriye ve diğer bazı mezheplerin âyetleri kendi düşünceleri etrafında yorumlayarak, görüşlerini ıspat etmek istemeleri de bu gerekçelerdendir. Allah'ın (c.c.) âhirette görülebileceğini (Ru'yetullah) savunanlar; *"Oysa o gün وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ"* *"birkısım yüzler Rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak"*¹¹¹ âyetlerini, Allah'ın (c.c.) görülemeyeceğini iddia edenler ise; *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ* *"Gözler O nu göremez, O ise bütün gözleri görür; O, lütuf sahibidir, herşeyden haberdardır."*¹¹² âyetini delil gösterirler.

Yine mezhepler; Allah'ın (c.c.) sıfatları, insanın iradesi, insanın fiillerinin yaratılması ve diğer birçok Kelâmi konuda kendi görüşlerine uygun olan nasları delil kabul ederek, bunları muhkem kabul etmekte, kendi görüşlerine uygun olmayanları ise müteşâbih olarak nitelemektedirler. Bir mezhebe göre muhkem olan bir âyet başka bir

¹¹⁰ Suyûti, *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'ân*, II/23.

¹¹¹ Kıyâme: 75/ 22-23

¹¹² En'âm: 6/103

mezhebe göre müteşâbih olarak adlandırılmakta ve âlimler arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Âlimler Kur'ân'da müteşâbih âyetlerin varlığını hikmetlerini farklı şekillerde açıklamaya çalışmışlardır. Suyûti el-İtkân adlı eserinde, Allah'ın (c.c.) müteşâbih âyetleri kullarına inzal etmesindeki maksadı ne olabilir? diye sorduğu soruya şöyle cevap vermiştir. Allah'ın (c.c.) kasdettiği mânâyı anlamak zor ve çetin bir iştir, ama bu zor durumun karşılığında kişi daha fazla sevap kazanır. Yine; Kur'ân'ın hepsinin muhkem olması durumunda sadece bir mezhebin görüşü desteklenmiş diğer mezheplerin görüşleri ise çürütülmüş olacaktır. Hal böyle olunca diğer mezheb mensubları Kur'ân'ı, okuma ve O'ndan yararlanma noktasında yetersiz kalacaktır. Kur'ân'daki müteşâbih âyetler sebebiyle mezhep mensubları kendi mezheplerinin savunduğu fikirleri bulmak için Kur'ân'ı okur, araştırır ve mânası üzerinde ciddi bir şekilde düşünme fırsatı elde eder. Suyûti; Kur'ân'da müteşâbih âyetler bulunmasının bir başka hikmetini de şöyle yorumlar. İlim te'vile dayalı olduğu için âyetler birbirine alternatif oluşturur. Bu te'vil ve alternatifler; lugat, nahiv, meani, beyan ve fıkıh usulü gibi birçok ilmin öğrenilmesine sebep olur ve bu ilimlere katkı sağlar.¹¹³

Zürkânî ise, Menâhilü'l-İrfan adlı eserinde müteşâbihlerin hikmetlerini şöyle izah etmiştir. Müteşâbih âyetlerin Kur'ân'da bulunması insan için bir imtihan vesilesidir. Bu âyetler sebebiyle insan gayba imanın ölçüsünü ortaya koyar. İnsanoğlunun bilgisi ve yeteneği ne kadar çok olursa olsun, Allah'ın (c.c.) sonsuz olan ilminin ve kudretinin karşısında insana acziyetini ve cehaletini gösterir. Allah, (c.c.) insanların Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Kur'ân-ı Kerim'e gerçek mânada iman edip etmeyeceklerini ve böylece ihlaslı kullarını belirlemek istemiş olabilir.¹¹⁴

Müteşâbihlerin hikmetlerini Râzi ise et-Tefsîru'l-Kebîr'de şu şekilde açıklamıştır. İnsanlar sosyolojik açıdan hangi tabakada bulunursa bulunsun (zengin, fakir, sıradan, elit, bilgili, cahil) bütün toplumsal sınıflar Kur'ân'ın muhatabı durumundadır. Az bilgili veya cahil birisinin şekilden, cisimden ve mekânden münezze bir varlık olduğuna inanması ve bunu anlamlandırması kolay değildir. Dolayısıyla bilgisiz insanların bu konuları kavrayabilmesi için onlara tasavvur edebilecekleri bir usul ve yöntemle hitap

¹¹³ Suyûti, *el-İtkân fî Ulumi'l-Kur'ân*, II/30.

¹¹⁴ Zürkânî, II/408.

edilmesi gerekir. Bilgisiz insanlara için işin başında hitap olundukları şeyler müteşâbihattandır ve onlar için işin sonunda anlaşılanlar da muhkemlerdendir.¹¹⁵

1.1.4. Müteşâbihlerle İlgili Yazılmış Eserler

Konuyla ilgili müfessirler tarafından çok fazla eser kâleme alınmıştır. Biz burada Kur'an'daki müteşâbih âyetlerle ilgili olarak, geçmişten günümüze kadar kronolojik sıraya göre kâleme alınan en önemli eserlerden bazılarını sıralayacağız. Bu eserlerden bazıları şunlardır.

Abdurrahman b. el-Cezvi, (ö.597/1200) Def'u Şubehi't-Teşbih, Şam 1345. ; İbn Teymiyye, (ö.728/1327) el-İklil fi'l-Müteşâbih ve't-Te'vil, Kahire 1984. ; Suyûti, (ö.911/1505) Müteşâbihi'l-Kur'an, Kahire, ; Milaslı İsmail Hakkı (ö.1948) Kur'an'ın Mucizeleri ve Müteşâbih Âyetlerin Tefsiri, İstanbul 1935.¹¹⁶

- Ebü'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânüddîn Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî (ö. 505/1110), el-Burhân fî tevcîhi Müteşâbihi'l-Şur'an, Abdulkadir Ahmed Ata, Beyrut.¹¹⁷
- Adnan Zerzur, Müteşâbihi'l-Şur'an, Dimeşk 1970.¹¹⁸
- Şeyh Halil Yasin, Adva ala Müteşâbihati'l-Kur'an, Beyrut 1980. (1651 soru ve cevabı kapsıyor.)¹¹⁹

Buraya kadar muhkem ve müteşâbih kavramlarını inceleyerek, "Müteşâbihatu'l-Kur'an" ilminin alanı ve müteşâbih âyetlerin hikmetleri ve incelikleri hakkında muhtasar bir bilgi verdik. Şimdi müteşâbih âyetleri tefsirlerinde inceleyeceğimiz Safvetü't-Tefâsir ve Kur'an Yolu Tefsiri ile bunların müelliflerini tanımaya çalışalım.

¹¹⁵ Râzî, I, 151/152.

¹¹⁶ Demirci, *Tefsir Usulü*, 69.

¹¹⁷ Turgut, 152.

¹¹⁸ Turgut, 153.

¹¹⁹ Turgut, 153.

1.2. SAFVETÜ'T-TEFÂSİR İLE KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ MÜELLİFLERİ VE TEFSİRDEKİ METODU

1.2.1. Muhammed Ali Es-Sâbûnî Ve Tefsiri

1.2.1.1. Hayatı ve Eserleri

Çağımızın yetiştirdiği büyük İslam âlimlerinden Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1 Ocak 1930 yılında ilim ve âlimleriyle meşhur olan Suriye'nin Halep kentinde dünyaya geldi.¹²⁰ Babası doğruluk ve takvasıyla bilinen Emevi Camisi'nde büyük bir mevkisi olan Halep âlimlerinin büyüklerinden¹²¹ fıkıh ve feraiz bilgini ve dini ilimlerde söz sahibi olan Şeyh Muhammed Cemil Sâbûnî'dir¹²² Annesi ise insanlar arasında hal ve hareketleriyle ve doğruluğuyla meşhur olan Esma Derviş adında takva bir kadındır. Babasının sabun ticareti yapmasından dolayı sâbûnî soyadı verilmiştir.¹²³

İslami değerleri yaşayan bir aile ortamında doğup, ilim ve irfan ile meşgul olan sosyal bir çevrede büyüyen Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin ilk eğitimi, daha ilkokula başlamadan önce babası Şeyh Cemil tarafından verilmiştir. Çocukluğundan itibaren Kur'an, hadis, fıkıh ilimleriyle ilgili ilim meclislerinde bulunarak, kendini bu konularda yetiştirmeye çalışmıştır.¹²⁴ İlkokuldan sonra orta öğretime Halep'te ticaret lisesinde başlamış ancak İslami ilimlere olan meylinde dolayı ticaret lisesini bırakarak dini ve pozitif ilimleri ele alan, Hüsreviyye İlahiyat Lisesi öğrencisi olarak bu okuldan derece ile mezun olmuştur.

İlim öğrenme konusunda istekli ve azimli olan Sâbûnî, babasının teşvik etmesi ve yönlendirmesi neticesinde şer-i ilimler tahsiline devam etmiş, Arapça ve diğer dini ilimlerle ilgili başta babası olmak üzere, Suriye'deki diğer âlimlerden dersler almıştır.¹²⁵

İlahiyat Lisesini başarı ile bitirince Suriye Vakıflar Bakanlığı adına bir ilim heyeti içinde, Mısır'da bulunan meşhur el-Ezher Üniversitesi'ne gönderilmiştir. Sâbûnî, el-

¹²⁰ Sâbûnî, I/5.

¹²¹ İbrahim Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, 13.

¹²² Sâbûnî, I/5.

¹²³ Demir, 13.

¹²⁴ Demir, 14.

¹²⁵ Sâbûnî, I/5.

Ezher Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden yine derece ile diplomasını alarak 1952 yılında mezun olmuştur. Akabinde 1954 yılında fıkıh alanında ihtisasını tamamlayarak Suriye'ye dönmüştür.¹²⁶ Suriye'ye döndükten sonra Halep'te genel liseler, devlet okulları ve bazı dini okullarda lise öğretmenliği yapmıştır.¹²⁷

Mekke'deki Ummu'l-Kura Üniversitesi'nden kendisine gelen öğretim üyeliği teklifini kabul ederek, 1962 yılında ilahiyat ve eğitim fakültelerinde öğretim üyesi olarak başladığı ders verme süreci 30 yıl boyunca devam eden Sâbûnî,¹²⁸ pek çok öğrenci ve hoca yetiştirmiştir.¹²⁹ Çağımızın büyük İslam âlimlerinden olan Sâbûnî, ilimdeki şöhretinin yanında, doğru sözlülüğü ve cesareti ile de tanınmaktadır. İnsanları İslam'a davet etmek için birçok ülkeyi dolaşıp ziyaret ederek cesurca konferanslar vermiştir. Sâbûnî, Türkiye'ye ve Türklere karşı sempatisinden dolayı kızlarından birini bir Türk genciyle evlendirmiştir.¹³⁰

Telif faaliyetlerini yürütmek için Yalova'ya yerleşip, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden Türk vatandaşlığı almıştır.¹³¹ Yalova'da bir ev bir de cami yaptırarak yazları burada ikamet eden¹³² Sâbûnî, 19 Mart 2021 tarihinde 91 yaşında Yalova'daki evinde vefat etmiştir.¹³³

Muhammed Ali es-Sâbûnî; daha çocukken şer-i ilimlere olan ilgisi, Alâkası ve bu yoldaki gayreti, ilerde yazmış olduğu eserlerin nüvesini oluşturmuş ve ilk kıvılcımını böylece çakmıştır. Kendisini ilim yoluna vakfeden ve hayatını buna göre dizayn eden Sâbûnî'nin kırkı aşkın eseri mevcuttur.¹³⁴ Sâbûnî, başta tefsir olmak üzere hadis ve fıkıh alanında da eserler kâleme almış ve güncel konularla ilgili reddiyeler yayınlamıştır.¹³⁵

¹²⁶ Sâbûnî, I/5.

¹²⁷ Sâbûnî, I/5.

¹²⁸ Rabia Gökçe, "Muhammed Ali es-Sâbûnî", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 20(1), 2022, 185-194.

¹²⁹ Arslan Karaoğlu, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin "Ahkam-ı Kur'ânîyye" ve "Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin "Revâiu'l Beyan" Adlı Eserinin Mukayesesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011, 152.

¹³⁰ Demir, 18.

¹³¹ Gökçe, 189.

¹³² Demir, 18.

¹³³ Muhammed Ali es-Sâbûnî vefat etti, <https://www.trthaber.com/haber/yasam/alim-muhammed-ali-es-sabuni-vefat-etti-565925.html>.

¹³⁴ Demir, 18.

¹³⁵ Gökçe, 188.

Eserlerini Arapça telif etmiştir. Pek çok eseri Türkçe başta olmak üzere Malayca ve Urduca gibi başka dillere de tercüme edilmiştir.¹³⁶

Muhammed Ali es-Sabuni'nin yayınlanmış eserlerden bazıları şunlardır.

1- Safvetü't-Tefâsir

Muhammed Ali es-Sâbûnî eserlerini genellikle Arapça yazmıştır. Kur'ân-ı Kerim'i bir bütün olarak ele alıp tefsir ettiği orijinal üç ciltten oluşan en önemli eserlerinden birisi "Safvetü't-Tefâsir" isimli eseridir. Türkçe, İngilizce, Rusça, Pakistan dili, Urduca ve Endonezya dili gibi birçok dünya diline çevirisi yapılmıştır.¹³⁷

Sâbûnî, eserin ön sözünde Kur'ân-ı Kerim'in içerisinde bütün ilimleri bulmanın mümkün olduğunu ve bu ilimleri elde edebilmek için Kur'ân'ın derinlemesine incelenmesi gerekliliğini ifade etmektedir. Geçmişten günümüze kadar Kur'ânı Kerim ile ilgili olarak çok hacimli eserler ve çok fazla kitap yazıldığını ve bu kitapların Kur'an'ın ilim hazinesini tam olarak ortaya çıkaramadığını belirtmiştir. Mevcut ilimlerin; Kur'ân'daki ilimleri keşfedilebilmesi noktasında yetersizliğinden yakılarak, tefsir ilminin popularitesini halen daha koruduğunu ve müfessirlerin Kur'an'daki keşfedilmeyi bekleyen bu ilimleri ortaya çıkarabileceği cümleleriyle Safvetü't-Tefâsir'i yazma gerekçesinin ipuçlarını bizlere vermiştir.¹³⁸

Sâbûnî; Safvetü't-Tefasir'i yazma gerekçesini şöyle açıklamıştır. Müslümanlar zamanlarının büyük bir bölümünü ailelerinin nafakasını kazanmaya ve geçimlerini sağlamaya harcadıkları için daha önce yazılmış büyük ve geniş hacimli kitaplara ayıracak vakit bulamamaktadır. Günümüzde Kur'ân'ın anlaşılması ve çağımızın insanına hitap etmesi için gereksiz bilgilere yer vermeden, zorlaştırmadan ve güçleştirmeden anlatabilecek kitap ve kitaplar mevcut değildir. Yazılmış olan tefsirlerde; açık, sade ve anlaşılır bir dil kullanılmadığı, anlaşılmasını yetersiz gördüğü ve günümüz insanına hitap etmediği gerekçesiyle, her türlü zorluğa göğüs gerek böyle bir esere vucudiyet

¹³⁶ Demir, 5.

¹³⁷ Demir, 19.

¹³⁸ Sâbûnî, I/17.

kazandırmıştır.¹³⁹ 1973'te yazmaya başladığı Safvetü't-Tefâsir isimli tefsirini (18-Cemaziyülahır h.1398/m.1978'de) nihâyete erdirmiştir.¹⁴⁰

Safvetü't-Tefâsir; İslam âleminde büyük bir ilgiyle karşılanan, hüsn-ü kabul gören, tefsir dünyasında kaynak niteliğinde olan ve ilim talebeleri arasında yaygın olarak teveccüh gösterilen önemli bir eserdir. Vahidi'nin Esbabu'n Nüzulu ile Taberi, Keşşaf, Râzi, Kurtubi, Beyzavi, İbn Kesir, Celaleyn, Ebussuud, Âlûsi ve Kâsımî gibi geniş hacimli ve itimat edilen kaynak tefsirleri sentezleyip özetleyerek, modern çağın ihtiyaçlarına göre bir tefsir kâleme almıştır.¹⁴¹

Safvetü't-Tefâsir'e Türkiye'de büyük ilgi gösterilmiştir. Akademik çevrelerde tanınmaya başlanınca; Ensar Neşriyat bünyesinde, Sâdrettin Gümüş ve Nedim Yılmaz Hoca tarafından yedi cilt olarak Türkçeye tercüme edilmiştir. Dili sade ve anlaşılır olan ve Arapçayı yeni öğrenenler tarafından büyük ilgi gösterilen tefsir, ülkemizde birçok ilahiyat fakültesinde ders olarak okutulmaktadır.¹⁴² Üslubunun sadeliği ve akıcılığıyla diğer tefsirlerden pozitif olarak ayrılmakta ve okuyanı usandırmayan az sözle çok şey ifade eden, şekil ve muhteva açısından öğretmen-öğrenci formatında öğretici nitelikte bir tefsir olma özelliği taşımaktadır.

- 2- Ravâiü'l-Beyan fi Tefsir-i Âyati'l-Ahkâm; Kur'ân'daki ahkâm âyetlerini yorumlayan ahkâm tefsiri niteliğinde olup, 2 cilttir.¹⁴³
- 3- Kâbesün min Nûri'l Kur'âni'l-Kerîm, Sâbûnî'nin en önemli eserlerinden dirâyet tefsiri niteliğinde olup, 8 cilttir.¹⁴⁴
- 4- et-Tibyân fî Ūlumi-l-Kur'ân; Kur'ân ilimleriyle ilgili olup, 1 cilttir.¹⁴⁵
- 5- Muhtasar-ı İbn-i Kesîr, 3 cilttir.¹⁴⁶
- 6- Muhtasaru't-Taberi.¹⁴⁷
- 7- Tahkîk-i Tenvîrû'l-Ezhan min Tefsîr-i Rûhû'lBeyân, İsmail Hakkı Bursevi'nin eseri olan Rûhû'l-Beyan isimli tefsirinin özeti olup, 4 cilttir.¹⁴⁸

¹³⁹ Sâbûnî, I/18.

¹⁴⁰ Sâbûnî, I/22.

¹⁴¹ Gökçe, 189.

¹⁴² Demir, 20.

¹⁴³ Sâbûnî, I/5.

¹⁴⁴ Demir, 21.

¹⁴⁵ Sâbûnî, I/5.

¹⁴⁶ Demir, 22.

¹⁴⁷ Sâbûnî, I/5.

8- Îcâzül-Beyân fî Makâsıd-ı Suverî'l-Kur'ân; Kur'an sûrelerini belâğat yönünden tek tek ele alarak icâzlarını (mucizeliğini) açıklamış olup, 1 cilttir.¹⁴⁹

9- el-Mevaris fî Ş-Şeriatî'l-İslamiyye.¹⁵⁰

Sâbûnî'nin diğer eserlerinden bazıları ise şunlardır.¹⁵¹

- Min Kunûzi's-Sünne
- en-Nübüvveti -Enbiya
- el-Müntekal-Muhtar min Kitabi'l-Ezkar
- el-Mevaris fî Şeriatî'l-İslamiyye
- el-Hedyü'n- Nebeviyyü's -Sahih fî Salâti't-Teravîh
- Keşfü'l-İftirâât fî Risâleti't-Tenbîhât Havle fî Kitâbi't-Tefâsîr
- et-Tebîr bimâ fî Kitâbi't-Ta'lim mine't-Tezvîr
- Şerh-u Riyâdü's-Sâlihîn
- Risaletü'n fî Hukmî't-Tasvîr
- Me'ani'l-Kur'ân

1.2.1.2. Safvetü't-Tefâsîr'deki Metodu

Türkçe "Tefsirlerin özü" anlamına gelen Safvetü't-Tefâsîr, yakın dönemde yaşamış çağımızın büyük İslam âlimlerinden biri olan Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin en önemli ve en büyük eserlerindendir. Eserini rivâyet ve dirâyet tefsir kitaplarından istifade ederek kendi bilgi dağarcığında harmanlayıp, Kur'ân ve sünnet ekseninde akıl süzgecinden geçirerek, daha önce hiçbir örneği olmayan nev'i şahsına munhasır açık, sade ve eğitici bir üslup ve yöntem ile kâleme almıştır.

Sâbûnî'nin tefsirindeki üslubunu ve metodunu şöyle özetleyebiliriz. Sâbûnî; her sûrenin tefsirine öncelikle sûrenin ismini, nüzul yerini (Mekki-Medeni) âyet sayısını, hangi konuları ihtiva ettiğini ve ana konusunu özetledikten sonra, mukaddime ile başlayarak sûreyi takdim eder. Uzun sûrelerde âyetlerin önceki ve sonraki âyetlerle olan

¹⁴⁸ Demir, 22.

¹⁴⁹ Demir, 23.

¹⁵⁰ Sâbûnî, I/5.

¹⁵¹ Eskieserler, <https://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/4487/Muhammed-Ali-es-Sabuni.asp>

münasebetine değinir. Kısa sûrelerde ise sûreyi bir bütün olarak ele alır. Sûredeki kelimeleri izah edip, kelimelerin türeyiş özelliklerini açıklayarak kelimelerle ilgili Arap dilinden örnekler vermektedir. Âyetlerin nüzul sebebini belirtip, sûredeki edebi sanatları açıklayarak, faydalı bilgiler ve nükteler başlığı altında sûrenin tefsirini tamamlamaktadır.¹⁵² Konunun daha iyi anlaşılması açısından Kur'ân'daki herhangi bir sûreyi, mesela; Alâk Sûresi'ni ele alıp inceleyelim.

Alâk Sûresi; "*Mekke'de inmiştir ve on dokuz âyettir.*" şeklinde başlayarak, şöyle devam eder. "Alâk Sûresi", bu sûrenin diğer adına "İkra Sûresi" de denir. Mekke'de nazil olmuştur ve konu başlıklarını ise; son Peygamber, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ilk vahyin inişi, insanların, zenginlik sebebiyle ölçüsüz hareket etmesi, Allah'ın (c.c.) emirlerine isyan etmesi, ebû cehilin kıssası ve onun Hz. Peygamber'in (s.a.v) namaz kılmasını engellemeye çalışması şeklinde sıralayabiliriz.

Bu sûre inzal olduğunda Hz. Peygamber (s.a.v.) Nur Dağı'ndaki Hira Mağarası'nda Yüce Allah'a (c.c.) ibadet etmekteydi. Allah, (c.c.) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en büyük mucizesi olan Kur'ân'ı "*Oku*" vahyiyle başlatıp, O'na bu şekilde ihsanda bulunduğunu hatırlattı. "*Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insana bilmediklerini öğretti*" âyetiyle ilk emrin okumak olduğunu ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) şahsında tüm Müslümanlara okumanın ve ilmin ehemmiyetiyle ilgili mesaj vermek istedi. Akabinde ise insanların dünya hayatında; malına, mülküne gücüne, kuvvetine, servetine dayanarak haddini aştığını, ölçüyü kaçırdığını ve zenginlik sebebiyle rehavete kapılıp, özgüven patlaması yaşayarak, malının ve mülkünün her şeyin üstesinden gelebileceği zannı ve sanrısıyla Allah'a (c.c.) isyan ettiği açıklanmıştır. Halbuki insan verilen servet karşısında şükretmeli, nankörlük etmemelidir. Bir sonraki âyette ise insanoğlunun yaptıklarının karşılığını almak için Allah'a (c.c.) kavuşacağı izah edilmiştir. "*Gerçek şu ki, insan kendisini zengin gördüğü için ölçüyü kaçıır ve azgınlık içine girer, şüphesiz dönüş yalnız Allah'adır.*"¹⁵³ Bundan sonra ise sûrede Ebû Cehilin kıssası anlatır. Putperest Ebû Cehil putlarla ilgilenir, onlarla duygusal bağ içine girerek Hz. Peygamber'i (s.a.v.) tehdit eder ve O'nun namaz kılmasını engellemeye çalışırdı. "*Namaz kıldığında bir kulu*

¹⁵² Sâbûnî, I/18.

¹⁵³ Sâbûnî, VII/364; Alâk: 96/6-7-8

engellemeye çalışanı görmedin mi?"¹⁵⁴ âyeti bu durumu bizlere bildirmektedir. Sûre; Ebu Cehilin ölçsüz davranışlarına, sapkınlığına, taşkınlığına, yani küfrüne, şirkine devam etmesi durumunda en ağır ceza ile cezalandırılacağı tehdidiyle son bulur ve aynı zamanda ise Hz. Peygamber'e (s.a.v) Ebu Cehil'in tehditlerini dikkate almamasını emreder: Sûre; *"Hayır, hayır! Eğer vazgeçmezse mutlaka onu perçeminden (alnından) yakalarız, sürükleriz. Hayır, onun isteğine uyma, secde et ve O'na yaklaş"* ilahi emriyle son bulur. Oku emriyle başlayan sûre, ibadetle bitmektedir, şeklinde takdim edilerek âyetlerin meâli verilir.¹⁵⁵

1, 2. Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir kan pıhtısından yarattı. 3, 4, 5. Oku (ve öğren!) İnsana bilmediklerini öğreten ve kâlemle yazdıran Rabbin bolca ikram edendir.

6, 7, 8. Gerçek şu ki, insan, kendini zengin görerek azar. Kuşkusuz dönüş rabbinedir.

9, 10. Namaz kıldığında bir kulu (Peygamber'i namazdan) men' edene ne dersin?

11, 12. Ne dersin, ya o, doğru yolda idiyse yahut iyiliği ve kötülükten sakınmayı emretti ise! 13, 14. Ne dersin! Yalanlar ve yüz çevirirse. Yoksa o, (olanları) Allah'ın görmekte olduğunu bilmedi mi? 15, 16, 17, 18, 19. Hayır! Hayır! Eğer vazgeçmezse derhal alnından yakalar cehenneme atarız. O, hemen gidip meclisini çağırсын. Biz de zebanileri çağıracağız. Hayır! Ona uyma! Allah'a secde et ve (yalnızca O'na) yaklaş.¹⁵⁶ âyetleriyle sûrenin meâlini bitirir.

Müfessir; sûrenin meâlinden sonra bilinmeyen, garib, Kur'ân literatüründe az duyulmuş olan kelimeleri açıklamaya çalışır. Bu yöntem ilahiyat öğrencileri arasında Safvetü't-Tefâsir'in en beğenilen yönlerindendir. Sûredeki anlamı bilinmeyen kelimeleri ele alacak olursak mesela; Alâk; donmuş, dondurulmuş kan anlamına gelmektedir. Anne rahmine tutunduğundan ve asılı kaldığından bu isimle anılmıştır. Mutlaka yakalarız kelimesi ise; çok kuvvetli bir hal üzere çekmek mânasındadır. Filologlar, bir kimse bir şeyi yakalayıp çok kuvvetli bir şekilde çektiğinde, mesela; atının yelesinden

¹⁵⁴ Alâk: 96/9-10

¹⁵⁵ Sâbûnî, VII/363.

¹⁵⁶ Sâbûnî, VII/363; Alâk: 96/1-19.

tutup çekti şeklinde kullanıldığını söylemiştir.¹⁵⁷ Nâsiye; insan kafasının ön kısmında var olan saç, perçem, mânasına gelmekteye,¹⁵⁸ Zebâniye kelimesi ise; itmek veya itelemek anlamında olup, zebaniler diye anlamlandırılmaktadır. Burada onlardan yani onları işaret etmesindeki temel amaç acıma duygusu olmayan, görevli azab meleklerine dikkat çekmektir. Arap dilinde bir şeyin şiddetli bir kişi tarafından yakalanması durumunda, yakalayan şahısları bu isimle adlandırırlar. Bir arap şairi bu durumu; *"Hazar da çok yediren, savaşta iyice yaralayanlar, kalın ve uzun boyunlu, iri cüsseli zebaniler."*¹⁵⁹ şeklinde şiirinde kullanarak, zebâni kelimesine mısralarında yer vermiştir.

Sûredeki bilinmeyen kelimeler açıklandıktan sonra ise âyetlerin/sûrelerin nüzul sebebi açıklanmaya çalışır. Nakledilen bir rivâyete göre; Ebû Cehil bir gün yanındakilere: "Muhammed sizin yanınızda yüzünü toprağa sürüyor mu? Yani, yanınızda iken namaz kılıyormu?" dedi. Yanındakiler ise, "evet" diye cevap verdiler. Ebû Cehil ise: Lât ve Uzzâ'ya yemin olsunki, Muhammed'e bu şekilde secde ederken rast gelirim, kesinlikle boynuna binip yüzünü toprağa sürteceğim" diye seslendi. Günlerden bir gün Hz. Muhammed'i (s.a.v) secde halindeyken gördü ve ensesine basmak amacıyla harekete geçince, arkadaşları Ebu Cehil'in ani bir şekilde döndüğünü ve elleriyle kendisini koruduğunu müşahade ettiler. Ebu Cehil'e, "Sana ne oldu?" diye sorduklarında Ebu Cehil dedi ki: "Benimle Muhammed'in arasında ateşten bir çukur, korkunç bir yaratık kanatlar oluştu. Resulullah (s.a.v) şöyle buyurdu: *"Eğer bana yaklaşıyorsa, melekler onu kapıp paramparça edeceklerdi"* Bundan dolayı Allah, (cc) "Namaz kıldığında bir kulu men edeni, engellemeye çalışanı görmedin mi?" âyetlerini inzal etti."¹⁶⁰

Sabuni; tefsirinde uzun sûreleri birden çok bölüme ayırarak, her bir bölümü bir önceki bölümle ilişkilendirerek açıklamıştır. Mesela, Furkan Sûresi; 1-20, - 21-40, - 41-60, - 61-77 âyetleri olmak üzere 4 bölüme ayrılmıştır.¹⁶¹ Kısa sûrelerin her birini ise bir

¹⁵⁷ Sâbûnî, VII/365.

¹⁵⁸ Sâbûnî, VII/365.

¹⁵⁹ Sâbûnî, VII/365.

¹⁶⁰ Müslim, Münafikin, 38.

¹⁶¹ Sâbûnî, IV/260-297.

ders olarak işlediği için kısımlara ayırmaz ve konuyu bir bütün olarak ele alır. Mesele; Alâk Sûresi' nde olduğu gibi¹⁶²

Âyetlerin tefsiri; kısa, öz, anlaşılır ve yalın bir dille herkesin anlayabileceği bir üslupla yapıldıktan sonra, edebi sanatlar başlığı altında; sûredeki edebi sanatları kısa bir şekilde özetlemektedir. Mesela: "*Rabbinin adıyla oku*" âyetinden sonra "*Oku, rabbın kerem sahibidir*" âyetinde "*Oku*" fiilini tekrar ederek ıtnâb¹⁶³ sanatı yapıldığı görülmektedir. Bu durum okumaya verilen ehemmiyeti göstermektedir. "*İnsana bilmediğini öğretti*" âyetinde tıbak-ı selb¹⁶⁴ olduğunu, "*Bir kulu Hz Muhammed'i engellemeye çalışana ne dersin?*" âyetinde kinaye olduğunu, Allah (c.c.) Hz. Muhammed'in (s.a.v.) dereceini yükseltmek için "seni engelleyen" demeyip "kul" kelimesini kullanması "*Engellemeye çalışana ne dersin?*" âyetiyle "*Eğer o, doğru yolda ise ne dersin?*" âyetindeki soru, yasaklamaya çalışanın vaziyetinin şaşırtıcı olduğunu ifade etmek için kullanıldığını, "*O yalancı, günahkâr perçem*" âyetinde mecâz-ı aklî bulunduğunu, dolayısıyla yalan kelimesi, perçem kelimesine mecâzi anlamda isnat edildiği ve âyet sonlarında seci' murassa olduğunu belirterek sûredeki edebi sanatlar kısmını açıklar.¹⁶⁵ En son kısımda ise; bazen bir nükte, bazen bir uyarı, bazen de faydalı bilgiler başlığıyla sûreyi tamamladığı görülmektedir¹⁶⁶

Sâbûnî'nin tefsirinde uygulamış olduğu metot değerlendirildiğinde; açık, sade, eğitici ve öğretici bir üslup ile tefsirini kâleme aldığı görülmektedir. Tefsirinde gereksiz ayrıntılara yer verilmemesi, kendine özgü bir metot geliştirilmesi, Safvetüt-Tefâsir'in okuyucular tarafından hüsn-ü kabul görmesinin en önemli nedenlerindendir. Ayrıca uzun rivâyetlere, uzun isimlere ve künyelere yer vermeyerek, konunun aslını ve ne anlatmak istediğini okuyucunun zihninde şekillendirmesi, yani okuyucunun almak istediği ve okuyucu için elzem olan bilgiyi kısa öz ve anlaşılır bir üslupla vermesi, O'nun en önemli özelliklerindendir. Eserin ön sözündeki paragrafta görüleceği üzere Sâbûnî; Safvetü't-Tefâsiri durmadan dinlenmeden beş yıl içinde yazdığını, itimat edilen müfessirlerin tefsirlerini okumadan, iyice araştırmadan hiç bir şey yazmadığını, Allah'a

¹⁶² Sâbûnî, VII/369.

¹⁶³ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 346.

¹⁶⁴ İsmail Durmuş, "Tıbâk-ı Selb" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XLI/58-60.

¹⁶⁵ Sâbûnî, VII/369.

¹⁶⁶ Sâbûnî, VII/370.

(c.c.) şükür, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ve aile efradına salât ve selam.¹⁶⁷ cümleleriyle tefsirinin yazım sürecindeki titizliği, hassasiyeti ve samimiyeti müşahade edilmektedir.

1.2.2. Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri ve Özellikleri

Hz. Peygamber'e (s.a.v) inzal olunan "*Yaratan Rabbinin adıyla Oku!*"¹⁶⁸ âyetiyle başlayıp nüvesinin bu şekilde oluştuğu düşünülen tefsir faaliyetleri, sahabe tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn döneminde; doğup, büyüüp, gelişmeye devam etmiştir. İslamiyetin Arap yarımadasının dışına yayılması, âlimlerin dünya görüşü ve siyasi düşüncesi ve kişisel farklılıkları ve toplumların ihtiyaçlarına göre bina edilen tefsirler, çeşitli şekillerde kategorize edilerek ve farklı isimlerle günümüze kadar süregelmiştir. Tefsir tarihine bakıldığında; h.150/m.767 yılında vefat eden Mukatil b. Süleyman'a ait olan "*et-Tefsîrü'l-Kebîr*" (Tefsir-u Mukatil b. Süleyman) adlı eser tam olarak günümüze kadar ulaşan ilk ve en eski tefsir olma özelliğine sahiptir.¹⁶⁹ Daha sonraki süreç içerisinde âlimler tarafından Kur'ân'ın tefsirine yönelik olarak kâleme alınan yüzden fazla tefsir ve tefsir ilmine yönelik bine kitab mevcut olup, günümüzde de tefsir yazma faaliyetleri hâlâ daha devam etmektedir.¹⁷⁰

İşte tam da bu noktada toplum tarafından çeşitli vesilelerle dile getirilen ve günümüz toplumunun ihtiyaçlarına cevap verecek bir tefsir yazılması talebine kayıtsız kalınmamıştır. Bu haklı talepler, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından değerlendirilerek olumlu karşılanmıştır. Toplumumuzun ihtiyaçları gözönünde bulundurularak, klasik tefsir birikiminden de yararlanılarak,¹⁷¹ "*Kur'ân'da keşfedilmeyi bekleyen ilimlerin ve hükümlerin ortaya çıkarılması için*"¹⁷² her biri ilahiyat alanında yetişmiş, her biri kendi branşında uzman olan hocalarımıza bu görev tevdi edilmiştir.

Kur'ân Yolu Tefsiri, komisyondaki hocalarımızdan oluşan ilim insanlarının titiz ve gayretli çalışmaları neticesinde vücuda getirilmiştir. Bilahare, Din İşleri Yüksek

¹⁶⁷ Sâbûnî, I/18-19.

¹⁶⁸ Alâk: 96/1

¹⁶⁹ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, XXXI/134-136

¹⁷⁰ Wikipedia, <https://tr.wikipedia.org/wiki/M%C3%Bcfessirlervetefsirkitaplar%C4%Blistesi#20>.

¹⁷¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/7-10.

¹⁷² Sâbûnî, I/17.

Kurulu'nun incelemesinin ardından yayımlanmaya karar verilmiş¹⁷³ ve Müslümanların hizmetine sunulmuştur. Şimdi ise Kur'ân Yolu Tefsiri müelliflerini tanıyalım.

1.2.2.1. Hayrettin KARAMAN Hayatı ve Eserleri

I. Dünya Savaşı'nda dedesi tarafından Erzurum'un Oltu ilçesinden Çorum'a göç eden bir ailenin çocuğu olan Hayrettin Karaman, 1934 yılında Çorum'da doğmuştur. Babası demirci ustası Nurettin Karamandır. Annesi Mehpare Hanım ise, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşında (93 harbi) Çoruma göç eden Ahıska Türklerine mensub bir ailedendir. Anne tarafından dedesi Muzaffer Efendi, az da olsa medrese eğitimi alan bir kişidir. Karaman; küçükken babası ve dedesiyle birlikte "Siret, Battal Gazi, Ahmediyye ve Muhammediyye" adlı manzum eserlerin okunduğu sohbet meclislerine katılırdı.¹⁷⁴ İlkokuldan sonra ortaokula başlayan Karaman, ortaokulu yarıda bıraktıktan sonra esnafların yanında çıraklık yapmış, kısa süreliğine, Ankara'da ticaretle uğraştıktan sonra Çorum'a dönmüştür. Bir kış günü anneannesinin okuduğu Kur'ân'dan etkilenerek İslam-i ilimler okumaya karar vermiştir.¹⁷⁵ Sonra tecvid öğrenmek için Kur'ân kursuna gitmiştir. Kur'ân'ı anlayabilmek için mahalledeki bakkal Yahya Efendi'den sarf, diğer bakkal Server Efendi'den ise izhar derslerini alarak kâfiye derslerine başlamıştır. İlk açılan yedi İmam Hatip Okuluna mektupla başvurarak, Konya İmam Hatip Okulu'ndan gelen cevap üzerine bu okula kayıt yaptırmıştır.¹⁷⁶

1959 yılında Konya İmam Hatip Okulu'nu bitirdikten sonra, aynı yıl yeni açılan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne girerek 1963'te bu okuldan mezun oldu. İki yıl İstanbul İmam Hatip Okulu'nda öğretmenlik yaptıktan sonra, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde fıkıh asistanı olarak göreve başladı. "Başlangıçtan Dördüncü Asra Kadar İslâm Hukûku'nda İctihad" konulu tezini bitirerek 1971 yılında fıkıh alanında öğretim üyesi oldu. Aynı yıl İzmir Yüksek İslam Enstitüsü'ne naklen atanan Karaman, 1975 yılında tekrar İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'ne geri döndü. Yüksek İslam enstitülerinin ilahiyat fakültelerine dönüşmesiyle beraber, 1983'te doktor ve yardımcı

¹⁷³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/10.

¹⁷⁴ Ahmet Saim Kılavuz, "Prof. Dr. Hayrettin Karaman" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 3, 2004, 3- 9.

¹⁷⁵ Arif Ünal, "Günümüz İslâm Hukukçularından Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın Hayâtı", *Hikmet Yurdu Düşünce Yorum-Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4(8), 2011, 115-130.

¹⁷⁶ Kılavuz, 9.

doçent, 1986'da doçent, 1991'de profesör unvanlarını alarak akademik çalışmalarını tamamladı. Meslek hayatı boyunca, yurtiçi ve yurtdışında binlerce konferans, seminer, panel, vaaz, hutbe, kurs, yazılı ve görsel medya programı ve eğitim programında yer alarak; eğitim, öğretim, tebliğ ve irşad faaliyetine devam etmiş ve binlerce öğrenci yetiştirmiştir. Üç çocuğu, yedi torunu, dört de torun çocuğu vardır.¹⁷⁷ Eserlerinden bazıları şunlardır.

İslam Hukukunda İctihad,¹⁷⁸ Mukayeseli İslam Hukuku,¹⁷⁹ İslam'ın Işığında Günün Meseleleri,¹⁸⁰ İslam'da İşçi-İşveren Münasebetleri,¹⁸¹ İslam'da Kadın ve Aile (Kadın ve Aile İlmihali),¹⁸² İslamlaşma ve Önündeki Engeller,¹⁸³ Ramazan Kitabı,¹⁸⁴ Ticaret İlmihali,¹⁸⁵ Hadis Metinleri,¹⁸⁶ Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli,¹⁸⁷ Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku,¹⁸⁸ Hayrettin Karaman'ın diğer eserleri, tercüme eserleri, komisyon halindeki eserleri ve ders kitapları hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi için dipnottaki internet adreslerine¹⁸⁹ bakılabilir.

1.2.2.2. İbrahim Kafi DÖNMEZ Hayatı ve Eserleri

İzmir'de 1951 yılında doğdu. 1974'te İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü ve 1976'da İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, doktorasını Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde "İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları" başlığı altında 1981 yılında tamamladı.

¹⁷⁷ Hayrettin Karaman Kimdir?, <https://hayrettinkaraman.net/kimdir.htm>.

¹⁷⁸ Kılavuz, 11.

¹⁷⁹ Kılavuz, 11.

¹⁸⁰ Kılavuz, 11.

¹⁸¹ Kılavuz, 11.

¹⁸² Kılavuz, 11.

¹⁸³ Hayrettin Karaman Kimdir?, <https://w.w.w. hayrettinkaraman.net/kimdir>.

¹⁸⁴ Hayrettin Karaman Kimdir?, <https://w.w.w. hayrettinkaraman.net/kimdir>.

¹⁸⁵ Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, <https://www. hikmetyurdu.com>.

¹⁸⁶ Hayrettin Karaman, <https://www. biyografya.com/biyografi/10771>.

¹⁸⁷ Hayrettin Karaman, <https://www. biyografya.com/biyografi/10771>.

¹⁸⁸ Hayrettin Karaman Kimdir?, <https://w.w.w. hayrettinkaraman.net/kimdir>.

¹⁸⁹ Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, <https://.www.hikmetyurdu.com>.

1977’de İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nde asistan olarak göreve başladı. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne dönüşen bu enstitüde, 2010 yılına kadar öğretim üyeliği görevini sürdürdü ve emekli oldu. 1994-1997 yılları arasında aynı fakültede dekan olarak görev yapmıştır. 1983-1986 yılında Cezayir Üniversitesi ve Emîr Abdülkadir Üniversitesi’nde çalıştı. 1997-1998 yılında ise Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi’nde çalışmalarını sürdürdü. 2009-2010 yılında Frankfurt Goethe Üniversitesi’nde misafir öğretim üyesi olarak hizmet verdi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ndeki ilim komisyonunda görev alarak buradaki başkanlık görevini uzun yıllar yürütmüştür. İSAM Yönetim Kurulu üyesi olarak görevini sürdüren İbrahim Kafi Dönmez, İslam İşbirliği Teşkilâtında Uluslararası İslâm Fıkıh Akademisi toplantılarında Türkiye’yi temsil etmiştir. Halihazırda, 29 Mayıs Üniversitesi Rektörü olarak görevine devam etmektedir.¹⁹⁰

Yayınlanmış eserlerinden bazıları şunlardır.¹⁹¹

- Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri
- Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli
- Dirasat Fıkhiyye ve Usûliyye
- Fıkıh Tarihi İncelemeleri

1.2.2.3. Sâdrettin GÜMÜŞ Hayatı ve Eserleri

Sâdrettin Gümüş, Erzurum’un Narman ilçesinde 1945 yılında doğdu. İlk ve Ortaokulun ardından 1972 senesinde Erzurum İmam Hatip Okulu’nu bitirdi. Daha sonra 1976 yılında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nden mezun oldu. 1971 yılında, Edirne/Havsa’da imam-hatiplik ve yine 1971-1977 yılları arasında İstanbul Fatih’te imam-hatiplik yaptıktan sonra, 1977 yılında İstanbul müftü yardımcılığı görevini ifa etmiştir. Aynı yıl Marmara Üniveristesi İlahiyat Fakültesi’ndeki görevine asistan olarak başlamış ve “Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri” adındaki teziyle, 1983 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde doktorasını bitirerek doktor

¹⁹⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, Azmi Özcan, *Fıkıh ve fıkıh Tarihi İncelemeleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; Ankara 2018, 543.

¹⁹¹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/ibrahim-kafi-donmez>.

ünvanının almıştır. 1989'da doçent, 1996'da ise profesör olarak akademik kariyerini tamamlamıştır.¹⁹²

Yayınlanmış eserlerinden bazıları şunlardır.

- Seyyid Şerif Cürcani ve Arap Dilindeki Yeri¹⁹³
- Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları¹⁹⁴
- Safvetü't-Tefâsir (Muhammed Ali es-Sabûnî'den, 7 ciltlik Kur'ân Tefsiri tercümesi, 1990)¹⁹⁵
- Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri (5 cilt, müşterek, tefsir)¹⁹⁶

1.2.2.4. Mustafa ÇAĞRICI Hayatı ve Eserleri

1950 yılında Sivas'ta doğan Mustafa Çağrı, Kayseri'de hafızlığını tamamladı. Sivas İmam-Hatip Okulu'ndan 1969'da mezun olduktan sonra aynı yıl girdiği İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nden (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden) 1973 yılında mezun oldu. Üniversite yıllarında ve akabinde altı yıl Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam-hatiplik görevini ifa etti. 1975'te askerlik hizmetinin ardından, aynı yıl Sivas İmam-Hatip Lisesi'ne öğretmen olarak göreve başladı.¹⁹⁷ 1977 yılında İstanbul'da Yüksek İslam Enstitüsü'ne asistan olan Çağrı, Enstitü'nün 1982 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne dönüşmesinden sonra ahlâk felsefesi alanında hazırladığı doktora tezini tamamladıktan sonra 1982 yılında Yardımcı Doçent oldu. Aynı fakültede 1990'da doçent, 1996'da profesör ünvanını alarak akademik kariyerine devam eden Çağrı, uzun yıllar öğretim üyesi olarak bu fakültede çalışmıştır.¹⁹⁸ 2003-2011 yılları arasında İstanbul Müftülüğü görevinde bulunmuştur.

¹⁹² Sâdrettin Gümüş, <https://www.biyografya.com/biyografi/11416>

¹⁹³ Sâdrettin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcani ve Arap Dilindeki Yeri*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları İstanbul 1984.

¹⁹⁴ Sâdrettin Gümüş, <https://www.biyografya.com/biyografi/11416>

¹⁹⁵ İstanbul Müftülüğü, <https://İstanbul.diyamet.gov.tr/sayfalar/contentdetail.aspx?ContentId=110&MenuCateory=Kurumsal>

¹⁹⁶ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sâdreddin Gümüş, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri I-V*. (4. Baskı) Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara 2012.

¹⁹⁷ Mustafa Çağrı, <https://www.biyografya.com/biyografi/11416>

¹⁹⁸ Mustafa Çağrı, <https://www.biyografya.com/biyografi/11416>

Halihazırda İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Bilim Kurulu üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.¹⁹⁹

Yayınlanmış eserlerinden bazıları şunlardır.²⁰⁰

- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli
- Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri
- Kur'ân Yolu Meâli
- Ana hatlarıyla İslam Ahlâkı
- Kur'ân'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri
- Gazzâlî

Şimdi müelliflerin kâleme aldıkları Kur'ân Yolu Tefsir'ini inceleyelim.

1.2.2.5. Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri ve Metodu

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın öncülüğünde akademik çevrelerde herbiri kendi alanında uzman olan ilahiyat ilim insanları tarafından günümüze kadar gelen klasik tefsir birikiminden istifade edilerek,²⁰¹ titiz bir çalışma sonucu kâleme alınan, Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri'nin giriş bölümünde müellifler; *"Kur'ân Yolu adını taşıyan bizim çalışmamız tefsir çeşitleri içinde daha çok mushaf tertibine göre yapılmış bulunan dirâyet tefsirlerine benzemektedir. Dilimize tercüme ve telif olarak hazırlanmış birçok tefsir varken bir yenisine neden ihtiyaç duyuldu? Şeklindeki haklı soruya aşağıda maddeler halinde vereceğimiz cevap aynı zamanda amacımıza ve usûlümüze de açıklık getirecektir."*²⁰² cümleleriyle Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri'nin 1.cildinde tefsirin amacını ve metodunu *"Bu Tefsir"*²⁰³ başlığı altında bizzât kendi ifadeleriyle aşağıdaki şekilde açıklamıştır.

Tefsirin okuyucu olarak hedef kitlesinin akademik anlamda çalışma yapan ilim insanları olmadığı, Kur'ân-ı doğru anlamak ve hayatına tatbik etmek isteyen kişileri

¹⁹⁹ Mustafa Çağrı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/mustafa-cagrici>

²⁰⁰ Mustafa Çağrı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/mustafa-cagrici>

²⁰¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/10.

²⁰² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/47-48.

²⁰³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/47

hedef kitle olarak belirledikleri ve farklı düzeylerde de olsa kültürel birikimi olan insanların ihtiyaçlarının dikkate alınarak yazıldığı belirtilmiştir.²⁰⁴

Kur'ân'ın amaçları ve içeriği hakkında aranan ve ulaşılmaya çalışılan anlamları, yorumları ve bu noktada müellifleri tatmin eden bilgileri, ilmin gereği ve kültürel bir borç olarak telakki edip tefsire yansıttıklarını, hedef kitlesi için doğru bulunan anlayışları birden fazla tefsirin ihtiva etmesi durumunda veya hiçbir tefsirde bulunmaması durumunda; Kur'ân'ı Kerim'in ruhunu ve bu ruha uygun genel İslam-i ölçülerini, ilmin gerçeklerini ve çağın ihtiyaçlarını da gözönüne alarak, kendi yorumlarını ortaya koymaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir.²⁰⁵

Bir yandan âyetlerin açıklanması için gerekli olan bilgileri aktarırken, diğer yandan zaman sıkıntısı çeken günümüz insanına sıkılmadan, zorlanmadan okuyacağı tarzda bir tefsir sunmayı hedefledikleri açıklanmıştır.²⁰⁶

Kur'ân Yolu Tefsiri'nin 1. cildinin 51. sayfasında "*Sıkça başvurulmuş tefsir kitapları*" başlığı altında listesi verilen tefsir kitaplarını dikkatlice incelediklerini, birçok tefsir kitabıyla başka ilim dallarına ait eserlerden de yerine göre istifade ederek kendi kanaatlerini test ettiklerini, önceki tefsirleri özetleyerek ve kendileri açısından makul görünen anlayış ve yorumları tercih ederek oluşturdukları zikredilmiştir.²⁰⁷

Kur'ân'ın tefsirinde bizlere ulaşan çok çeşitli ve çok yönlü bilgi ve kültür değerlerine sahip olduğumuz bilinciyle hareket edilerek, daha önceki tefsirlerin özünü, asıl anlatmak istediği mevzuyu vermeye çalıştıklarını, günümüz okuyucusuna hitap etmeyen, gereksiz açıklamaları barındıran tefsirlerdeki bilgileri ayıklayıp, açık, sade ve anlaşılır bir dil ile okuyucuya ulaşabilmek amacı güttüklerini, diğer taraftan kültür seviyesi yüksek olan teknik ve akademik anlamda araştırma yapan okuyucu için ise; istenilen bilgilere ulaşılması bağlamında ilgili eserlere yönlendirilerek, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi ve diğer kaynak eserlere atıf yapılarak okuyucunun istifadesine sunulduğu belirtilmiştir.²⁰⁸

²⁰⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/48

²⁰⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/48

²⁰⁶ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/48

²⁰⁷ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/48.

²⁰⁸ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/49.

Tefsiri yapılan âyetler yorumlanırken, ilk önce nazil olunan ortamdaki insanların sosyal ve psikolojik durumları, ilahi mesajdan anladıkları ve bu mesajların onlara anlatmak istedikleri tespit edilmeye çalışılmış ve bunun yanında âyetlerin ilk muhatablarına anlatmak istediği durumları ve düzenlemeleri evrensel amaçlar çerçevesinde anlamlandırmak istedikleri ifade edilmiştir.²⁰⁹

Mânası açık olan, herkes tarafından anlaşılabilen âyetlerin tefsirini yapmadıklarını, bundan kaçınarak meâlini çeşitlendirmeyi, tekrarlara yer vermeden, siyak ve sibağına atıfta bulunularak, okuyucunun dikkatini dağıtmadan ve okuyucunun indeksten yararlanabileceği ihtimalini de göz önüne alarak atıflara sınırlı bir şekilde yer verdikleri açıklanmıştır.²¹⁰

Bazı özel terimler ve kavramlar hakkında konunun önemiyle orantılı olarak daha geniş bilgiler verip, bu tür bilgileri, mutlaka ilgili terimlerin ve kavramların ilk geçtiği âyetlerde vermek yerine, daha yoğun olarak geçtiği âyetlerde verme yolunun benimsendiğini ve böylece konuyla ilgili bilgilerin ilk ciltlerde yoğunluk kazanmasını engelledikleri ifade edilmiştir.²¹¹

Her sûrenin giriş bölümünde özetlenen ilgili sûrelerin âyet sayısı, Mekki veya medeni oluşu, nüzul sırası, bazı kelimelerdeki kıraat farkları gibi konularda tefsir kitaplarında yer alan teknik ayrıntıları ve farklı tespitleri, amaç bakımından önemli olmadıkça aynen aktarılmadığı, âyetlerin sayımı ve sûrelerin nüzul sıralaması konusunda da genellikle tek listeye göre hareket ettiklerini, nüzul sıralamasındaki farklılık, bazı farklı âyetlerden ve belli bir sûrenin bir defa da değil uzun bir süre içinde parça parça gelmiş olmasından kaynaklandığını ve kaynaklarda aktarılan Hz. Osman, İbn-i Abbas ve Ca'fer es-Sâdık'a ait olanların içinden Hz Osman'a (r.a) ait olanın tercih edildiği zikredilmiştir.²¹²

Geçmiş dinler, peygamberler ve daha önce yaşamış kavimlerle ilgili âyetler tefsir edilirken, gerekli görülen yerlerde karşılaştırma yapmak amacıyla ve ihtiyaç hissedildiği

²⁰⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/49.

²¹⁰ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/49.

²¹¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/4-50.

²¹² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/50.

durumlarda da, İslamî değerlere zıt düşmeyen ek bilgiler vermek düşüncesiyle Kitab-ı Mukaddes'teki bilgilerden de yararlanıldığı belirtilmiştir.²¹³

Tefsirde öncelikle Kur'ân'daki kullanımlardan ve ilgili konuyu özellikle inceleyen ilmî çalışmalardan, sahih hadis kaynaklarından, umumi tarihten, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dönemini ve hayatını anlatan siyer kitaplarından, dinler tarihinden ve diğer kaynaklardan istifade edilmiştir.²¹⁴

Kültür hazinemizde Kelâm, fıkıh, ahlâk, tasavvuf, peygamberler tarihi, siyer gibi İslam'ı çeşitli yönlerden anlatan sistematik kitaplar yanında, insanı ve çevresini anlatan müspet ilim eserleri bol miktarda bulunmakta olduğunu, bu tefsiri okuyanların belirtilen ilim dallarında yazılmış kitaplardan aktarılmış bilgileri değil, Kur'ân'ın hidâyetini, insana vermek istediği bilgi, iman, şuur, ahlâk ve eğitimi alma niyetini taşımaları ve bu yönde beklenti içine girmeleri gerektiği hedeflenmiştir.²¹⁵

Eserin Meâl kısmındaki tercihler, tefsire verilen emeğin ürünü olarak ortaya çıktığını, Meâlde yer verilmeyen ve önemli görülen mânalara tefsirde ayrıca yer verildiği, aynı kelimelerin Meâlde sürekli aynı şekilde yer alması gibi bir anlayışla hareket edilmediği; bağlam farkının başka anlamları çağrıştırmasının doğal olduğunu, ayrıca bağlamın birbirine benzemesi, asıl mânayı değiştirmemek şartıyla, kabul edilebilir sınırlar içindeki çeşitliliğin tefsire zenginlik sağlayacağı zikredilmiştir.²¹⁶

Sûrelerin hem yük dengesi hem de, yazarların ihtisas dalları ve konular göz önünde bulundurularak görev taksimi yapıldığı, her birinin yaptığı meâl ve tefsirin diğerleri tarafından ana kaynaklar da dikkate alınarak okunduğu; değiştirme, ilâve, eksiltme gibi tashih ve teklifler hazırlandığı; nihâyet ortaya çıkan farklı çalışmaların birarada müzakere edilerek, kaçınılmaz üslûp farklılıkları dışında üzerinde uzlaşma sağlanıp tek metin haline getirilerek tefsire yazıldığı izah edilmiştir.²¹⁷

²¹³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/50.

²¹⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/50.

²¹⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/50.

²¹⁶ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/50-51.

²¹⁷ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/51.

Yukarıda; konumuz olan iki tefsirin (Safvetü't-Tefasir- Kur'an Yolu Tefsiri) müelliflerini ve eserlerini, tefsirlerin amaçlarını ve yöntemlerini açıklamaya çalıştık. Şimdi ise; müteşâbih ayetlerin her iki tefsirde nasıl ele alınıp incelendiğini, ne şekilde açıklanıp te'vil edildiğini, -duruma göre diğer kaynak tefsirlerden de istifade edip karşılaştırarak- müstakil tasnifler ve başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

SAFVETÜ'T-TEFÂSİR İLE KUR'ÂN YOLU TEFSİRİ'NDE MÜTEŞÂBİH ÂYETLERE YAKLAŞIM

Müteşâbih ayetlerin her iki tefsirdeki yorumunu daha net bir şekilde görebilmek için konu başlıklarını iki ana temel üzerinde tasnif edebiliriz. Dolayısıyla bu konuyu Allah'ın (c.c.) zâtı ve fiilleriyle ilgili müteşâbih âyetler ve âhiret hayatıyla ilgili müteşâbih ayetler çerçevesinde ele alacağız.

2.1. ALLAH'IN ZÂTI VE FİİLLERİYLE İLGİLİ MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN YORUMU

Bilimsel (objektif, nesnel) verilerle varlıkları tespit edilemeyen ve akıl yürütme imkanı olmayan, varlıkları sadece nassın haber vermesiyle bilinen, haber ve işitme yoluyla sabit olan sıfatlara haberi sıfatlar denir. Özellikleri açısından bir takım cismani vasıfların Allah'a (c.c.) atfedilmesi şeklinde de tarif edildiği görülmektedir. Selef ulemâsı bu sıfatları tev'il etmeden ve teşbihten kaçınarak müstakil isimleriyle kabul ederken; halef ulemâsı ise bu sıfatları diğer zâti sıfatlara irca olunduğundan müstakil isimlerle kabul etmezler. Haberi sıfatların bir bölümü Kur'ân'da, bir bölümü hadis kaynaklarında, bir bölümü ise; hem Kur'ân'da hem de hadis kaynaklarında geçmektedir. Bunlardan bir kısmı; ayn/göz, vech/yüz, yed/el v.b.g. Allah'ın (c.c.) zâtıyla ilgili olan sıfatlar, diğer bir kısmı ise; istivâ/kaplamak, ityân/meci-gelmek, istihza/alay etmek, v.b.g. Allah'ın (c.c.) fiilleriyle ilgili olan sıfatlardır.²¹⁸

Şimdi Allah'ın (c.c.) zâtıyla ilgili olan sıfatları ele alalım.

2.1.1. العين / Ayn

"عين/Ayn" kelimesi sözlükte; göz, su kaynağı, çeşme, bir şeyin kendisi, zâtı ve aslı gibi anlamlarda kullanılmakta olup, kelimenin çoğulu "uyûn, a'yûn ve a'yân" mânasına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim ve hadis metinlerinde hem tekil hem de çoğul anlamda

²¹⁸ Şaban Ali Düzgün, *Kelâm*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, 243.

kullanıldığı ve bazı âyetlerde Allah'ın (c.c.) zatına izâfe edildiği görülmektedir.²¹⁹ Allah'ın (c.c.) zatına izâfe edilen âyetlerden bazıları şunlardır.

وَأُوحِيَ إِلَى نُوحٍ أَنَّهُ لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ إِلَّا مَنْ قَدْ آمَنَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

"Nuh'a (a.s.) vahyolunduki: Kavminden daha önce iman etmiş olanlardan başkası artık inanmayacak. Sakın onların yaptıklarına üzülmeye!"²²⁰

وَاصْنَعِ الْفُلَکَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُعْرِضُونَ

"Bizim gözetimimiz altında ve öğrettiğimiz şekilde gemiyi yap, haktan sapanlar için bana başvuruda bulunma! Onlar boğulacaklar!"²²¹

فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعِ الْفُلَکَ بِأَعْيُنِنَا.....

"Bunun üzerine ona şöyle vahyettik: Gözlerimizin önünde ve bildirdiğimiz şekilde o gemiyi yap....."²²²

وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ

"Sen Rabbi'nin hükmünü sabırla bekle. Şüphesiz sen bizim gözetim ve korumamız altındasın. Her kalktığında rabbini hamd ile tesbih et."²²³

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Ayn/Göz kelimesinin geçtiği Hûd Sûresi 11/36-37. Mü'minin Sûresi 23/27. ; Tur Sûresi 52/48. âyetleri şöyle açıklanmıştır. Hz. Nuh (a.s.) kavmini uzun süre ilahi vahye davet etmesine rağmen kavminin büyük çoğunluğu Hz. Nuh'a (a.s.) iman etmedi. Kavmi, O'nun deli olduğunu iddia ve ilan edip, O'nu taşıyarak öldürmekle tehdit etti. Hz. Nuh, (a.s.) inkarcılar hakkında Allah'a (c.c.) dua ederek yalvarıp, yakarıştı bulundu. Allah, (c.c.) Hz. Nuh'un duasını kabul ederek inkarcıları yok edeceğini buyurdu.²²⁴ Ayetteki ifade de görüleceği üzere Allah, (c.c.) Hz. Nuh'tan (a.s.) yaşadığı sıkıntılar sebebiyle üzülmemesini ve inkâr edenlerin tavırlarını önemsemeyip, umudunu kaybetmeden inkarcıların başına gelecek felaketin yaklaşmakta olduğunu bildirmiştir.

²¹⁹ Yavuz, "Ayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul 1991, IV/256.

²²⁰ Hûd: 11/36

²²¹ Hûd: 11/-37

²²² Mü'minûn: 23/27

²²³ Tur: 52/48

²²⁴ Enbiyâ: 21/76-77; Mü'minûn:23/25; Şuara: 26/117-118; Nuh: 71/26-27; Kamer: 54/10; Saffat: 37/75

Kur'an Yolu Müelliflerine göre; "...Bizim gözetimimiz altında ve öğrettiğimiz şekilde gemiyi yap..." , "...Gözlerimizin önünde ve bildirdiğimiz şekilde o gemiyi yap..." , " bizim gözetim ve korumamız altındasın." ifadelerindeki" ayn/göz/gözler" ifadesi, Allah'ın (c.c.) koruması, himaye etmesi, rehberliği, emri ve gözetimi anlamındadır. Buradaki ayn/göz kavramı; bir gözlemci olarak Allah'ın, (c.c.) Hz. Nuh'u (a.s.) ve O'nun gemi yapma faaliyetini/sürecini sürekli olarak izlediği ve Hz. Nuh'a (a.s.) destek verdiğini gösterir.²²⁵ "Haktan sapanlar için bana başvuruda bulunma!" cümlesiyle, Allah, (c.c.) inkarcıların sonunun felaket olacağını ve Hz. Nuh'un (a.s.) inkarcılar için talepte bulunmamasını istemektedir. Görüldüğü gibi âyette geçen göz kelimesi, akla ilk gelen insani bir uzuv olan göz anlamında değildir. Allah'ın (c.c.) gözetimi, ilahi bilgeliği koruyuculuğu ve Hz. Nuh'a (a.s.) sağladığı destek anlamında kullanılmıştır. Kur'ân Yolu Tefsiri'nde ayn/göz kelimesi; Allah'ın (c.c.) gözetimi, O'nun koruması, Allah'ın (c.c.) kontrolü altında gemiyi yapması gibi, zâhiri anlamının dışında batını anlamıyla te'vil edilmiştir. Eğer "ayn/göz" kelimesi zâhiri mânada te'vil edilmiş olsaydı, Allah'a (c.c.) uzuv anlamında göz nisbet edilmiş olacaktı ki; Allah (c.c.) cisimden, şekilden münezzehtir. Bundan dolayı Kur'ân Yolu Müellifleri, ayetteki göz/gözler kelimesini gerçek mânada te'vil etmeyerek mecazi anlamda yorumlamıştır.

Safvetü't-Tefâsir'de ise; Hûd Sûresi 11/36-37. ; Mü'minin Sûresi 23/27. ; Tur Sûresi 52/48. âyetlerinde geçen "göz/gözler" kelimesi Kur'ân Yolu Tefsiri'ndeki yorumla birbirine yakın anlamdadır. Âyetlerdeki, ayn/göz/gözler kavramı; "bizim gözetimimiz, bizim kontrolümüz, bizim korumamız, kollamamız, bizim sana emrettiğimiz gibi gemiyi yap" mahiyetindedir.²²⁶ Yine burada da ayn/göz/gözler kavramı Allah'a (c.c.) nisbet edilme bağlamında insanın aklına ilk gelen zâhiri mânasının dışında kullanılmıştır. Her iki tefsirdeki müellifler/müfessirler bu kavramı teşbihe ve tescime düşmeden mecâzi anlamda kullanmıştır.

Ayn/göz kavramıyla ilgili Ta-ha Sûresi'nde geçen bir ayette de şöyle buyurulmuştur. *أَنِ اقْذِفِيهِ فِي النَّبُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاجِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِّي وَعَدُوٌّ لَّهِ وَالْقَيْثُ عَلَيْكَ* "Onu sandığa koy ve ırmağa bırak; böylece ırmak onu kıyıya çıkarсын ve benim de düşmanım, onun da düşmanı olan biri onu alsın. (Ey Musâ!) Senin

²²⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, III/171; IV/20; V/154.

²²⁶ Sâbûnî, III/90; IV/174; VI/213.

üzerine kendimden bir sevgi bıraktım ki (sevilesin), nezâretim altında büyütülüp yetiştirilesin."²²⁷ Âyetin esbab-ı nüzuluna baktığımızda kıpti bir kahin firavuna gelerek; "İsrâiloğullarından bir çocuk doğacak ve senin bu saltanatın onun eline geçecek."²²⁸ diye haber verdi. Bunun üzerine firavun, ülkesindeki bütün (يُذَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ) (وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ) ".....erkek çocukları boğazlatıp, kadınlara dokunmuyordu...."²²⁹ âyetinde buyurulduğu gibi ülkede yeni doğan bütün çocukları öldürtüyordu. Allah (c.c.) Hz. Musâ'nın (a.s.) annesine çocuğu nasıl koruyup kollayacağını اَنْ اُمُّ مُوسَى أَن "Çocuğu emzir, başına bir şey gelmesinden korkuyorsan, onu nehire bırakıver. Korkma, üzülme! Çünkü biz, onu sana geri vereceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız" ²³⁰ buyurarak, vahyedince (....فَالْقِيَهُ فِي الْيَمِّ...) annesi onu nehire bıraktı. Akabinde Hz. Musâ (a.s.) ...فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ... firavunun ailesi tarafından kayıp çocuk olarak nehirden bulunup²³¹ saraya getirildi. Firavunun eşi Âsiye, firavunu Hz. Musâ'yı (a.s.) öldürmemesi için (...لَا تَقْتُلُوهُ...) ikna ettikten sonra,²³² Hz. Musâ (a.s.) ilahi program çerçevesinde firavunun sarayında büyümeye başladı.

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde söz konusu âyette Allah'a (c.c.) izâfe edilen ayn/göz kavramı; nezâret, gözetleme, gözetim anlamında olup, "Allah'ın (c.c.) gözetimi ve Hz. Musâ'nın (a.s.) Allah'ın (c.c.) koruması altında büyütülmesi" ²³³ anlamında te'vil edilmiştir. Görüldüğü gibi ayette geçen ayn/göz kelimesi gerçek mânasının dışında mecazi anlamıyla "nezâret ve gözetim" anlamında kullanılmıştır.

Safvetü't-Tefâsir'de ise ilgili ayetteki "ayn" kavramı, İbn-i Abbas tarafından şöyle açıklanmıştır. Allah (c.c.) O'nu sevmiş ve mahlukatına da sevdirmiştir. Yani, Allah (c.c.) Hz. Musâ'ya "Benim korumam ve gözetimim altında büyütülmen için sana kendimden sevgi verdim." demek istemiştir. Bu yoruma göre, Sâbûnî; âyetteki ayn/göz kavramını gerçek mânasının dışında, Allah'a (c.c.) nisbet etmeden, teşbihe ve tescime düşmeden "Allah'ın (c.c.) koruması ve Allah'ın (c.c.) gözetimi" ifadesiyle te'vil etmiştir.

Söz konusu kavramla ilgili bazı müfessirlerin görüşleri ise şöyledir.

²²⁷ Tâhâ: 20/39

²²⁸ Musâ Aleyhisselâmın Firavunla Mücadelesi, <https://w.w.w.minhacmektebi.com/Musâ-Aleyhisselâm-ve-firavunla-mucadelesi>

²²⁹ Kasas: 28/4

²³⁰ Kasas: 28/7

²³¹ Kasas: 28/8

²³² Kasas: 28/9

²³³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, III/625.

Taberi, Kur'ân'ı Kerim'de Allah'a (c.c.) izafe edilen "ayn/göz" kavramını "murâkâbemiz (denetimimiz) altında"²³⁴ kelimesiyle değerlendirirken; İbn-i Kesir; "gözetimimiz altında" ifadesiyle açıklamıştır.²³⁵ Görüldüğü gibi ayette geçen ayn/göz kelimesi akla gelen ilk anlamının dışında mecâzi anlamıyla te'vil edilmiştir.

Bursevi ise şöyle yorumlamıştır. Göz, kendisiyle doğrudan iş yapılan bir organ değildir. Bilakis bir şeyi koruyup gözetmenin ve kollamanın sebebidir. Âyetteki göz/ayn kavramı, "gözetim" kelimesiyle mecâzi anlamda kullanılmıştır. Bursevi, Hz. Nuh (a.s.) gemiyi yaparken, Allah (c.c.) tarafından korunup gözetlendiği için geminin yapılması ve bitirilmesine, düşmanların engel olamayacağı anlamının kastedildiğini vurgulamıştır.²³⁶

Yukarıdaki tefsirlerde geçen ve müteşâbihattan olan ayn/göz kelimesi incelendiğinde, ilgili kavramın zâhiri manasının dışında kullanıldığı görülmektedir.²³⁷ Kur'ân'da "Allah'ın gözü" ifadesi; O'nun gözetimi, bilgisi ve her şeyi görmesi anlamındadır. Bilakis insandaki fiziki göz anlamında değildir. İnsanların kavraması için mecâzlı ifadelerdir. O'nun hakiki mânasını tam olarak karşılamaz. Eğer "Allah'ın gözü" ifadesindeki ayn/göz kavramı hakiki anlamda kullanılmış olsaydı, Allah Teâlâ'ya fiziki olarak göz isnad edilmiş olacaktı ki böyle bir şeyi düşünmek aklen ve ilmen mümkün değildir. Allah (c.c.) yarattıklarına benzemekten ve cisimden münezzehtir. Bu bağlamda düşünüldüğünde yukarıda ehli sünnet anlayışına sahip söz konusu müfessirlerin ilgili âyetlerdeki ayn/göz kavramını teşbih ve tescim ile ilişkilendirmeden te'vil ettiklerini görmekteyiz. Kavram bâtını anlamıyla ele alınarak; "ilahi kudretin koruması, kollaması, gözetmesi, herşeyden haberdar olması ve herşeyi kontrol etmesi" ifadeleriyle te'vil edilmiştir. Kur'ân Yolu Müellifleri ve Sâbûnî'de ayn/göz kavramını ehli sünnet anlayışına uygun bir şekilde, teşbihe ve tescime düşmeden yorumlamıştır.

²³⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Taberi Tefsiri I-IX*, (Çev.: Kerim Aytekin, Hasan Karakaya), Hisar Yayınevi İstanbul 1996, IV/489; VI/70.

²³⁵ Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsiri I-XVI*, (Çev.: Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner) Çağrı Yayınları, İstanbul 2009, X/5628.

²³⁶ İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l Beyân I-XXIII*, (Çev. Kâmil Yılmaz, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak, Murat Sülün), Erkam Yayınları, İstanbul 2010, VIII/3378; Hûd: 11/37.

²³⁷ Hûd:11/36-37; Mü'minûn: 23/27; Tâhâ: 20/39; Tur: 52/48.

2.1.2. وجه الله / Vechullah

"Vech" kelimesi sözlükte; "yüz, çehre, sûrat, bir şeyin karşısına gelen ve karşısında olan, ön, alın, cephe" anlamlarına gelmektedir.²³⁸ Kur'ân-ı Kerim'de on bir âyette Allah'a (c.c.) veya rab kelimesine, yahut bunlara râci zamire muzaf olarak, Cenâb-ı Hakka nisbet edilen bu kelime sekiz yerde "rızâ" anlamında kullanılmıştır.²³⁹

Allah'ın (c.c.) zâtı veya rızâsı anlamında Allah'a (c.c.) nisbet edilen ve haberi sıfatlardan biri olan "vech" kelimesi, Kur'ân'da bazı âyetlerde "vechullah/Allah'ın yüzü" şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları şunlardır.

وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

*"Allah herşeyi kuşatan ve herşeyi bilendir. Bununla beraber, doğu da Allah'ın, batı da Allah'ındır. Artık nereye dönerseniz dönün, Allah'ın vechi (yüzü) oradadır. Yani orası Allah'a çıkar. Şüphe yok ki, Allah'ın rahmeti) geniştir, O, her şeyi bilendir."*²⁴⁰

".....ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ....."

*".....Bu, Allah'ın yüzünü (hoşnutluğun) isteyenler için en iyisidir..."*²⁴¹

إِنَّمَا نَطْعِمُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا

*(Ve şöyle derler:.) "Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz."*²⁴²

Bakara Sûresi 2/115. âyetinde geçen "Allah'ın vechi" terkihi Kur'ân Yolu Tefsiri'nde şöyle açıklanmıştır. Müslümanlar İslamiyet'in ilk yıllarında Kudüs'teki Beyt'ül Makdis'e doğru ibadet ediyordu. Sonra, *"Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kibleye*

²³⁸ Yeğin, 1074.

²³⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Vech", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XLII/585-586.

²⁴⁰ Bakara: 2/115

²⁴¹ Rum: 30/38

²⁴² İnsân: 76/9

döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin...." ²⁴³ âyeti nazil olunca, Müslümanlar Kâbe'ye doğru ibadet etmeye başladılar. Kur'an Yolu Müellifleri; yeryüzünün tamamı Allah'ın (c.c.) mülkü olduğundan, hiçbir yönün/tafın diğer yöne üstünlüğü olmadığını, yeryüzünün tamamın bir mâbed gibi kabul edilerek, ibadet esnasında zorunlu olarak herhangi bir tarafa yönelmenin sembolik bir anlam taşıdığını, her yerde ve her yöne dönerek Allah'a (c.c.) ibadet yapılacağını ifade etmiştir.²⁴⁴ Müellifler âyette geçen "*nereye dönerseniz dönün*" cümlesiyle, asıl önemli olan meselenin, insan hangi tarafa dönerse dönsün bütün hareketlerinin Allah'ın (c.c.) ilmi ve kudreti altında olduğu bilinciyle hareket ederek, Allah'a (c.c.) ibadet ve dua etmek olduğunu zikretmiştir. Görüleceği üzere "*...O, kara'da ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez..*" ²⁴⁵ âyeti bu durumu desteklemektedir. Müellifler; asıl konumuz olan ve ayette Allah'a (c.c.) isnad edilen vech/yüz kavramını ise; "*Allah'ın vechi/yüzü oradadır.*" cümlesinde geçen ayetin meâlindeki gibi "*Allah'ın (c.c.) zâtı*" terkihiyle te'vil etmişlerdir. Bu ayetten şunu anlayabiliriz. Göklerin ve yerin gerçek mülkiyeti ve sahibi Allah (c.c.) olduğu için²⁴⁶ yön ve taraf Allah (c.c.) için bir anlam ifade etmez. Bu kelimeler insanların dünya hayatının idamesi için kullanılmıştır. Asıl önemli olan şey, insanın samimi bir niyetle Allah (c.c.) ile diyalog kurmak istemesi, O'na ibadet ve dua etmesi, O'na yalvarması ve ruhen O'na yönelme arzusunu içinde taşımasıdır.

Kuran Yolu Müellifleri, Rum Sûresi 30/38. âyetinde; Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu isteyenlerin yapacağı en iyi amelin akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa zekât vermek olduğunu ve zekât verenlerin bu şekilde manevi kârlarını artıracığından bahsetmiştir. Müellifler ayetteki "*Allah'ın vechi*" terkihini; Allah'ın (c.c.) hoşnutluğuna, rızâsına, ulaşmak için, başa kakmadan veya o anlama gelecek hareketlerde bulunmadan, karşısındaki kişiyle empati kurarak yapılacak olan sadaka, infak ve zekât olarak değerlendirmiştir.²⁴⁷ Görüldüğü üzere ayette geçen "vech" kavramı "Allah'ın (c.c.) hoşnutluğu" anlamında te'vil edilmiştir. Kanaatimize göre bir insanın Allah'ın (c.c.) rızâsını kazanmak maksadıyla sadaka ve zekât vermesi ve bunu samimiyetle yerine

²⁴³ Bakara: 2/144

²⁴⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/194-195.

²⁴⁵ En'am: 6/59

²⁴⁶ Fetih: 48/14

²⁴⁷ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, IV/317.

getirmesi, O'na yönelmenin, O'na bağlılığın ve O'nu (vechiyle, âyetteki mânasıyla) hoşnut etmenin yansımasıdır.

Vech kavramıyla ilgili İnsan Sûresi'nde geçen bir ayette de şöyle buyurulmuştur. *"Biz sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz. Sizden ne bir teşekkür ne de bir karşılık bekliyoruz."*²⁴⁸ Müellifler, âyeti siyak-sibak²⁴⁹ bağlamında ele alarak değerlendirmiştir. Ayette; kendi ihtiyaçları olmasına rağmen yoksula yetime ve esire ikram edenlerin, gözden çıkardıkları mallarını değil, bilakis çok sevdikleri nimetleri insanlara vererek, diğergam davranışta bulunduklarından bahsetmektedir. Kur'an Yolu Müellifleri mü'minlerin diğergam davranışta bulunduğu yoksullar, yetimler ve esirlerden hiçbir maddi ve manevi karşılık beklemeden onları doyurmalarını ise; *"li vechillah"* terkihiyle ifade etmiştir. Görüldüğü gibi âyetteki *"li vechillah"* terkihi, "Allah'ın (c.c.) rızâsı" anlamında te'vil edilmiştir.²⁵⁰ Âyette geçen vech/yüz kavramının insanlara nisbet edilen yüz/çehre/sima/sûrat kavramlarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Müellifler teşbihe ve tescime düşmeden mecâz anlamıyla te'vil etmiştir.

Safvetü't-Tefâsir'de ise "vech" kavramıyla ilgili olarak Bakara Sûresi 2/115. âyeti şöyle açıklanmıştır. Doğunun ve batının, güneşin doğduğu ve battığı yerin kısaca bütün dünyanın sahibi Allah'tır (c.c.). O'nun ilahi çağrısıyla, Müslümanlar namaz kılmak için hangi tarafa yönelirlerse yönelsinler, Allah'ın (c.c.) razı olduğu kible orasıdır. Sabuni; âyetin namaz kılmak isteyen ve kiblenin ne tarafa olduğunu bilmeyen ve araştırmakla bulamayacak kişilerin namazlarını herhangi bir yöne kılması için nazil olduğundan bahsetmektedir. Müfessir; âyetteki "Vechillah" terkihiyle kastedilen mânanın, O'nun razı olduğu ve yönelmeyi emrettiği taraf ve yön olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹ Sâbûnî; Rum Sûresi 30/38. ayetinde geçen "vechillah ve İnsan Sûresi 76/9. âyetindeki; "vechillah" terkihi-i izafisini ise; "Allah'ın (c.c.) hoşnutluğu ve Allah'ın (c.c.) rızâsı"²⁵² anlamında te'vil etmiştir.

Diğer müfessirler ise; "vechillah/Allah'ın yüzü" terkihini şöyle yorumlamıştır.

²⁴⁸ İnsan:76/9

²⁴⁹ İnsan: 76/8

²⁵⁰ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, V/518.

²⁵¹ Sâbûnî I/160.

²⁵² Sâbûnî, IV/519; VII/160.

Taberî; "vechullah" terkihiyle kıblenin kastedildiğini belirtmiştir. Yönelme namaz için değil dua için olabilir. Dua ederken her ne yöne dönerseniz dönün, benim yüzümü orada bulursunuz ve duanızı kabul ederim, mantığıyla algılanması gerektiğini ifade etmiştir.²⁵³ Görüldüğü gibi müfessir âyette geçen "vechullah" terkihi izafisini yön, taraf anlamında açıklamıştır.

Cumhuriyet döneminin en önemli âlimlerinden biri olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da ilgili ayetteki vech kavramını şöyle izah etmiştir. Dünyanın sahibi Allah'tır (c.c.). Her nerede olursanız olun, hangi tarafa dönerseniz dönün, Allah'a (c.c.) durulacak bir cihet/yön vardır ve Allah'ın (c.c.) yüzü oradadır. O; mekândan, cihetten ve yönden münezzehe olduğu için, bütün yönler O'nundur. Namaz kılmak için bir mescitte bulunmanın şart olmadığını, zaruret halinde her mekânda ve her cihete/yöne doğru namaz kılınabileceğini zikretmiştir.²⁵⁴

İbn Kuteybe ed-Dîneverî ise; âyetteki "vechullah/Allah'ın yüzü" terkihiyle; insanın aklına gelen Allah'ın (c.c.) yüzünün değil, Allah'ın (c.c.) kendisinin/zâtının orada olduğunu, yani "Allah (c.c.) oradadır." mânasının kastedildiğini ifade etmiştir.²⁵⁵

Genel olarak söz konusu ayetlerdeki "vechullah/Allah'ın yüzü" terkihi izâfisine baktığımızda, ehl-i sünnet anlayışına sahip müfessirler tarafından Allah'ın (c.c.) zatı, Allah'ın (c.c.) hoşnutluğu, Allah'ın (c.c.) rızâsı, O'nun razı olduğu ve yönelmeyi emrettiği cihet/yön/ taraf, kible gibi anlamlarda te'vil edildiği görülmektedir. Müfessirler, yeryüzünün tamamının Allah'a (c.c.) ait olduğundan hareket ederek, ibadet için Allah'a (c.c.) yönelmenin sembolik bir anlam ifade ettiğini belirtmiştir. Görüldüğü gibi ayetlerde geçen ilgili kavram, insanın anlamlandırdığından bağımsız olarak, mekân veya yön sınırlamasına tabi olmadan Allah'ın (c.c.) varlığının her yerde olduğu mahiyetindedir. Bu bağlamda tüm yönlerde dönüşteki amacın Allah'a (c.c.) kurbîyet ve samimi bir bağlılığın yansıması olarak görülebilir. Sonuç olarak müfessirler; söz konusu kavramı Allah'ın (c.c.) zatına ait müteşâbih ifadeler arasında değerlendirmiştir. Allah'ı (c.c.) insani niteliklerden tenzih edip tescime düşmeden ve Allah'ın (c.c.) her yerde

²⁵³ Taberî, I/402.

²⁵⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, I/574.

²⁵⁵ Ebû Muhammed Abdullah b.Müslim, İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vil-ü Müşkili'l-Kur'ân*, (Çev. İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, 159.

hazırlığı ve her şeyi kapsayan ilmi bağlamında yorumlayarak, O'nun zatına işaret eden mecazi bir üslup ve anlamla ele almıştır.

2.1.3. يد الله / Yedullah

"El" anlamındaki "yed" kelimesi, sözlükte mecâzi anlamda; kuvvet, kudret, güç, yardım, vasıta, mülk anlamında kullanılmaktadır.²⁵⁶ Kur'ân'da türevleri ve tekrarlarla beraber hem gerçek hem de mecâz anlamıyla yüz yirmi iki defa geçmektedir.²⁵⁷ Â'raf Sûresi'nde; *"elini çıkarmak"* ²⁵⁸ ifadesinde gerçek anlamıyla kullanılırken, Fetih Sûresi'ndeki; *"Allah'ın eli onların elleri üzerindedir."*²⁵⁹ ayetinde ise, mecâz anlamda kullanılmıştır. Yed/el kelimesi; Kur'ân'da sekizi müfred, üçü tesniye, biri çoğul kalıbında olmak üzere, on iki âyette Allah'a (c.c.) nisbet edilerek kullanılmıştır.²⁶⁰

Bu âyetlerden bazıları şunlardır.

"...قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ....."

".....De ki: "Kuşkusuz lütuf Allah'ın elindedir. Onu dilediğine (layık olana) verir...."²⁶¹

"وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ...."

"Yahudiler "Allah'ın eli bağlanmış!" dediler. Asıl kendi elleri bağlanmış ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir....."²⁶²

وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ

"Göğü kuvvetimizle biz kurduk ve şüphesiz biz genişletmekteyiz."²⁶³

Yukarıda Âl-i İmran Sûresi 3/73. âyetinde geçen "yed/el" kavramı Kur'ân Yolu Tefsiri'nde lütuf kelimesiyle beraber kullanılarak şöyle açıklanmıştır. Lütuf ve iyilikler O'nun elindedir. O, dilediğine istediği şeyi verir. Peygamberlik mertebesine kişisel çaba

²⁵⁶ Yeğin, 1086.

²⁵⁷ Hüseyin Topal, "Kur'ân'da Yed Kelimesi", *Türkiye Din Eğit. Araştırmaları Dergisi*, (10), 2020, 154.

²⁵⁸ Â'raf: 7/108

²⁵⁹ Fetih: 48/10

²⁶⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Yed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I-XLVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XLIII/375-376.

²⁶¹ Âl-i İmran: 3/73

²⁶² Mâide: 5/64

²⁶³ Zariyat:51/47

ve hak edişle değil, ancak ilahi bağışla ve Allah'ın (c.c.) lütfuyla erişilebilir.²⁶⁴ Kur'ân Yolu Müellifleri âyetteki "*Allah'ın elindedir*" ifadesini; O'nun yaratma gücü, kudreti, canlılara yardımı, iyiliği, ihsanı ve O'nun lütfu anlamında değerlendirmiştir. Görüldüğü gibi ayette geçen yed/el kavramı, insanın aklına getirdiği uzuv anlamındaki "el" değildir.

Müellifler ilgili tefsirde Maide Sûresi 5/64. âyetinde geçen "Allah'ın eli bağlanmış" ifadesini ise; (Elmalılı, III, 1727-1729, İbn Aşur'un IV, 249. Râzi, XII, 40-44; İbn Atıyye, II, 214-216.) yorumuyla şöyle açıklamıştır. Arap dilinde cimrilik ve cömertlik tutumunun anlatımında "el" anlamına gelen "yed" kavramından yararlanılmaktadır. El kavramı, âyetteki "mağlule" kelimesiyle kastedilen "bağlanmış" anlamıyla beraber, Türkçe'de eli sıkı deymi karşılığında kullanılmaz. Ancak "yed" ve "mağlule" kelimelerinin beraber kullanıldığı İsrâ Sûresi 17/29. ayetinde "Allah'ın (c.c.) eli sıkıdır, Allah (c.c.) cimridir" mânasında kullanıldığı için, ilgili ayette de bu mânada kullanılmıştır. Yahûdiler, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nübüvvet verilmeden önce, son peygamberin kendi ırklarından geleceğine inanıyorlardı. Zira, Hz. Peygamber (s.a.v.) gelince kurtuluş ümitlerini kaybettiler. Uğradıkları felaketler ve sıkıntılar karşısında karamsarlığa düşerek, Allah (c.c.) hakkında saygısızca ifadeler kullanmaya başladılar. O'nun kudretinin azaldığı, her konuda istediği gibi karar veremediği, cimrileştiği ve hazinelerini kendilerine kapattığı gibi hadlerini aşan söylemlerde bulundular. Müellifler, "*Allah'ın eli bağlanmış*" ifadesini, Allah'ın (c.c.) nimetlerine nankörlük ederek, asırlar boyu zillet içinde yaşayan yahûdilerin küstah ve alçak bir sözünden ibaret olduğunu belirtmiştir. Âyetin devamında; "*Asıl kendi elleri bağlanmıştır ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir.*" buyurularak, yahûdilerin bu sözlerinin reddedildiği görülmektedir.²⁶⁵ Yahûdilerin bu sözüne karşılık olarak, Allah (c.c.) ayette, "*Aksine O'nun eli açıktır*" şeklinde değil, "*Aksine O'nun iki eli açıktır.*" buyurmuştur. Kur'ân Yolu müellifleri âyetteki bu ifade, Allah (c.c.) her türlü noksanlıktan münezzeh olduğundan dolayı meâlin birinci mânayıda kapsamaması için, cümlelerin deyim olarak değil, sözlük anlamına göre tercüme edildiğini ifade etmiştir. Müellifler, "*Aksine O'nun iki eli açıktır.*" cümlesiyle diğer müfessirlerin (Taberi, VI, 301-302.; Zemâhşeri, I, 351.) görüşlerini ise; Allah'ın (c.c.) cömertliğiyle ilgili sınır yoktur. Hiç bir şekilde O'na

²⁶⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/605.

²⁶⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/303-304.

cimrilik nisbet edilemez. Âyette; Allah'ın (c.c.) insanlara verdiği nimetlerin sayısız ve sınırsız olduğunu belirtmek için "O'nun iki eli açıktır" ifadesinin kullanıldığı te'vil edilmiştir.²⁶⁶

Kur'ân Yolu müellifleri; Zariyat Sûresi, 51/47. âyetinde geçen "*Göğü elimizle biz kurduk.*" cümlesindeki "eyd/eller" kelimesini; "kuvvet, kudret ve eller" mânasında yorumlamıştır. Müellifler, âyetteki "eyd/eller" kavramıyla ilgili Râzi'nin yorumunu ise şöyle nakletmiştir. Bu kavram, Allah'ın (c.c.) kâinattaki kusûrsuz düzenini ve gücünü göstermekte olup, göğün muhteşem yaratılışı ve benzersiz yapısına dikkat çekmek için zikredilmiştir.²⁶⁷ Görüldüğü gibi âyette geçen eyd/eller kavramı, hakiki mânasının dışında, Allah'ın (c.c.) yaratma gücü ve kudreti anlamında te'vil edilmiştir.

Safvetü't-Tefsirde ise Âl-i İmran Sûresi 3/73. âyetinde geçen "yedullah/Allah'ın eli" terkibi siyak-sibak bağlamında ele alınmıştır. Önceki ayette, yahûdilerin kendi aralarında müzakere edip, gündüzleri müslümanlarla namaz kılıp, akşamlarında dinlerinden dönerek fitne çıkarmaya çalıştıklarından bahsetmektedir. Âyet, Yahûdilerin sözlerinin devamı niteliğinde olup, Yahûdilerin birbirlerine, sizin dininizden olmayanlara güvenerek sırrınızı vermeyin, mânasıyla başlamaktadır. Sabuni; Allah, (c.c.) Hz. Peygamber'e, (s.a.v.) hidayet onların elinde olmadığını, Allah'ın dilediği kişilere hidayet vererek iman nasip edeceğini söylemesini emretmiştir. Yine Yahûdilerin birbirlerine, Rabbinizin huzurunda aleyhinize delil getireceklerinden korkarak Peygambere (s.a.v.) inanmayın telkininden bahsetmektedir. Sabuni, âyetin devamında; Allah, (c.c.) Hz. Muhammed'e, (s.a.v.) Peygamberliğin kime verileceğiyle ilgili konunun (yahûdilere söylemesi için) yahûdilere bırakılmadığını, o konunun sadece Allah'ın (c.c.) elinde olduğunu zikretmiştir. Müfessir; iyilik, lütuf ve ihsanın O'nun elinde olduğunu, onu kimin hak ettiğini ve istediği kişiye yine O'nun vereceğini yorumlayarak âyetin tefsirini tamamlamıştır.²⁶⁸

Görüldüğü gibi âyetin arka planında, Yahûdilerin, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Peygamberliğini kabullenememeleri, Peygamberin kendi ırklarından değil de, Arap toplumundan gönderilmiş olması gerçeği yatmaktadır. Âyet; Allah'ın (c.c.) dilediğini

²⁶⁶ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/305-306; Taberi, VI/301-302, Zemâhşeri, I/351.

²⁶⁷ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, V/134; Râzi, XXVIII/226.

²⁶⁸ Sâbûnî, I/392.

lütfeleme salahiyetinin (yetkisinin) kendisinde olduğunu ve peygamberliğin kime verileceğine insanların değil, Allah'ın (c.c.) karar vereceğini buyurmaktadır. Görüldüğü gibi âyetteki Yedullah/Allah'ın eli ifadesi mecazi anlamda kullanılmış olup, O'nun lütfu, iyiliği, kudreti, gücü, iradesi, tasarrufu, hakimiyeti anlamında değerlendirilmiştir.

Sâbûnî; Mâide Sûresi'nde *"Allah'ın eli bağıdır"* ifadesiyle, lanetli yahûdilerin Allah'a (c.c.) cimri demek istediklerini ve kullarının rızkını kısıyor mânasının kastedildiğini açıklamıştır. Müfessir, Taberi vasıtasıyla İbni Abbas'tan; yahûdilerin bu ifadeyle Allah'ın (c.c.) elinin sıkı olduğunu kasetmediklerini ve bu adi sözlerinden dolayı Allah'ın (c.c.) onları rahmetinden uzaklaştırdığını ifade etmiştir.²⁶⁹ Sâbûnî, Zariyat Sûresi 51/47. âyetini ise, yine İbn-i Abbas'tan; *"Göğü elimizle biz kurduk"* cümlesindeki "el" kelimesi; güç ve kuvvet anlamında kullanılmış olup, *"Bizim gücümüz yeter"* mânasının kastedildiğini, nakletmiştir.²⁷⁰

Yed/el kelimesini diğer bazı müfessirler ise şöyle te'vil etmiştir.

Bursevi; *"De ki: Şüphesiz lütf Allah'ın elindedir."* âyetindeki "yed/el" kelimesinin "kudret ve meşiet" anlamında kullandığını belirtmiştir. Kudret; Allah'ın (c.c.) sınırsız yaratma gücünü ifade eder. Meşiet ise; O'nun kudretinin tezahürü olarak Allah'ın (c.c.) iradesine ve bir şeyi yaratıp yaratmama yetisine sahip olmasıdır. Yani Allah, (c.c.) kudreti sayesinde bir şeyi yaratırken, meşieti sayesinde ise neyi nasıl yaratacağına karar verir.²⁷¹

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ise; *"Sana yeminle bağlılık sözü verenler gerçekte bu sözü Allah (c.c.)'a vermiş oluyorlar. Allah (c.c.)'ın eli onların elleri üzerindedir."*²⁷² âyetindeki *"Allah'ın eli"* tamlamasıyla ilgili olarak, İbn Cerir Taberi' den iki görüş aktarmıştır. Birincisi; Müslümanlar, Hz. Peygamber ile (s.a.v.) biat ederken, aslında Allah (c.c.) ile biat etmişlerdir. Bundan dolayı Allah'ın (c.c.) eli onların elinin üstündedir. Burada; Hz. Peygamber, (s.a.v.) dünyada Allah'ın (c.c.) iradesini gerçekleştiren bir elçidir ve Allah'ın (c.c.) emirlerini yerine getiren bir görev üstlenmiştir. İkincisi ise; Müslümanlar, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile beraber biat ederken güçlerinin ve kuvvetlerinin üstünde, Allah'ın (c.c.) gücünün, kuvvetinin ve nimetinin

²⁶⁹ Sâbûnî, II/118.

²⁷⁰ Sâbûnî, VI/190.

²⁷¹ Bursevi, III/1012.

²⁷² Fetih: 48/10

olmasıdır.²⁷³ Elmalılı Hamdi Yazır, âyetteki el/yed kavramının; kuvvet, kudret, güç ve nimet mânasında kullanıldığını ifade etmiştir.

Görüldüğü gibi ayetlerde geçen ve müteşâbih bir terim olan "Allah'ın eli" tamlaması; Allah'ın (c.c.) gücü, kuvveti, kudreti tasarrufu, nimeti anlamında kullanılmıştır. Kur'ân'da geçen bu ifade, Allah'ın (c.c.) kudretinin ve hükümlerliliğinin tezahürüdür. Allah (c.c.) hiçbir şeye benzemediğinden dolayı el/yed gibi müteşâbihattan olan kavramlar, Allah (c.c.) hakkında hakiki mânada kullanılamaz. Müfessirler; haberi sıfatlardan olan "Allah'ın eli" tamlamasındaki yed/el kelimesini yorumlarken dikkatli bir şekilde davranarak, teşbihe ve tescime düşmeden açıklamayı tercih etmişlerdir. "Allah'ın eli" ifadesi insanlardaki gibi uzuv anlamında düşünülerek, Allah'a (c.c.) izâfe edilmesi aklen ve ilmen mümkün değildir. Sonuç olarak, yukarıdaki tefsirlerde ehli sünnet anlayışına sahip müfessirler; "Allah'ın eli" ifadesini insana ait organ, uzuv mahiyetinde değil, gerçek anlamının dışında mecâz anlamıyla te'vil etmiştir.

Buraya kadar vermiş olduğumuz müteşâbih âyetler Allah'ın (c.c.) zatı ile ilgili sıfatlar grubuna girmektedir. Şimdi ise yine Allah'a (c.c.) nisbet edilen, Allah'ın (c.c.) fiili sıfatlarıyla ilgili müteşâbih kavramlardan bazılarını inceleyelim.

Allah'ın (c.c.) fiil sıfatlarıyla ilgili müteşâbih âyetlerde geçen haberi sıfatlar, Allah'ın (c.c.) fiillerini insan aklının idrak edemeyeceği bir şekilde tasvir ederek soyut ve sembolik bir üslupla ele almaktadır. Bu tür âyetler yüzeysel olarak değerlendirildiğinde; insana benzeyen veya benzetilen Allah (c.c.) tasviri oluşmaktadır. İslam akidesine göre aklen ve ilmen kabul edilmeyen bu durumun bertaraf edilmesi için, müteşâbih âyetlerde geçen Allah'ın (c.c.) fiillerinin te'vil edilmesi gerekmektedir. (... لَيْسَ ... كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) "...O'na benzer hiçbir şey yoktur....."²⁷⁴ âyeti, O'nun eşsizliğini ve benzersizliğini ve O'nun hiçbir varlıkla karşılaştırılamayacağını bizlere açıklamıştır. Dolayısıyla söz konusu âyetin vermiş olduğu mesaj doğrultusunda, aşağıda Allah'ın (c.c.) fiili sıfatlarından bazılarını açıklamaya çalışalım.

²⁷³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, V/85.

²⁷⁴ Şura: 42/11

2.1.4. الاستواء / İstivâ

"İstivâ" kelimesi sözlükte "bir yerde karar kılmak, yükselmek, üstün bir mevkide olmak, denk olmak, kastetmek, yönelmek,²⁷⁵ ayağa kalkmak dikelmek" manalarına gelmektedir.²⁷⁶ Kur'ân'ı Kerim'de yalnızca mazi kalıbıyla on beş yerde geçmektedir.²⁷⁷ Hem Allah'a (c.c.) nisbet edilerek, hem de Allah (c.c.) dışındaki varlıklar için kullanılmıştır.²⁷⁸ İstivâ kelimesi; bir âyette Allah' a (c.c.) fiil olarak nisbet edilirken, yedi âyette Allah'ın (c.c.) arşa istivâsı, iki âyette Allah'ın (c.c.) semaya istivâsı şeklinde geçmektedir.²⁷⁹

"هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيْنَهَا سَبْعَ سَمَوَاتٍ....."

"Yeryüzünde ne varsa tamamını sizin için yaratan, sonra göğe (istivâ ederek) yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur...."²⁸⁰ âyeti Allah'ın (c.c.) semaya istivâsından bahsetmektedir.

"إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ....."

"Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden;....."²⁸¹ âyeti ise, Allah'ın (c.c.) arşa istivâsıyla ilgilidir.

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Bakara Sûresi 2/29. ayetinde geçen "....Sonra göğe (istivâ ederek) yönelerek onları, yedi gök olarak tamamlayıp düzene koyan O'dur..." cümlesi şöyle açıklanmıştır. Matematik astronomi, güneş fiziği gibi bilim dalları tarafından daha önce mevcut olmayan yerin ve göklerin bir başlangıcının var olduğu tespit edilmiştir. Araştırmalar neticesinde, evrenin ilk maddesinin çıplak atomlardan oluşan büyük bir küre olduğu şeklindedir. Bu çıplak atomların birbirlerini şiddetli bir şekilde itmesi neticesinde, bomba gibi patlayarak ilk evren maddesi evrene yayılmıştır. Bilim adamları bu patlamanın tarihini milyarlarca yıl öncesine götürmektedir. Dolayısıyla dünyanın ve

²⁷⁵ Bedrüddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulum 'il Kur'ân*, Dâr-u İhyai'l Kütübi'l Arabiyye, Beyrut 1957, I, 80-82.

²⁷⁶ Râzi, II/221.

²⁷⁷ A'raf: 7/54; Yûnus: 10/3; Râ'd: 13/2; Tâhâ: 20/5; Furkân: 25/29; Secde: 32/4; Hadid: 57/4; Kasas: 28/14; Fetih: 48/29; Necm: 53/6; Hadid: 57/4; Mü'minûn: 23/28; Zuhurf: 43/13; Tahâ: 20/5.

²⁷⁸ Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2018, 47.

²⁷⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "İstivâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIII/402.

²⁸⁰ Bakara: 2/29

²⁸¹ Â'raf: 7/54.

güneşin de içinde bulunduğu samanyolu galaksisi ve sayısı tesbit edilemeyen diğer galaksilerin ve evrenin milyarlarca yıl önce yaratılmaya başlandığı, daha öncesinde ise bunların olmadığı sonucuna varılmıştır. Müellifler; ayette geçen yedi kat gök, kürsi ve arş ifadelerini tasavvuf ilmi açısından şöyle açıklamıştır. Allah'ın (c.c.) yarattıkları halk âlemi (maddi ve cisimli) ve emir âlemi (cisimsiz ve latif) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu iki âlemi birbirinden ayıran çizgi ise arş'tır. Halk âleminin en alt katında büyüklük ve sonsuzluk açısından bir üst kata göre çok küçük olan evren vardır ve bu aşağıdan yukarıya doğru incelererek maddesizleşir. Maddi olan evren yedi semaya dahil olmayıp, bundan sonra birinci sema başlamakta ve birinci sema deniz, evren ise buna göre damla nisbetindedir. Bu oran ikinci semaya, üçüncü semaya ve diğer semalara doğru çıkıldıkça devam etmekte ve yedinci semadan sonra kürsi, ondan sonra arş gelmektedir. Arş'ın üstünden itibaren emir âlemi başlar ve bu âlemde ise insanın hakikatını ve maneviyatını oluşturan; kalp, ruh, sır, v.b.g., latifeler vardır. Müellifler bu bağlamda yedi kat semanın halihazırda bilim tarafından keşfedilmemiş olan evrenin ötesinde olduğunu yorumlamıştır. Bahsedilen yedi kat semada ise; meleklerin, ruhların, cennet, cehennem gibi varlıkların ve miraç gibi olayların vuku bulduğu ve bütün bunların Allah'ın (c.c.) izni ve iradesiyle hareket ettiği ve Allah (c.c.) tarafından idare edildiği te'vil edilmiştir. Görüldüğü gibi âyetteki "istivâ" kavramıyla, Allah'ın (c.c.) evrende ve yedi kat semadaki kudreti, hakimiyeti ve yaratılanlar üzerindeki otoritesinden bahsedilmektedir. Müellifler ayetteki istivâ kavramını sözlük anlamının dışında, yönelmek, kuşatmak gibi sembolik anlamlar ile ifade etmiştir.²⁸²

Kur'ân Yolu Müellifleri, Â'raf Sûresi 7/54. âyetinde geçen "istivâ" kavramını ise şöyle yorumlamıştır. İstivâ kavramı iki şeyin birbirine eşit olması demektir. "Âla" edatıyla beraber kullanıldığında "yüksek olmak, yüksek bir yere kurulmak" anlamına gelmektedir. "Arş" kelimesi ise zeminden, mekândan, makamdan daha yukarıda olan mekân ve makama denir. Yine istivâ, istiâre yoluyla üstün bir konumda hükmedip yönetme, ârş ise en üstün yönetim ve hükümdarlık mevkisi anlamında kullanılmaktadır. Buna göre âyette geçen (ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ) " *sümmesteva ale'l-arş* " ifadesi " *Sonra Arşa yükselip kuruldu*" mânasına gelmektedir. Bütün müfessirler bu kavramın Allah (c.c.) hakkında fiziksel ve cismani olarak anlaşılmaması konusunda hem fikirdirler.

²⁸² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, 1/97-99.

Bununla beraber selef âlimleri, âyetin verdiği bilgiye tartışmasız inanarak te'vile gitmeden asıl anlamını Allah'a (c.c.) havale etmiştir. İmam Malik'e istivânın ne anlama geldiği sorulduğunda; "*istivâ malum, keyfiyeti meçhul, buna inanmak zorunlu, soru sormak bid'attır,*" dediği (Şevkani, II, 243)'den rivâyet edilmiştir. Halef ulemâsı ise; Müslümanlar arasında insana benzeyen bir tanrı tasavvurunun yaygınlaşmasından endişelenerek, "Allah'ın (c.c.) arşa istivâ etmesini" Allah'ın (c.c.) bütün mevcudattan üstün olarak kâinattaki herşeye hükmetmesi ve kâinattaki herşeyi en mükemmel şekilde idare etmesi, yönetmesi ve bilgisiyle bütün olayları kuşatması anlamında te'vil etmiştir.²⁸³

Safvetü't-Tefâsir'de Bakara Sûresi 2/29. âyetinde bulunan "semaya istivâ etti" cümlesi; "...sonra iradesini semaya yöneltti ve onları yedi sema olarak muhkem olarak yarattı", şeklinde ²⁸⁴ te'vil edilmiştir. Sâbûnî; Â'raf Sûresi 7/54. âyetindeki "...Arşa istivâ etti..." cümlesini ise; seleften gelen rivâyetler çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutmuştur. Yer yer akli izahlarda bulunsa da daha çok rivâyet merkezli bir tefsir anlayışı benimsemiş olan Sâbûnî, İmam Mâlik'in istivâyla ilgili meşhur cümlesine tefsirinde yer vermiştir. Sonra da Kurtubi'den yaptığı alıntıyla kimsenin istivânın hakikatini inkâr etmediğini, fakat bunun keyfiyetinin ne olduğunu bilemediklerini belirtmiştir.²⁸⁵ Özet olarak Sabuni, istivâ kavramını dirâyet tefsiri müfessirlerinin ve özellikle Kelâm âlimlerinin üzerinde yoğun açıklamalarda bulunduğu ve bu âyetin geçtiği bağlam çerçevesinde birkaç nakil doğrultusunda ele almıştır.

İstivâ kavramıyla ilgili bazı müfessirlerin görüşleri ise aşağıdaki gibidir.

Kadı Beydâvi ayette geçen "semaya istivâ etti" cümlesindeki istivâ kavramının "hükmetmek, malik olmak" yani semaya yönelmek anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁸⁶ "Arşa istivâ etti" cümlesindeki istivâ kavramını ise şöyle açıklamıştır. İstivâ keyfiyeti bilinmeyen, Allah'ın (c.c.) fiili bir sıfatıdır. Allah (c.c.) mekândan münezzehtir ve O'nun zâtının kendisi için kastettiği bir şekilde arş'a hükmetmesi veya bir hükümdarın işlerini

²⁸³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/535-537.

²⁸⁴ Sâbûnî, I/77.

²⁸⁵ Sâbûnî, II/313.

²⁸⁶ Kadı Beydâvi, *Muhtasar Beydâvi Tefsiri-Envaru't-Tenzil ve Esrâri't-Te'vil I-IV*, (Terc. Şadi Eren), Selsebil Yayınları, İstanbul 2011, I /105

tahtından verdiği emirlerle icra ettiği gibi, Allah'ın (c.c.) arşa istivâsı da buna benzetilmiştir.²⁸⁷

Râzi ise öncelikle Allah'ın (c.c.) istivâdan münezzeh olduğunu ifade ettikten sonra, istivânın "dosdoğru olmak" anlamına geldiğini zikretmiştir. Râzi; ayette Allah'ın (c.c.) yeri yarattıktan sonra başka bir işe başlamadan direkt olarak, doğrudan doğruya semaya yöneldiği için "Allah semaya istivâ etti" denildiğini te'vil etmiştir.²⁸⁸

Tefsirde rivâyet yöntemini benimseyen klasik dönem müfessirlerinden Beğâvî, istivânın ehli sünnet âlimleri tarafından Allah'ın (c.c.) keyfiyeti bilinmeyen bir sıfatı olduğu anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Beğâvî; İmam Mâlik'ten menkul olan "istivâ, herkesçe malum olan bir şeydir, onun ne olduğu meçhuldür. İstivâ konusunda soru sormak ise bid'attır." görüşünü aktararak istivâyı te'vil konusu yapan ekolün Mu'tezile olduğunu ifade etmiştir. Bu noktadan hareket eden Beğâvî, istivâyâ benzer haberi sıfatların mütekaddimun dönemde olduğu gibi zâhir mânasıyla anlaşılması gerektiğini ihsas ettirmektedir.²⁸⁹

İstivâ konusunda geniş açıklamalarda bulunan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ise tefsirinde istivânın lügavi anlamları üzerinde durmuş, Allah'a (c.c.) ve başka varlıklara isnadını incelemiş, selef ve halef âlimlerinin görüşlerine yer verdikten sonra bundan kastedilen mânanın Allah'ın (c.c.) mahlûkatı üzerinde mutlak ve sınırsız bir hâkimiyet anlamına geldiğini ifade etmiştir.²⁹⁰

Sonuç olarak; bir yerde karar kılmak, yükselmek, üstün bir mevkide olmak, yönelmek, ayağa kalkmak, diklemek gibi anlamlara gelen istivâ kelimesi, Kur'an'da Allah'ın (c.c.) arş'a ve semaya yönelmesi ve kâinat üzerindeki mutlak hakimiyetini simgelemektedir. Selef ulemâsı istivânın hakikatini inkâr etmez. Zâhiri mânasını dikkate almayarak bunun keyfiyetinin bilinmediğini belirtir. İmam Mâlik'in "istivâ malum, keyfiyeti meçhul" ifadesi, bu anlayışı özetlemektedir. Yukarıdaki müfessirler de selef ulemâsının anlayışını benimseyerek hareket etmiştir. Allah'ın (c.c.) arşa ve semaya istivâ etmesi ile ilgili âyetlerle ilgili olarak, teşbihe ve tescime düşmeden te'vil ederek istivanın mahiyetinin ne olduğunu irdelemekten sakınmışlardır. Görüldüğü gibi

²⁸⁷ Beydâvî, II/38.

²⁸⁸ Râzi, II/222.

²⁸⁹ Abdullah b. Ahmed b. Zeyd, *Muhtasâr'u Tefsiri'l Beğâvî*, Darus- Selam, Beyrut 1996, I/306.

²⁹⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, III/59-72.

müteşabihattan olan istivâyı kavramını zâhiri mânasıyla, Allah'ın (c.c) insan gibi arş üzerinde kurulup oturması mahiyetinde O'na mekân ve cisim nisbet ederek değil, O'nun kudretiyle kâinatı yönetip idare ettiği, herşeyi hakimiyeti altına aldığıнын tezahürü olarak açıklamışlardır.

2.1.5. العرش / Arş

"Arş" kelimesinin kök anlamı tavanı olan şey demektir.²⁹¹Sözlükte; yükseklik, çadır, çardak, ayağın tümsek yeri, taht²⁹² ve göğün en üst katına denir.²⁹³ Çoğulu "uruş" anlamında kullanılmaktadır.²⁹⁴ Dini bir terim olarak ise; sınırlarını ve ölçüsünü insan aklının tahayyül edemeyeceği, bütün âlem denilen yeri, gökleri, cenneti, cehennemi, sidreyi, kürsiyi kapsayan ve gerçek mahiyetini yalnız Allah'ın (c.c.) bildiği taht ve hükümlerlik anlamına gelmektedir.²⁹⁵

"Arş" kavramı, Allah'a (c.c.) nisbet edilmiş olarak Kur'ân'da, on sekiz âyette geçmektedir. Söz konusu âyetlerden bazıları şunlardır.

".....O, büyük arşın sahibidir..."²⁹⁶ "..... وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ "

".....O, şerefli arşın sahibidir." ²⁹⁷ "..... ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدِ "

"..... sonra arşa istivâ eden....." ²⁹⁸ "..... ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ"

".....إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا "

"...arşın sahibine yakınlaşmak için yollar ararlardı." ²⁹⁹

"وَنَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ....."

²⁹¹ R. el-İsfahâni, , 688.

²⁹² Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 31.

²⁹³ Serdar Mutçalı, *Türkçe Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2004, 70.

²⁹⁴ R. el-İsfahâni, 688.

²⁹⁵ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 31.

²⁹⁶ Tevbe: 9/129

²⁹⁷ Buruc: 85/15

²⁹⁸ Â'raf: 7/54

²⁹⁹ İsrâ: 17/42

*Meleklerinde Rablerine hamd ile yüceliğini dile getirerek arşın çevresini kuşattığını görürsün....*³⁰⁰,

".....وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ...."

".....Arşı su üzerinde iken...."³⁰¹

Hadis kaynaklarında da "Allah'ın arşı" tamlamasıyla ilgili olarak pek çok rivâyet bulunmaktadır. Abdullah b. Mes'ud'tan (r.a.) rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur.

*"Dünya semâsı ile ondan sonra gelen semâ arası, beş yüz yıllık mesafe kadardır. Her iki semâ arası, beş yüz yıllık mesafe kadardır. Yedinci semâ ile Küri arası, beş yüz yıllık mesafedir. Kürsi ile su arası, beş yüz yıllık mesafe kadardır. Arş da suyun üzerindedir. Allah (c.c.), Arş'nın üzerindedir. Amellerinizden hiçbir şey O'na gizli-saklı kalmaz."*³⁰²

İslam âlimlerinin kahir ekseriyetine göre Allah'ın (c.c.) yarattığı ilk varlık Arş'tır. Bazı âlimler, İbn Abbas'tan nakledilen "Allah (c.c.) hiçbir şey yaratmadan önce "O'nun Arş'ı su üzerinde idi" rivâyetine istinaden, Arş'ın kadim bir madde olarak, ezelden beri Allah (c.c.) ile beraber olduğunu zikretmiştir. Diğer bazı âlimler ise; Arş'ı tür olarak kadim, zat olarak sonradan yaratılmış (hadis) bir varlık olarak ifade etmiştir. Arş'ın su üzerinde yaratıldığını belirten açık hadisler olmasına rağmen bu konu, kelâm âlimleri ile selef âlimleri arasındaki ihtilaflı meselelerdendir. Allah'a (c.c.) "izâfe edilen "Arş" kavramı müteşâbihattaki en önemli konulardan biri olup, söz konusu kavramla ilgili çok çeşitli görüşler bulunmaktadır. Müşebbihe ve müseccime "Arş" 'ın Allah'ın (c.c.) mekânı olduğunu iddia ederken, Ebu Hanife ve Eş'âri "Arş"ı, Allah (c.c.) ile yarattıkları arasında bir sınır olarak telakki etmiştir. Mâturidiye göre ise naslar da açıklandığı gibi kabul edilerek teşbihten uzak durulmalı ve gerçek mânasının bilinemeyeceğine kani olunmalıdır. Daha sonra gelen Eş'âri ve Mâturidi kelâmcıları ise; "O'nunla arş arasında bir yön ve mekân münasebeti kurulamayacağını" savunarak, Allah (c.c.) ile yarattıkları

³⁰⁰ Zümer: 39/75

³⁰¹ Hûd: 11/7

³⁰² Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhaki, *Kitabu'l-Esmâ ve's-Sıfât*, Daru'l- Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut 2015/ 401.

arasındaki sınır açıklamasını reddetmiştir. Selefilere göre ise; Allah (c.c.) ile arş arasında âyet, hadis ve mücdehit imamlarca kabul edilen bir yön ilişkisi vardır ve bunun varlığı kabul edilmelidir. Söz konusu kavramla ilgili kelâmi münâzaralar ve görüşler bu meyanda uzayıp gitmektedir. Dolayısıyla mahiyeti ne olursa olsun, Arş'ın Allah'ın (c.c.) azâmet ve saltanatını simgeleyen mecâzi mânası vardır. Bununla beraber, naslara istinaden meleklerce taşınan çevresinde dönülen bir makam olduğu gerçeği de inkar edilemez bir realitedir. Bu bağlamda Hz. Peygamberden (s.a.v.) bu yana nasıl inanılmışsa o şekliyle kabul edilerek inanılması gerekir.³⁰³

Arş kavramıyla ilgili genel anlamda verdiğimiz bilgidен sonra şimdi Allah'a (c.c.) izâfe edilen "Arş" kavramını ele almaya çalışalım.

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Â'raf Sûresi 54. âyetinde geçen "arş" kavramı yukarıda istivâ maddesiyle beraber ele alındığı için tekrar açıklamıyoruz. İlgili tefsirde; Hûd Sûresi 11/7. âyetinde geçen "arş" ve "su" kavramlarıyla anlatılmak istenen mânanın bilinmediği ifade edilerek herhangi bir yorum yapılmamıştır. *"Allah'ın arşının su üzerinde olması"* cümlesinin müteşâbihattan olduğu ve *"Bundan ne kastedildiğini Allah (c.c.) daha iyi bilir"* cümlesinin ise en uygun yorum olacağı zikredilmiştir.³⁰⁴ Yukarıda "arş" ile ilgili diğer âyetlerde de (Â'raf Sûresi'ndeki arş ile ilgili yoruma atfen) başka bir izahatta bulunulmamıştır.

Safvetü't-Tefâsir'de de Â'raf Sûresi 7/54. âyetinde geçen "arş" kavramı, İmam Ahmed'in (r.a.) yorumuyla şöyle açıklanmıştır. *"Sıfatlarla ilgili haberler, bir şeye benzetilmeden ve inkâr edilmeden, nasıl gelmişse öyle devam eder. Nasıl ve niçin böyledir diye sorulmaz. Biz, Allah (c.c.) nasıl dilerse, o şekilde arş üzerinde olduğuna inanırız. O, hiçbir kimsenin anlatamayacağı ve tarif edemeyeceği bir şekilde, dilediği gibi Arş'ta istivâ etmiştir. Biz, âyet ve hadisleri okur, onlarda olanlara inanırız. Sıfatların nasıllığı hususunu Allah'ın ilmine havale ederiz."*³⁰⁵

Sâbûnî, Tevbe Suresi 9/129. âyetinde geçen arş kavramını ise şu şekilde yorumlamıştır. Arş'ın büyüklüğünün derecesini Allah'tan (c.c.) başka kimse bilmez. O,

³⁰³ Yusuf Şevki Yavuz, "Arş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III/406 -409.

³⁰⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, III/152.

³⁰⁵ Sâbûnî, II/313.

her şeyi kuşatan en büyük madde olan Arş'ın sahibi olan Allah'tır.³⁰⁶ Görüldüğü gibi müfessir ayetteki "arş" kelimesini en büyük madde, en büyük eşya olarak açıklamıştır. Sâbûnî; Hûd Sûresi 11/7. âyetindeki arş kavramını ise, gökleri ve yeri yaratmadan önce Allah'ın (c.c.) Arş'ının su üzerinde olduğunu belirterek, Zemâhşeri'nin; "Onun altında mahlûkât yoktu." cümlesine binaen, Arş'ın ve suyun göklerden ve yerden önce yaratıldığına dikkat çekmiştir..³⁰⁷ İsrâ Sûresi 42.âyetindeki arş kelimesini de müşriklerin iddialarının doğruluğu bir an için kabul edilmesi durumunda, sözde ilahların izzet ve celal sahibi olan Allah'a (c.c.) karşı rekâbete gireceklerini belirtmiştir.³⁰⁸

Sabuni; Zümer Sûresi 39/75. âyetiyle ilgili olarak da şu yorumu yapmıştır. Melekler "O'nun Arş'ını" ibadet için değil de zevk için her taraftan kuşatıp sararak, tesbih edip, O'nun azâmetini zikretmektedir.³⁰⁹ Müfessir arş kavramıyla ilgili Buruc Sûresinde geçen bir ayeti de şöyle değerlendirmiştir. Arş bütün mahlukattan büyüktür ve yedi kat göklerden daha geniştir. Arş'ın bu kadar büyük yaratılması, Allah'ın (c.c.) büyüklüğünün işaretidir. Arş kavramının özellikle Allah (c.c.) tarafından kendisine nisbet edilmesinin sebebi, O'nun azametinin ve kibriyasının işaretlerindendir.³¹⁰ Arş kavramıyla ilgili yukarıdaki âyetlere baktığımızda; Sâbûnî'nin bu kavramı selef ve halef metodunu sentezleyerek rivâyet tefsiri anlayışına göre birkaç nakil çerçevesinde ele aldığını görmekteyiz.

Söz konusu kavramla ilgili olarak Taberi; Allah'ın (c.c.) Arş'a istivâ etmesinin ne anlama geldiğini bilmenin kesinlikle mümkün olmadığını belirtir. Konuyla ilgili bazı âlimlerin görüşlerini ise şöyle açıklamıştır. Arş kavramının ilgili âyette mecâzi anlamda kullanıldığını ve mânasının da; "Allah arş'ı hükmü altına almıştır." demek olduğunu ifade ederek şu örneği vermiştir. Günümüzde kamu kurumlarında bir kişinin bir makama atanması durumunda nasıl o kişi için koltuğa oturdu denir ve o kişi fiili olarak gidip o koltuğa oturmamıştır. Burada mesele koltuk değil, kastedilen kişinin o makama sahip olmasıdır. Âyette, Allah'ın (c.c.) arşa istivâ etmesi de bu meyandadır. Yine söz konusu kavramla ilgili âlimlerden şu görüşü nakletmiştir. Allah (c.c.) yarattığı herşey

³⁰⁶ Sâbûnî, II/545.

³⁰⁷ Sâbûnî, III/78.

³⁰⁸ Sâbûnî, III/379.

³⁰⁹ Sâbûnî, V/354.

³¹⁰ Sâbûnî, VII/270.

üzerinde sürekli olarak hükümlerini yerine getirip onları idare eder ve Allah (c.c.) her şeyi yaratarak, herşeye aynı ölçüde yakındır.³¹¹

Bursevi ise Arş kavramını şöyle izah etmiştir. Arş kralların üzerine oturduğu tahttır ve insanın üstünde, yukarısında bulunan ve insanı gölgeleyen her şeye verilen isimdir. Allah (c.c.) mekândan münezzeh olduğu için, Arş'ın bu mânâda Allah (c.c.) hakkında kullanılması mümkün değildir. Bu sebeple Allah'ın (c.c.) arş üzerine istivâsı; zorunlu olanı zikredip, zorunluluğu kastetme vasıtasıyla, mülk, izzet ve saltanattan kinâye yapılması anlamındadır.³¹²

Genel olarak arş kavramını Kur'ân'daki âyetler çerçevesinde incelendiğinde, Allah'ın (c.c.) azametinin ve kibriyasının bir simgesi olarak görülmektedir. Akli ve nakli deliller çerçevesinde düşünüldüğünde Allah'ın (c.c.) arş'a istivâsı cümlesinden anlaşılan mânânın kesinlikle O'nun fiziki olarak bir mekânda oturması anlamına gelmediği anlaşılmaktadır. Çünkü ehl-i sünnet ulemâsına göre, Allah (c.c.) mekândan münezzehdir. Â'raf Sûresi'ndeki ilgili âyette, Allah'ın (c.c.) Arş'a istivâsıyla ilgili kesin bir cevap verilemeyip, arş'ın gerçek mahiyeti Allah'ın (c.c.) ilmine bırakılmıştır. Hûd Sûresindeki âyette ise; Arş'ın su üzerinde olduğu ifadesi, müteşâbihat kapsamında ele alınmıştır. Yukarıdaki müfessirler arş kavramını Allah'ın (c.c.) her şeyin üzerindeki hâkimiyeti bağlamında ele alıp, zâhiri anlamının dışında batını anlamıyla te'vil etmiştir. Sonuç olarak, Kelâm ilminde çeşitli münazaralar ve yorumlar çerçevesinde ele alınan arş kavramı, insanın tahayyül sınırlarının ötesindedir. Biz de arş kavramına Kur'ân'da geçtiği şekliyle iman ederek teşbih ve tescime düşmeden müfessirlerin yaptığı yorumlar doğrultusunda gerçek mânasının Allah'ın (c.c.) ilminde gizli olduğuna inanıyoruz.

2.1.6. الكرسي / Kürsi

Halk dilinde üzerine oturuş sandalye anlamına gelen "kürsi" kelimesi, asıl olarak mensubiyet ifade eder ve alışan, uyum sağlayan, bir araya toplanan mânasına gelmektedir.³¹³ Kürsi, üzerine oturulabilen ve üzerinde oturan kişinin oturmuş olduğu

³¹¹ Taberi, IV/59-60.

³¹² Bursevi; VI/2318.

³¹³ R. el-İsfahâni, 905.

yerden yüksekte olmayan şeydir.³¹⁴ Istılâhi olarak ise; naslarda Allah'a (c.c.) atfedilen ve ilahi hükümrancılığı ifade eden manevi veya nesnel varlıktır.³¹⁵ Kürsi kelimesi Kur'an'da iki yerde (Bakara Sûresi 2/255. ; Sâd Sûresi 38/34. 'ayetinde) geçmektedir.

Kürsi kavramıyla ilgili Bakara Sûresi'nde geçen ayette şöyle buyurulmuştur.

*"Allah, O'ndan başka Tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır. Ne uykusu gelir ne de uyur. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefa'at edemez. Onların önlerinde ve arkalarında olanları O bilir. O'nun ilminden hiçbir şeyi -dilediği müstesna- kimse bilgisi içine sığdıramaz. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır. " وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ " Onları korumak kendisine zor gelmez. O yücedir, mutlak büyüktür. "*³¹⁶

Ayet-i Kerime; Allah'tan (c.c.) başka ilah yoktur, meâliyle başlar. Ayetin içeriğinde, konumuzla ilgili olarak, O'nun kürsüsünün büyük ve geniş olduğu, bu sebeple de gökleri ve yeri içine aldığı belirtilmiştir. Burada, haberi sıfatlardan olan "kürsi" kelimesini, Allah'ın (c.c.) kendisine isnaT ettiğini görmekteyiz. İçinde "Allah'ın (c.c.) Kürsisi" ifadesi geçtiği için Âyetü'l-Kürsi" diye adlandırılan bu âyet, muhtevasıyla Allah'ı (c.c.) geniş bir şekilde tanıttığı için İslam Dini'nde çok özel bir yere sahiptir. Hadis kaynaklarında bu âyetin faziletiyle ilgili de pek çok hadis mevcuttur.

Resulullah, (s.a.v.) Übey b. Kab'a, Ya Übeyy! "Allah'ın (c.c.) kitabında en büyük âyet hangisidir." diye sordu.

- Allah ve Resulu, daha iyi bilirler, cevabını alınca, Resulullah (s.a.v.) bu soruyu üç defa tekrar etti ve üçüncüsünde;
- Ya Resulallah, Kitabullahın en büyük âyeti, Âyetü'l- kürsidir, cevabını alınca, elini Ubeyy'in göğsüne koydu ve;
- İlim sana mübarek olsun, buyurdular.³¹⁷

³¹⁴ Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b.Ömer b. Muhammed el-Harizmî ez-Zemâhşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vucûhi't-Te'vil I-VI*, (Çev.: Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağır, Adil Bebek) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, I/44

³¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Kürsi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXVI/572-573.

³¹⁶ Bakara: 2/255

³¹⁷ Müslim, Misafirin, 258.

Âyetü'l-Kürsi diye isimlendirilen Bakara Sûresi 2/255 âyetinde Allah'a (c.c.) izâfe edilen "Kürsi" kavramı, Kur'ân Yolu Tefsiri'nde şöyle yorumlanmıştır. Kürsi; koltuk, sandalye, taht anlamına gelmekte ve mecâzi olarak ise saltanat ve mülk anlamında kullanılmaktadır. Allah'ın (c.c.) üzerinde oturan fiziki anlamda bir kürsisi olduğu düşünülemeyeceğinden kürsinin başka bir anlamı kastedilmiştir. Kur'ân'da Allah'a (c.c.) nisbet edilen; "Allah'ın evi, Allah'ın ruhu, Allah'ın kölesi" gibi tamlamaların ne Allah'ın (c.c.) varlığının bir parçası olduğu, ne de O'nun kullandığı fiziki bir eşya anlamında değildir. Allah'a (c.c.) ait bu tür ifadeler önem ve şereflerinden dolayı Allah'a (c.c.) nisbet edilmiştir. Kur'an Yolu Müellifleri, İbn Abbas'tan naklen kürsinin ilim mânasına geldiğini belirtmiştir. Müellifler, *"O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır."* cümlesini ise şu şekilde te'vil etmiştir. *"Kürsiden maksat Onun hükümranlılığıdır ve buna sınır yoktur. Hiçbir şey O'nun dışında kalmaz" veya "Allah semavatı, arzı, arşı Kur'ân da zikretmiş, fakat bunlardan maksadın ne olduğunu açıklamamıştır. Kürside böyle bir varlıktır, yerleri ve gökleri içine alacak kadar geniştir. Ne ve nasıl olduğunu ise ancak kendisi bilmektedir."*³¹⁸

Kürsi kavramıyla ilgili Sâd Sûresi'nde geçen bir ayette de şöyle buyurulmuştur.

وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنَابَ

*"Andolsun biz Süleyman'ı bir sınavdan geçirmiş, tahtının/kürsinin üstüne bir ceset koymuştuk; sonra o bize yöneldi."*³¹⁹

Kur'ân Yolu Tefsirinde âyetteki kürsi kelimesi, Hz. Süleyman'ın Allah (c.c) tarafından bir imtihana tabi tutulmak amacıyla tahtının üzerine bir ceset bırakıldığı ve İsrâiliyyat türünden bazı hikayeler ve rivâyetler bulunduğunu anlatan bir pasaj içinde geçmektedir.³²⁰ Görüldüğü üzere ayette Hz. Süleyman'ın (a.s.) kürsisinden/tahtından bahsedilmiştir. Kürsi kelimesi burada konumuzun dışında olup, Allah'a (c.c.) izafe edilmediği için ayrıntıya girmiyoruz.

Âyetü'l-Kürsi'deki "Kürsi" kavramı, Safvetü't-Tefâsir'de ise; büyüklüğü ve genişliği sebebiyle gökleri ve yerleri içine alan, yedi kat göklerin ve yerlerin kürsiye nazaran çöle atılmış bir halka gibi olduğu anlamında tasvir edilmiştir. Sâbûnî; İbn

³¹⁸ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/398-401.

³¹⁹ Sâd: 38/24

³²⁰ Bkz. Ayrıntılı bilgi için, *Karaman ve diğer Yazarlar, Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, IV/581-582.

Abbas'tan naklen; kürsiden maksadın ilim olduğu rivâyetini aktarmış ve *"Ey Rabbimiz! Senin rahmet ve ilmin herşeyi kuşatmıştır."*³²¹ âyetine istinaden; Allah'ın (c.c.) ilminin herşeyi kuşattığı ve kapsamı alanına aldığını zikretmiştir. Yine kürsî kelimesinin ilim mânasına geldiğini ve bu mânâda âlimlere de "kürsîler" denildiğini belirterek, âlimlerin itimat edilen kimseler olduğunu ve âlimlere, yeryüzünün direkleri de denildiği yorumunu nakletmiştir. Sâbûnî; Hasan Basri'ye göre kürsinin arş anlamına geldiğini aktarmıştır.

Kürsi kavramıyla ilgili bazı müfessirlerin düşünceleri ise aşağıdaki gibidir.

İbn Kesir; "Kürsi"nin arştan başka bir şey olduğu yani arş'la aynı şey olmadığı, arş'ın kürsiden daha büyük olduğunu, hadislere istinaden durumun bunu gösterdiğini rivâyet etmiştir.³²²

Kur'ân ayetlerini mu'tezili prensiplere göre tefsir eden Zemâhşeri (ö.538/1144), el-Keşşaf adlı eserinde Bakara Sûresi 255. âyetinde geçen (وَسِعَ كُرْسِيُّ / vesî'a kürsiyyuhu) ifadesini dört şekilde açıklamıştır. Birincisi; ortada fiziki olarak ne bir kürsi, ne oturma fiili ve ne de oturan birisinin olmadığı, Allah'ın (c.c.) kürsîsinin kapsamının gökleri ve yeri kuşatacak kadar geniş olduğu ve O'nun azametini ifade eden bir tasvir ve canlandırmadan ibaret bir betimleme olduğunu belirtir. İkincisi; O'nun ilminin kuşattığı anlamında olup; ilim mekânı ile isimlendirme babından hareket edilerek, âlimin kürsisi mânasına geldiğini zikreder. Üçüncüsü ise O'nun mülkü kuşatmıştır,mânasındadır. Mekânın isimlendirilmesinde olduğu gibi burda da mülk kürsisi anlamındadır. Dördüncüsü ise Allah'ın (c.c.) bir kürsi yarattığı, bu kürsi arşın önünde olup, onun altında göklerin ve yerin olduğu, arşa kadar en küçük şey olduğudur.³²³

Ömer en-Nesefi ise; (ö. 537/1142) âyette geçen "kürsi" kavramının selef ulemâsı tarafından; "Allah'ın ilmi, döşek mülk, sır" gibi anlamlarda zikredilen sahih görüşler olduğunu belirtmiştir.³²⁴ Nesefi, kendi görüşünü ise; *"Bu âyette kürsînin oturma yeri şeklinde veya benzer bir şekilde anlaşılmasının bir veçhi yoktur. Allah Teâlâ herhangi*

³²¹ Mü'min: 23/7

³²² Sâbûnî: I/301.

³²³ Zemâhşeri I/795-796.

³²⁴ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, es-Semerkandî, *et-teysîr fi't-tefsîr I-VI*, (Çev. Muhammed Coşkun), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, II/668-669.

bir yer ile sınırlı değildir. O tektir ve O'nu hiçbir yön sınırlayamaz. O kendisine âfet erişemeyen kadîmdir. O kendisi için mesafe düşünülemez olan azîmdir. Onun tahta veya kürsüye ihtiyacı yoktur. O bir cin veya insan tarafından taşınmakla nitelenmekten münezzehtir. Şanı yücedir. Burhanı şamildir. Fakat kendisini vasfettiği çoğu yerde insanlara anlayacakları tarzda, krallarına ve büyüklerine ile hitap ettikleri şekilde hitap etmiştir. Kâbe'yi evi olarak belirlemiştir. İnsanlara krallarının evlerini tavaf ettikleri gibi Kâbe'yi tâzim etmelerini ve tavaf etmelerini emretmiştir. İnsanlara krallarını ziyaret ettikleri gibi orayı da ziyaret etmelerini buyurmuştur. Hacerü'l-esved'in yeryüzünde Allah'ın sağ eli olduğu rivâyet edilmiştir. İnsanların meliklerinin elini öptükleri gibi onu da öpmelerini sağlamıştır. Allah'ın bir arşı olması da câizdir ki bu Serîr'dir, Kürsi ise ondan başka olup kıyâmet günü getirilecek ve kullar arasında hüküm vermek için konulacaktır. Ancak Allah bir mekân ile sınırlanmaktan veya bir yerde bulunmaktan münezzehtir." şeklinde açıklamıştır.³²⁵

Sonuç olarak müfessirler, âyette geçen ve Allah'a (c.c.) nisbet edilen "kürsi" kavramıyla ilgili farklı görüşler ileri sürmüştür. Kürsi kavramı fiziksel bir oturma aleti - ismi alet- olarak değil, Allah'ın (c.c.) ilmi, hükümrancılığı ve kudretiyle özdeşleştirilerek açıklanmıştır. Kur'ân Yolu Müellifleri ve es-Sâbûnî; İbn Abbas'tan nakledilen rivâyetler çerçevesinde, kürsinin aslında ilim mânası içerdiğini ve Allah'ın (c.c.) ilminin her şeyi kuşattığının işareti olduğunu zikretmişlerdir. Her iki tefsirde de kürsi kelimesi, mecâzi anlamda Allah'ın (c.c.) mekânla sınırlı olmaması bağlamında değerlendirilmiştir. Zemâhşeri; kürsinin Allah'ın (c.c.) azâmetini ifade eden bir sembolik ifade olduğu ve göklerle yeri kuşatan bir boyutta bulunduğunu tasvir etmiştir. Ömer en-Nesefî'nin ise, Allah'ın (c.c.) varlığının her türlü mekândan ve oturma eyleminden münezzehtir olduğuna dikkat çekerek, sözkonusu kavramı teşbihe ve tescime düşmeden batını anlamıyla te'vil etmiştir. Görüldüğü gibi müfessirler bu kavramı insanın aklına gelen ilk anlamı dışında, fiziksel bir anlam taşımaktan ziyade, maddenin ötesinde, ilmi ve manevi bir derinliği içeren ve Allah'ın (c.c.) büyüklüğünü, azametini ve kudretini simgeleyen bir ifade olarak ele almış ve hakiki mânasının dışında yorumlamıştır.

³²⁵ Nesefî, II/670.

2.1.7. الاتيان / İtyân - المجئ / Mec'i

İtyân kelimesi Arapçada; أتى - *etâ* / يأتي - *ye'ti* fiilinden, mec'i ise; جاء - *câe* / يجيء - *yeciu* fiilinden türemiş masdardır ve ikisi de gelmek mânasındadır. İtyân kavramı kolayca bir gelişi ifade eder. Bizzat gelmek için kullanıldığı gibi emirle getirilmeyi de kapsamaktadır. Hem hayır, hem şer, hem somut hem de soyut işler için kullanılır.³²⁶ İtyân kelimesi Kur'ân'ı Kerim'de türevleriyle birlikte beş yüz elli yerde geçmektedir. Bu kökten gelen kelimeler; getirmek, vermek, yaklaşmak, varmak, gitmek, yapmak, başlamak anlamında kullanılmaktadır.³²⁷

İtyân ve mec'i kavramıyla ilgili Kur'ân'ı Kerim'de geçen âyetlerden bazıları aşağıdadır.

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاللَّهُ تَرْجِعُ الْأُمُورُ

"Onlar, ille de Allah'ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini mi bekliyorlar? Bütün işler Allah a dönecektir."³²⁸

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ أَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ.....

"(İnanmak için) illede kendilerine meleklerin gelmesini veya rabbinin gelmesini, ya da rabbinden bazı işaretlerin gelmesini mi bekliyorlar....."³²⁹

وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا

"Rabbin emri gelip melekler de saf saf dizildiğinde."³³⁰

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Bakara Sûresi, 2/210. âyetinde geçen " يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ " "Ye'tiye humullah/Allah'ın çıkıp gelmesi" cümlesi çeşitli kelâm ekollerine göre farklı şekillerde yorumlanmıştır. Müşebbihe ve müseccime dışındaki bütün İslam âlimleri gelme fiilinin yaratılmışlara ait bir özellik olduğunu, Allah'ın (c.c.) bu tür fiillerle nitelenemeyeceğini belirtmiştir. Selefiler, bu tür âyetlerin gerçek mânasını Allah'tan (c.c.) başka kimsenin bilemeyeceğini, bunları te'vil etmenin caiz olmadığını ve bu tür kavramların Kur'ân'da geçtiği şekilde kabul edilerek mânasının Allah'a (c.c.) havale edilmesi gerektiğini

³²⁶ R. el-İsfahâni, 63.

³²⁷ Mehmet Okuyan, *Kısa Sûrelerin Tefsiri I-II*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012, II/484-485.

³²⁸ Bakara: 2/210

³²⁹ En'âm: 6/158.

³³⁰ Fecr: 89/22

zikretmiştir. Kelâm âlimlerinin çoğunluğu ise, bu tür ayetleri İslam Dini'nin genel kurallarına ve Arap Dili gramerine göre yorumladıkları görülmektedir. Kur'ân Yolu müellifleri ise "Allah'ın çıkıp gelmesi" cümlesini (İbn Atıyye ve Râzi'den)"Allah'ın (c.c) âyetlerinin, hükmünün, buyruğunun veya azabının gelmesi" şeklinde nakletmiştir.³³¹

Yine aynı tefsirde En'am Sûresi 158. âyetindeki "Rabbinin gelmesi" cümlesinde kastedilen mânanın ise; Allah'ın (c.c.) azabının gelmesi, O'nun azabının vuku bulması veya Allah'ın (c.c.) mahşerde hüküm vermesi şeklinde yorumlanmıştır.³³² Müellifler; Fecr Sûresi 22. âyetinde geçen "Rabbinin gelmesi" ifadesini de selef/halef âlimlerine göre şöyle açıklamıştır. Selef âlimlerine göre bu tür ayetler te'vile gidilmeden, âyetin lafzına bağlı kalınarak mânası Allah'a (c.c.) havale edilmelidir. Halef âlimlerine göre ise; ayetteki "Rabbinin gelmesi" ifadesiyle kastedilen mananın O'nun emirlerinin gelmesidir.³³³ Görüldüğü gibi selef âlimleri âyetteki "Rabbinin gelmesi" cümlesini zâhiri anlamıyla değerlendirerek, Allah'ın (c.c.) bizzât geleceğine inanmışlar fakat gelme eyleminin keyfiyetiyle ilgili herhangi bir te'vilde bulunmamışlardır. Sonradan gelen âlimler (Halef) ise; "Rabbinin gelmesi" cümlesini te'vil ederek, Allah'ın (c.c.) emirlerinin gelmesi şeklinde izah etmişlerdir.

Safvetü't-Tefâsirde Bakara Suresi 2/210. âyetinde geçen "Allah'ın (c.c.) gelmesi" cümlesi mecazi bir üslupla şöyle açıklanmıştır. Kıyâmet gününde gökyüzü yarılacak Allah, (c.c.) hamel-i arş melekleri ve diğer melekler buluttan gölgeler içinde inecektir. Ayet-i Kerime'de Allah'ın (c.c.) bu şekilde buyurmasından maksat, insanlara kıyâmet gününün dehşetini anımsatarak gerçek hâkimin Allah'ın (c.c.) kendisi olduğunu beyan etmektir. İbn Kesir ise; âyetle ilgili yorum yapılmayacağını, mânasının Allah'a (c.c.) havale edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³³⁴ Söz konusu tefsirde En'am Sûresi 6/158. âyetinde geçen "*Rabbinin işaretlerinin gelmesi*" ifadesi de kıyâmet alametlerinin gelmesi şeklinde yorumlanmıştır.³³⁵ Müfessir; Fecr Sûresi 89/22. âyetinde geçen "*Rabbın gelmesi*" ifadesini, Kur'ân Yolu Tefsiri'ndeki gibi etraflı bir şekilde izah etmemiştir. Ancak müfessir ilgili âyeti "*Rabbın, kullar arasında hüküm vermek amacıyla gelir.*" şeklinde tefsir ederek bir bakıma selef âlimlerinin anlayışını

³³¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/325.

³³² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/492.

³³³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, V/621.

³³⁴ Sâbûnî, I/245-246

³³⁵ Sâbûnî, I/261.

benimsemiştir. Sâbûnî, bu yorumu İbn Cüzey'den (ö. 741/1340) menkul olan şu rivâyetle temellendirerek şöyle açıklamıştır. “*Bundan kastedilen anlam Allah'ın kıyâmet günü mahlûkatına görünmesidir. Bu ve benzeri âyetlere nazil olduğu şekliyle te'vil etmeden inanılması gerekir.*” Sabuni; İbn Kesir' den (ö. 774/1373) bu âyetle ilgili “*Bütün yaratılanlar Allah'ın huzuruna gitmek için kabirlerinden neşet ederler ve Allah (c.c.) da onlar arasında hükmetmek için gelir.*” yorumunu aktararak âyetin tefsirini sonlandırmıştır.³³⁶ Görüldüğü gibi Sabuni âyette geçen "Rabbin gelmesi ifadesini" selefi anlayış çerçevesinde ve tefsir ederek te'vile hamledilen yorumu benimsemiştir.

Allah'ın (c.c.) gelmesiyle ilgili bazı müfessirlerin yorumları ise aşağıdaki gibidir.

Zemâhşeri, En'am Sûresi 6/158. âyetinde geçen “*Rabbinin işaretlerinin gelmesi*” cümlesini, kıyâmetin apaçık belirtilerinin ve toptan helak alametlerinin gelmesi olarak değerlendirmiştir.³³⁷ Fecr Sûresi 89/22. âyetinde geçen “*Rabbinin gelmesi*” cümlesini ise; Allah'ın (c.c.) hükümdarlık sembollerinin sınırsız güç ve saltanatının zuhur etmesi şeklinde te'vil etmiştir. Müfessir, Allah'ın (c.c.) bu husustaki durumunu da Kralın teftişine hazırlanan ordusundaki askerlerin, Kralın maiyetindeki vezirleri ve özel adamları geldiğinde ortaya çıkmayıp, kralın bizzât kendisi geldiğinde ortaya çıkmasına benzetmektedir.³³⁸

Beydâvi, ayetteki “*Allah'ın gelmesi*” ifadesini; Allah'ın emrinin gelmesi veya azabının gelmesi olarak yorumlamıştır.³³⁹ Bursevi'de aynı ifadeyi; Allah, (c.c.) gelmek, gitmek gibi fiillerle vasıflandırılmayacağı için, Allah'ın (c.c.) azabının gelmesi şeklinde tefsir etmiştir.³⁴⁰

Görüldüğü gibi, Kur'ân Yolu Tefsirinde En'am Sûresinde geçen “*Bazı âyetlerin gelmesi*” ile ilgili zikredilen yorumlar; Süleyman Ateş, İbn Atıyye (ö.541-1147) ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dan (ö.1942) yapılan atıflar çerçevesinde, Zemâhşeri'nin değerlendirmesiyle örtüşmekte ve rabbinin âyetlerinin gelmesinden maksadın kıyâmet alametleri (eşrât-ı sâat) olduğu yorumu benimsenmektedir.³⁴¹ Sâbûnî

³³⁶ Sâbûnî, II/264.

³³⁷ Zemâhşeri, II/790.

³³⁸ Zemâhşeri, VI/1296.

³³⁹ Beydâvi, I/264.

³⁴⁰ Bursevi, III/341.

³⁴¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/492-493.

de, En'am Sûresi 158. Âyette geçen "*Rabbinin işaretlerinin gelmesi*" ifadesini kıyâmet alametlerinin gelmesi şeklinde izah etmiştir.³⁴² Bu bakımdan yapmış olduğu yorum, Kur'an Yolu tefsiriyle tetabuk içindedir.

Sonuç olarak yaratılmışlara ait gelmek, gitmek gibi fiillerden Allah (c.c.) münezzehtir. Müşebbihe ve müseccime dışındaki İslam âlimleri, bu tür fiillerin Allah'a (c.c.) nispet edilemeyeceği konusunda ittifak etmiştir. Selef âlimleri, "Allah'ın gelmesi" gibi müteşâbih âyetlere iman edip, te'vil etmekten imtina ederek gerçek mânasını Allah'a (c.c.) havale etmektedir. Halef âlimleri ve Kelâmcılar ise; bu tür ifadelerin geçtiği ayetleri tafsili bir şekilde izah etmiştir. Görüldüğü gibi, ilgili ayetlerde geçen "Allah'ın gelmesi" ifadesi, söz konusu müfessirler tarafından "Allah'ın emirlerinin gelmesi, azabının gelmesi, hükmünün gelmesi ve Allah'ın işaretlerinin gelmesi" gibi gerçek anlamının dışında mecaz anlamıyla te'vil edilmiştir.

2.1.8. الاستهزاء / İstihz'a

Sözlüke; hafif yollu dokunma ve alaya alma³⁴³ anlamındaki hez', hüzü', hüzüv kökünden türeyen istihzâ kelimesi, başkasına ait söz ve davranışları hatalı ve kusûrlu göstermek maksadıyla onu alaya alıp küçük düşürmektir.³⁴⁴

Kur'an'ı Kerim'de on bir âyette "hüzüv" kelimesi, yirmi üç yerde istihza masdarından türemiş halde isim ve fiil olarak geçmektedir.³⁴⁵

Bakara Sûresi'nde şöyle buyurulmuştur. "*İman edenlerle karşılaşınca "inandık" derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise "Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz" derler.*"³⁴⁶ Görüldüğü gibi ayetteki istihza kelimesi münafıkların mü'minlerle (sözde) alay etmesi anlamında kullanılmıştır.

İstihza kavramının Kur'an'da sadece bir âyette Allah'a (c.c.) nisbet edildiği ve O'nun fiili gibi anlamlandırıldığı görülmektedir.

اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْدُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ

³⁴² Sâbûnî, I/261.

³⁴³ R. el-İsfahâni, 1112.

³⁴⁴ Çağrı, "İstihza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII/347-348.

³⁴⁵ Çağrı, XXIII /347-348.

³⁴⁶ Bakara: 2/14.

*"Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Alllah'tır."*³⁴⁷

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Allah'ın zatına nisbet edilen "istihza" kavramı şöyle açıklanmıştır. Alay etmek, aldatmak, tuzaklara karşılık vermek gibi fiillerin Allah'a (c.c.) nispet edilmesi, mü'minlerle alay eden münafıkların fiillerine uygun bir şekilde ceza verilmesinin karşılığıdır. Yani münafıklar kazdıkları kuyuya kendileri düşmüştür. Münafıklar kendi durumlarını gizleyerek mü'minleri aldattıkları hezeyanına kapılmıştır. Bunu yaparken de işlerini yürüttüklerini ve başarılı olduklarını zannetmişlerdir. Halbuki Allah'ın (c.c.) herşeyden haberi vardır ve münafıkların durumunu Peygambere bildirmiştir. Dolayısıyla kendileri alay konusu haline gelmiştir. Münafıkların yaptıkları bu iki yüzlülüğün dünyadaki cezası bununla da kalmamıştır. Onlar, hidâyet yerine sapkınlığı satın aldıkları için dünya hayatını iflasla sona erdireceklerdir.³⁴⁸

Safvetü't-Tefâsirde ise; Allah'a (c.c.) fiil olarak nisbet edilen istihza kelimesiyle ilgili olarak İbn Kesir ve İbn Abbas'ın yorumu açıklanmıştır. İbn Kesir'den (r.a.) nakledildiğine göre; münafıkların alay etmelerine ve hilelerine mukabil, Allah (c.c.) onları ilerde cezalandıracaktır. İbn Abbas (r.a.) ise; Allah (c.c.) ilerde onları cezalandıracağı için onlarla alay edip, onlara mühlet vermiştir. Görüldüğü üzere âyetten geçen *"Allah onlarla istihza eder."* cümlesiyle onların yaptıkları istihzadan dolayı cezaya çarptırılacakları veya ileride cezaya çarptırılacakları için Allah'ın (c.c.) onlarla istihza ettiği zikredilmiştir. Her iki müfessir Allah'ın (c.c.) istihzası fiilini farklı açılardan ele almıştır.³⁴⁹

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ise âyetteki istihza kavramını şöyle izah etmiştir. İnananlarla alay ettiklerini zanneden münafıkların büyük bir kısmı, alay ettiklerini sandıkları kişilere yani mü'minlere gerçek mânada hakaret etmeye güçleri yetmez. Budalalık ve alaycılıkları kendi üzerlerinde kalarak bununla eğlendiklerini zannederler. Allah (c.c.) ise; rızâsının dışında hareket eden alaycıları, ilahi adaletin gereği olarak hor görüp, bütün insanlığa rezil edecektir. Kendilerinin bu halinden de bir deli misali kendileri bile haberdar olamayacaktır. Ayıplarını sakladıklarını zannederken herkese teşhir edildiklerinin farkında olamayacaklardır. İşte bundan dolayı Allah, (c.c.)

³⁴⁷ Bakara: 2/15.

³⁴⁸ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/81.

³⁴⁹ Sâbûnî, I/60.

ilahi adaleti ve rızâsı gereği münafıklarla istihza ettiğini ve O'na “müstehzî, alaycı” değil, “istihza eder, alay eder” demenin daha doğru olacağını te'vil etmiştir.³⁵⁰

Mu'tezili müfessir Zemâhşeri de sözkonusu kavramla ilgili olarak şöyle bir açıklama yapmıştır. Alay etmek bir kusur ve cahillik işareti sayıldığı için, Allah (c.c.), çirkin bir iş yapmaktan münezzehtir. Dolayısıyla, Allah (c.c.) hakkında istihza etti ifadesini kullanmak caiz değildir. Âyetteki; *"Allah istihza eder."* cümlesini ise; alay etmenin amacı alay edileni aşağılamak, değersizleştirip, hafife almaktır. Allah'ın istihza etmesi kafirlere zillet ve alçaklık musibetini indirmesidir. Asıl münafıklarla alay eden Allah'tır. Münafıkların alayları Allah'ın (c.c.) alayı karşısında dikkate alınmayacak kadar basit ve değersizdir. Yine kafirlerin alaylarına, Allah, (c.c.) alay ile karşılık vermeyi bizzât üstlendiği için; mü'minlerin, münafıkların istihzalarına cevap vermesine gerek kalmamıştır.³⁵¹

Tefsirde rivayet tefsiri usulünü benimseyen Taberi ise; *"Allah'ın istihza etmesi"* kavramıyla ilgili bazı müfessirlerden şu yorumları nakletmiştir. *"Allah'ta onlarla alay eder"* cümlesinden anlaşılması gereken, Allah (c.c.) onları derhal cezalandırmayıp kendilerine bir mühlet vermesi ve kıyâmet günü cezalandırmasıdır. Başka bir müfessire göre Allah'ın (c.c.) onlarla istihza etmesinden anlaşılması gereken maksadın; Allah münafıkları inkarlarından ve isyanlarından dolayı kınaması, ayıplaması, helak etmesi, hile ve tuzaklarını kendi başlarına çevirmesidir.³⁵² Taberi kavramla ilgili kendi görüşünü ise; *"Biz Mü'minlerle ancak alay ederiz."* diyen münafıklara Allah'ın (c.c.) bir cevabı olduğunu ve alay etme, tuzak kurma, aldatma gibi fiillerin Allah'a (c.c.) yakışmayacağını söyleyenlerin görüşlerinin isabetli olmadığını belirtmiştir. Zira Allah'ın (c.c.) kendisi için ispat ettiği şeyleri O'ndan uzaklaştırmak yanlıştır. Allah'ın (c.c.) alay etmesini kabul etmeyenler, *"Allah falan kavmi suda boğdu, falan kavmi yerin dibine geçirdi"* gibi âyetleri de kabul etmemesi gerekir. Kur'ân'ın tamamına iman edip tasdik edenlerin bazı kavimler hakkındaki haberlere inanıp bazı kavimler hakkındaki haberleri (Allah'ın alay etmesi gibi.) Allah'a (c.c.) yakıştıramamaları kabul edilemez. Böyle bir durumda Kur'ân yalanlanmış ve insan dinden çıkmış olacaktır.³⁵³

³⁵⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, I/358.

³⁵¹ Zemâhşeri, I/307-308.

³⁵² Taberi, I/129

³⁵³ Taberi, I/131

Genel olarak istihza kavramıyla ilgili Bakara Sûresi 2/15. âyetinde geçen "*Asıl onlarla alay eden Allah'tır.*" cümlesi, müfessirler tarafından birbirine yakın anlamlarda değerlendirilmiştir. Âyette; münafıklar iman edenlerle alay ederken kendi durumlarını gizlemekte ve kendilerini akıllı (!) mü'minleri ahmak (!) yerine koymaktadır. Halbuki kazdıkları kuyuya kendileri düşeceklerinin farkında değillerdir. Allah (c.c.) onların iki yüzlülüğünü ve gerçek niyetlerini bildiği için, münafıkların alaylarına karşı ceza olarak onlarla istihza ettiğini buyurmuştur. Görüldüğü gibi münafıklar mü'minlerle alay ettiklerini zannederken, kendilerini aşağıladıklarının farkında değillerdir. Bu durum münafıkların ruh hallerinin de bozuk olduğunu göstermektedir. Allah'ın (c.c.) istihzası onların bu alaylarını ve tuzaklarını geçersiz hale getirmiş ve boşa kürek çekmişlerdir.

Kahir ekseriyetle müfessirler; Allah'ın istihza etmesini müteşâbihattan kabul ederek, Allah'a (c.c.) izâfe edilmesini doğru bulmamıştır. Allah'ın (c.c.) istihzası münafıkların istihzasına karşılık verilen bir ceza, aşağılama, küçük düşürme, zillet içinde bırakma veya Allah (c.c.) tarafından kıyâmet günü verilecek bir gazab olarak tevil edilmiştir. Sadece Taberi bu konuda farklı düşünerek, alay etme fiilinin Allah'a (c.c.) yakışmayacağı görüşüne katılmamıştır. Kanaatimize göre âyetlerdeki istihza kavramı müfessirler tarafından müteşâbih olarak değerlendirilerek mecâzi anlamda kullanılmıştır. "Allah ın istihzası" asla bizim anladığımız şekilde insanların istihzası gibi değil, ilahi ceza anlamındadır.

2.1.9. كلام الله / Kelâmullah

Kelâm; konuşma, söz söyleme, sözlü etkiyi algılama mânasına gelir. Konuşma melekesinden yoksun olmanın zıddı, insan zihnindeki anlamların dile getirilmesi, ağızdan çıkan anlaşılır sese verilen addır.³⁵⁴ Istilâhta ise; Allah'ın (c.c.) konuşması diye nitelendirilen ve Allah'a (c.c.) izafe edilen fiili bir sıfatın ismidir.³⁵⁵

İnsanoğlu hayatına devam edebilmesi için konuşması gerekir. Bunun içinde ses ve harflere ihtiyaç duyar, bunlar olmadan konuşamaz. Ancak Allah'ın (c.c.) konuşması için böyle bir şeyin olması ve O'nun konuşmasının mahiyetinin bilinmesi mümkün değildir.

³⁵⁴ Yavuz, "Kelâm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV/194-196.

³⁵⁵ R. el-İsfahâni, 931-935.

Allah, (c.c.) kelâm sıfatı ile peygamberler vasıtasıyla insanlara emreder, yapılması ve yapılmaması gereken ilahi mesajları bildirir. Kur'ân'da bu yönüyle Allah'ın (c.c.) Kelâm sıfatının tecellisi ve O'nun Kelâmıdır.³⁵⁶

Kelâm kavramı Kur'ân-ı Kerim'de hem isim hem de fiil olarak Allah'a (c.c.) nispet edilmektedir. İsim olarak "كَلَامُ اللَّهِ / Kelâmullah" şeklinde Tevbe Suresi 6. ayetinde şöyle geçmektedir.

وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ

"Eğer Allah'a ortak koşanlardan biri senden sığınma talebinde bulunursa, Allah'ın kelimini işitebilmesi için ona sığınma hakkı tanı. Sonra da onu güven içinde olacağı yere ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir kavim olmaları sebebiyledir."

Fiil olarak ta bazı ayetlerde yer almaktadır. Mesela, Bakara Sûresi'nde geçen bir âyette şöyle buyurulmuştur.

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ

"O Peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir..."³⁵⁷

Ayet-i Kerime'de bahsedilen Allah'ın (c.c.) kendisi ile konuştuğu peygamber³⁵⁸ Hz. Musâ'dır. Nitekim Musâ (a.s.) için "mükâleme" kökünden "kelimullah", -Allah'ın konuştuğu kişi- ifadesinin kullanılması da bunun işaretidir.³⁵⁹ Kuran Yolu Tefsiri'nde ayetteki ilgili ifade şöyle izah edilmiştir. Allah'ın (c.c.) konuşmasını iki açıdan ele almak gerekir. Bunlardan birincisi konuşma (teklim) olayı, ikincisi ise bu konuşmaların kullara naklediliş şeklidir. Yani konuşmanın mecâzi ve hakikat anlamı vardır. Allah (c.c.) peygamberlerine birçok farklı özellik vermiştir. Diğer kullar bunu anlayıp idrak etme gücüne sahip değildir. Vahiy, ruh, meleklerin varlığı bu gibi olaylardandır. Allah'ın (c.c.) onlara ifade ettiği şeytan levh-i mahfuz, kâlem, sırat ve buna benzer kavramlar insanların duyu organlarının fark edemediği şeylerdir. Filozoflar bilinmeyen bu gibi kelimeleri te'vil etmişlerdir. "Melek" kelimesini hayır ve iyiliğe çağıran aklın

³⁵⁶ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam İlmihali*, Erkam Yayınları İstanbul 2021, İmam Ebu Yusuf Muhammed Pezdevi, Ehl-i Sünnet Akâidi, (Çev. Ş. Gölcük) İstanbul 1980, 77-78.

³⁵⁷ Bakara: 2/253

³⁵⁸ Nisâ: 4/164; A'raf: 7/144

³⁵⁹ Zemâhşeri, I/788.

gücü, "vahiy" bu gücün insan idrakine ulaştırdığı şey, "şeytan ve cin" kötülüğe ve bozulmaya çağıran şehvet ve öfke olarak açıklanmıştır. Oysa ki Allah (c.c.) Kur'an âyetleriyle gayb âleminin var olduğunu ve bu ifadelerde herhangi bir mecâz ve temsil olmadığını ifade etmektedir. İşte bu doğrultu da Allah'ın (c.c.) konuşması da bu şekildedir. Allah'ın (c.c.) konuşması (teklîm, kavî) bir olayın bu kelimelerle ifade ediliş biçimi değildir. Bu konuşma şekli kulların anladığı ve bildiği konuşmadan farklıdır. Yalnız etki ve ortaya çıkan sonuç itibarıyla aynı mahiyette gerçekleşmiştir.³⁶⁰

وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ

*“Herhangi bir beşer ile Allah’ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip, izni ile, dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir.”*³⁶¹ âyetinde Allah’ın (c.c.) konuşmasının vahiy veya perde arkasından olduğu bildirilmiştir. Allah’ın (c.c.) konuşması ses, ağız, harf gibi ifade edilebilecek olan bir durum olmadığına göre bu Allah’ın (c.c.) konuşması ve söylemesi gibi iletişim kurma şekline mecâzi anlamı verilemez. Çünkü Allah’ın (c.c.) diğer sıfatlarına bakıldığında (hayat, ilim, irade gibi) bunlarda Allah (c.c.) ile yarattıkları arasında ortak olan ifadelerdir. Etki etme ve sonuç bakımından aynı fakat şekil ve gerçekleşme bakımından farklıdır. Allah’ın (c.c.) kulları ile ortak olan bu kelimelere mecâz anlamı verilemiyorsa konuşma ve söyleme olayına da mecâzi denilmesi mümkün değildir. Kelimelerin var oluşu önce maddi varlıkları ifade etmek içindir. İnsanlık düşünce yapısı olarak geliştikçe manevi ve akli olan konularda da kullanılmaya başlanmıştır. Zaman ilerledikçe bu mecâzi anlamda kullanılan kavramlar hakikate dönüşmeye başlamıştır. Allah’ın (c.c.) Hz. Musâ ile konuşması âyette de belirtildiği gibi "perde arkasından konuşma" olarak gerçekleşmiştir. Konuşmada herhangi bir aracı yoktur. Konuşan varlık gözükmeden sadece "söyleme ve anlama" vardır. Konuşulan varlık yaratıcı olduğu için kullarda olduğu gibi araç, ses, kelimeler yoktur. Kul bakımından yani Allah (c.c.) bakımından zâten var olan bu konuşma (Kelâm) şekli melek vasıtası ile olduğunda Cebrail’e (a.s.) nasıl ulaşıyorsa onun aracılığı olmadan peygambere de o şekilde ulaşır. Çünkü yaratılmış olmak açısından Cebrail (a.s.) ile peygamber arasında hiçbir fark yoktur. Bu

³⁶⁰ Karaman ve diğer Yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/ 392-396.

³⁶¹ Şûrâ: 42/51

yaratılmış olan kulların bilip kavrayabileceği bir konu değildir. Konuşmanın şeklini nasıl olduğunu ancak Allah (c.c.) ve Peygamber bilebilir.³⁶²

Safvetü't-Tefâsîr'de ise "Allah'ın konuşması" cümlesi şöyle açıklanmıştır. Peygamberler makam ve mevki bakımından birbirinden farklıdır. Allah (c.c.) sadece Hz. Musâ (a.s.) ile vasıtasız konuşmuştur. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ise yüksek ve büyük mertebeler verilmiştir.³⁶³ Âyette geçen Hz. Musâ (a.s.) ile Allah'ın (c.c.) konuşması beşeri anlamda bir konuşma değil, aklımızın idrak edemediği O'nun hikmetine ve kudretine uygun bir konuşmadır. Nasıl gerçekleştiği, ne biçimde olduğunu ilahi kudretten başkası bilemez.

Sâbûnî; Şûrâ Sûresi 42/51. âyetin tefsirinde ise, Allah'ın (c.c.) konuşmasını, rüya ve ilham yolu ile meydana gelen ve vahiy yolu dışında bir insanın Allah (c.c.) ile konuşmasının sahih olmadığını belirtir. Peygamberlerin rüyalarının bu şekilde olduğunu ifade etmiştir. Hz. Musâ ile konuştuğu gibi perde arkasından veya Cebrail (a.s.) aracılığı ile ona bildirdiğini vahiy yolu ile peygamberlere tebliğ eder. İbni Cüzeyy, bu konuyu şöyle ifade etmiştir: Allah (c.c.) kullarıyla üç yolla konuşur. Birincisi, ilham veya rüya yolu ile gelen vahiydir. İkincisi, kuluna sözünü perde arkasından işittirmesidir. Üçüncüsü ise, melek vasıtası ile gelen vahiydir. Birincisi peygamberler ve veli kulları için olan konuşma şeklidir. Savi, bu konu da bazen ilhamın peygamber dışındaki insanlara da gelebileceğini ancak veli kulların ilhamına şeytanında karışabileceğini ifade eder. Çünkü veli olan kullar peygamberler gibi masum değildirler. Ancak peygamberler şeytandan korunmuş oldukları için onlara gelen ilhamları hakikattir. İkincisi sadece Hz. Muhammet (s.a.v.) ve Hz. Musâ'ya (a.s.) mahsustur. Çünkü sadece ikisi ile bu yolla konuşmuştur. Üçüncüsü ise melek aracılığı ile gelen haberdur, ve sadece peygamberlere ait bir yoldur.³⁶⁴

Allah'ın (c.c.) konuşması ile ilgili Beydâvî' şu yorumu yapmıştır. "... ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur." ayetindeki "*vahiy yoluyla*" kastedilen mânanın harflerden oluşan ve peş peşe gelmeyen gizli kelâm olduğunu ifade eder. Hz.

³⁶² Karaman ve diğer Yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, I/392-396 .

³⁶³ Sâbûnî, I/296.

³⁶⁴ Sâbûnî, V/467.

Peygamber'in (s.a.v.) Miraç hadisindeki şifahi kelâmını³⁶⁵ ve Allah'ın, (c.c.) Hz. Musâ'yla (a.s.) Tur Dağı'nda gaybdan gelen bir ses ile konuşmasını örnek gösterir. "...perde arkasından konuşur." cümlesinde ise, bir önceki kelimenin anlamındaki şifahi kelâma atfederek, ilham ve mânânın kalbe bırakılması veya meleğin peygambere getirdiği vahiy olarak te'vil etmiştir.³⁶⁶

Bursevi ise; ilgili ayatteki Kelâm ifadesi ile ilgili olarak, Hz Musâ'nın (a.s.) Allah (c.c.) ile vasıtasız konuştuğunu, Musâ'nın (a.s.) Allah'tan (c.c.) işittiği Kelâmın ses ve harf olmayan ezeli ve kadim olup olmadığı hususunda âlimler arasında ihtilaf edildiğini belirtmiştir.³⁶⁷

Sonuç olarak ilgili âyetlerde geçen müfessirlerin görüşlerine baktığımızda; Allah'ın kelâm sıfatı, insanların bildiği konuşmadan tamamen farklıdır. Ezelidir ve maddi araçlara (harf, kelime, cümle v.b.) ihtiyaç duymaz. Bu sebeple mecâzi veya temsili değil tamamen hakikattir. Allah'ın iradesinin sonucu olarak sadece peygamberlere tebliğ edilmiştir. Konuşmanın mahiyeti nasıl ve ne şekilde olduğunu idrak edemeyiz. Bu sıfatta, ne mecâzî ne de aklî bir temsile yer olmayıp, hakikî ve ilahî bir sıfattır. Kelâm sıfatının mahiyeti insan tarafından tam olarak kavranamadığı gibi tek bilgi kaynağı da Kur'ân ve sünnettir.

2.1.10. الاستحياء / İstihyâ

"Hayâ" kelimesi; utanma, çekinme, tevbe, vazgeçme, demektir. Ahlâki bir terim olarak; nefsin çirkin davranışlardan uzak durmasıdır. "Ar" kelimesi ise, Arapçada; kınamak, yermek, onur kırıcı söz ve davranış anlamına gelmektedir.³⁶⁸ "Hayâ ve ar" kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılır. Hayâ kelimesinin kökünden türeyen "İstihyâ" kelimesi, insanoğlunun kötülüklerden ve çirkin işlerden uzak durması, sakınması,

³⁶⁵ Beydâvi, IV/101; Şifâhi Kelâm: Hz. Peygamber şöyle buyurur. Miraçta bir bölümde Cebrâil benden ayrılınca sesler kesildi ve Allah'ın Kelâmını işittim. "Gönlün rahat olsun Ya Muhammed! Yaklaş, yaklaş" diyordu.

³⁶⁶ Beydâvi, IV/101.

³⁶⁷ Bursevi II/790.

³⁶⁸ Çağrıcı, "Haya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI/554.

çekinmesi ve onları bırakıp terketmesidir.³⁶⁹ Hayâ kelimesinin türevleri, Kur'an'ı Kerim'de üç yerde bulunmaktadır.³⁷⁰

Bunlardan birincisi; Kasas Sûresi'nde, Hz. Şuayb'ın kızlarından birinin Hz. Musâ'nın yanına gelerek, Musâ (a.s.) ile konuşmadan önce utanmasıdır.

" فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ..... "

"Bu esnada kızlardan biri utangaç bir eda ile yürüyerek yanına geldi....."³⁷¹.

İkincisi, Ahzab Sûresi'nde geçmekte ve Hicâb (perde, örtü) âyeti diye de adlandırılmaktadır.³⁷²

إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ

"...Bu davranışınız peygamberi rahatsız ediyor, size söylemeye çekiniyor, oysa Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez....."³⁷³

Üçüncüsü ise: Bakara Sûresinde geçmektedir.

"إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةٌ فَلَمَّا فَوْقَهَا....."

"Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez...."³⁷⁴

Görüldüğü gibi "istihyâ" kavramı ilgili âyetlerin ikisinde (Ahzab:33/53; Bakara: 2/226) Allah'a (c.c.) nisbet edilirken; birinde ise; (Kasas: 28/25) Hz. Şuayb'ın kızlarının hayâ etmesinden bahsetmektedir

İstihyâ kavramıyla ilgili Hadis-i Şeriflerde Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır.

"Kul ellerini kaldırıp istediğinde, Allah (c.c.) kulunu boş çevirmekten haya eder."³⁷⁵,

³⁶⁹ R. el-İsfahâni, 321-323.

³⁷⁰ Çağrıci, "Haya", XVI/554.-555.

³⁷¹ Kasas: 28/25.

³⁷² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/ 446-447.

³⁷³ Ahzab: 33/53

³⁷⁴ Bakara: 2/26

³⁷⁵ Tirmizi, "Da'avât" 104-105.

"Müslüman olarak saçını sakalı ağarmış kişiye, Allah (c.c.) azab etmekten haya eder."³⁷⁶

Her iki hadiste de haya kelimesinin Allah'a (c.c.) isnad edilerek kullanıldığı görülmektedir.

Bakara Sûresi'nde *"Allah (c.c.) utanıp çekinmez."* cümlesinde Allah'a (c.c.) isnad edilen hayâ kelimesi, Kur'ân Yolu Tefsiri'nde şu şekilde yorumlanmıştır. Allah, Kur'ân'ı kullarının okuyup anlaması için, gerektiğinde teşbih, temsil, örnekleme v.b.g. edebi sanatları kullanmıştır. İnkarcılar, Allah'ın (c.c.) Kur'ân'da misal verdiği yağmur, bulut, örümcek, bal arısı gibi şeyleri küçümseyerek hafife alıyor ve Allah'ın (c.c.) böyle şeyleri misal vermeyeceği iddia ediyordu. Bunun üzerine; *"...bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez."*³⁷⁷ âyeti nazil oldu ve kafirlerin bu iddiaları reddedildi.³⁷⁸ Görüldüğü gibi âyetteki "istihyâ" kelimesi utanmak, çekinmek gibi mecâzi anlamda kullanılmıştır.

İstihyâ fiilinin Allah'a (c.c.) nisbet edildiği bir diğer âyet ise hicap âyeti olarak adlandırılan Ahzâb Sûresi 33/53. âyetidir. Âyetin nazil olmasıyla ilgili iki olaydan bahsedilmektedir. Resulullah'ın (s.a.v.) kayınpederi olan Hz. Ömer, (a.s.) Hz. Peygambere; (s.a.v.) *"Evinize iyiler kötüler de girip çıkıyor. Eşlerinize perde arkasında olmasını söyleyiniz"* diyordu. Resulullah'ta (s.a.v.) bu durumdan hoşnut değildi, ancak utandığından dolayı sahabeye söyleyemiyordu. Enes b. Malik'ten (r.a.) rivâyet edilen ikinci olay ise; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Zeyneb (r.a.) ile evlendiği akşam düğün yemeği sonrasında sahabeden bazılarının Resulullah'a (s.a.v.) rahatsızlık vermesi ve Resulullah'ında (s.a.v.) utandığı için bu rahatsızlığı sahabeye söylemekten imtina etmesidir. Hz. Peygamber; (s.a.v.) güzel ahlâkı, nezaketi ve zarafetinden dolayı, rahatsız olsa bile, sineye çekerek sahabeye söylemekten çekindiği bu durum, nazil olan ilgili ayet ile yasaklanmıştır.³⁷⁹ Müfessirler; âyetle müslümanlar için aydınlatıcı olan adabı muaşeret kurallarından ve beşeri ilişkilerin hükümlerinden bahsetmektedir. İnsanlara ait olan ama âyetle Allah'a (c.c.) nisbet edilen; Allah'ın (c.c.) çekinmesi, haya etmesiyle

³⁷⁶ Ebu Davud, Edeb: 20.

³⁷⁷ Bakara: 2/26

³⁷⁸ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I/93.

³⁷⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, IV/396-397.

ilgili herhangi bir yorumda bulunmamış, ayetin meâlindeki çekinme ifadesiyle yetinilmiştir.

Safvetü't-Tefâsir'de ise; Bakara Sûresi 2/26. âyetinde geçen "*bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez*" ifadesi şöyle izah edilmiştir. Allah (c.c.) bir şeyin hacmine kütlesine bakarak darb-ı mesel vermez. Allah (c.c.) ister bir sivrisineği isterse ondan daha küçük ve değersiz bir şeyi darb-ı mesel vermekten imtina etmez. Çünkü sivrisineği yaratmaktan imtina etmediği gibi misalinden niye imtina etsin. Mü'minler bu meselin Allah (c.c.) tarafından verildiğini ve gerçek olduğuna inanırlar. Kafirler ise, bu darb-ı meselle Allah'ın (c.c.) neyi kastettiğini söylenerek şaşırırlar. Sabuni, kafirlerin bu darb-ı meseli inkar ettikleri için, bu misalle Allah'ın (c.c.) onları saptırdığını; mü'minlerin ise darb-ı mesele inandıkları için Allah'ın (c.c.) onunla hidayete erdirdiğini belirtir.³⁸⁰ Görüldüğü gibi ayetteki istihyâ kelimesi Allah (c.c.) için gerçek anlamda kullanılmamış, mecazi olarak çekinme anlamında te'vil edilmiştir.

Sabuni; Ahzab Sûresi 33/53. âyetinde geçen "*Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez*" ifadesini ise; "*Allah'ın (c.c.) gerçeği açıklamasını ve beyan etmesini hiç bir güç engelleyemez,*" cümlesiyle ifade etmiştir. İlgili kavramı Kurtubî ise şöyle açıklamıştır. "*Bu bir ahlâk kâidesidir. Yüce Allah bununla, başkalarına sıkıntı verenleri terbiye etmiştir.*"³⁸¹

Söz konusu kavramla ilgili bazı müfessirlerin yorumları ise aşağıdaki gibidir.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Ahzab Sûresi 33/53. de geçen "*Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez*" cümlesini şöyle açıklamıştır. Genel olarak insanın başkasının evine izinsiz girmesi evde gereğinden fazla kalması ve bunu kendisine hak olarak görmesi ev sahibine rahatsızlık veren bir davranıştır. Bundan dolayı "*Allah haktan sıkılmaz, o halde Allah'ın söylediği gibi söylemekten sıkılmamak gerekir.*"³⁸²

Ruhu'l Beyan'da ise Bursevi; "*Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez*" cümlesindeki istihyâ kavramını şöyle izah etmiştir. Utanılan şey ashab değildir, onlarla ilgili hak bir emir olan uygunsuz davranan sahabelerin evden çıkarılmalarıdır. Bir şey

³⁸⁰ Sâbûnî, I/75-76.

³⁸¹ Sâbûnî, V/104.

³⁸² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, IV/582.

utanmaktan dolayı terk edilmez. Allah, (c.c.) utanıp çekinen birinin bir işi terk etmesi gibi, bu emri terk etmemiştir. Sahabenin işi bitince Hz. Peygamberin (s.a.v.) evinden çıkmasını emrettiğini belirtmiştir.³⁸³ Görüldüğü üzere âyetteki çekinme ifadesi "Allah'ın (c.c.) evden çıkma emrini terk etmemesi" şeklinde te'vil edilmiştir. Allah'ın (c.c.) evden çıkma emrini vermesinin sebebi ise müşâkele³⁸⁴ için olduğu beyan edilmiştir.

Kelâmcı müfessir olarak adlandırılan Zemâhşeri, Keşşaf Tefsirinde âyetteki "istihyâ" kavramını şöyle değerlendirmiştir. Utanmak hayâ sahibi insanları bazı işleri yapmaktan men eder. Hayâlî insanlardan bazıları yapması gereken işi hayâsından dolayı yapmayıp terk edebilir. Allah (c.c.) hakkı söylemekten, hakkı yerine getirmekten çekinmez, utanmaz. Yani hayâlî insanın yaptığı gibi yapmaz. Bu durumun Allah'ın (c.c.) insanlara zahmet veren kimselere öğrettiği bir edepten ibarettir. Yine âyetteki ifadeyle ilgili, Hz Aişe'nin (Ra'dıyallahu anhum) insanlara zahmet verenlere Allah'ın (c.c.) bile tahammül edemediği şeklindeki sözü³⁸⁵ rivâyet edilmiştir.

Sonuç olarak; müteşâbihattan olan ve Allah'a (c.c.) nisbet edilen "istihyâ" kelimesini öncelikle İslam itikadındaki tenzih anlayışına göre değerlendirmeliyiz. Allah, (c.c.) beşerî sıfatlardan, noksanlıklardan ve insana özgü fiillerden münezzehtir olduğundan dolayı, insana ait vasıflarla nitelenemez. Uluhiyyet makamıyla bağdaşmayan istihyâ kavramının gerçek mânasıyla Allah'a (c.c.) nisbet edilmesi düşünülemez. Bu nedenle müfessirler yukarıdaki âyetlerde Allah'a (c.c.) nisbet edilen "istihyâ" kavramını hakiki anlamda değil, mecâzi anlamda ele almıştır. Müfessirler, bu kavramı te'vil ederek, Allah'ın (c.c.) gerçeği açıklamaktan çekinmediğine vurgu yapmıştır. Bakara 2/26. âyeti, inkarcıların Kur'ân'daki örnekleri küçümsemelerine karşı bir yanıt olarak verilmişken, Ahzab 33/53. âyeti de, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahabe ile olan ilişkilerinde nazik tutumunun bir tezahürü olarak yansımaktadır. Âyetteki "çekinmez" anlamındaki "istihyâ" ifadesi, mecâzi bir kullanımdır ve insanlardaki utanma duygusuyla aynı mahiyette değerlendirilemez. Müfessirlerin yukarıdaki yorumlarına bakıldığında;

³⁸³ İsmail Hakkı Bursevi, *Ruhu'l Beyan I-XXIII*, (Çev. Kâmil Yılmaz, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak, Murat Sülün), Erkam Yayınları, İstanbul 2010, XV/6809.

³⁸⁴ Bursevi, XV, 6818; Müşâkele: Edebiyatta bir kelimenin aynı cümle içinde iki ayrı mânasını kullanarak yapılan kelime oyunu. Bu âyette müşâkele "fe yestehyi minküm" ifâdesi ile "La yestehyi" ifâdeleri arasında bulunur.

³⁸⁵ Zemâhşeri, V/434.

Allah'a (c.c.) nispet edilen "utanma, çekinme" gibi ifadelerin, O'nun hikmetini ve rahmetini ifade eden sembolik anlamlar taşıdığı da görülmektedir.. Mecâzi anlamda, Allah'ın (c.c.) istihyâ etmesi, utanması, çekinmesi, O'nun kullarına merhametinin ve lütfkarlığının bir göstergesidir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, istihyâ kavramını "Allah haktan sıkılmaz" cümlesiyle, Bursevi ise, çekinmez kelimesini; "Allah'ın emri" ifadesiyle özetlemiştir. Sonuç olarak müfessirlerin, istihyâ kavramını gerçek anlamının dışında mecaz anlamıyla te'vil ettikleri görülmektedir.

2.1.11. **عند الله - Cenbullah / جنب الله / Indellah**

Sözlükte: yan, taraf, kenar anlamına gelen "cenb" kelimesi;³⁸⁶ Kur'ân'da geçmeyen "cenab" kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Cenab kelimesi ise; mecâzi olarak, himaye anlamına gelmekte ve Türk İslam Kültüründe saygı ifade etmektedir.³⁸⁷

"Cenb" kelimesi Kur'ân da bir sûrede Allah'ın civarı, yakını, yanı anlamında geçmektedir. *(O günden sakının ki günahkar) nefis şöyle diyecektir: "Allah'ın yanında yaptığım kusûrlardan dolayı yazık bana!.."*³⁸⁸,

Diğer iki sûreden birinde uzak komşu anlamında وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ
وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ.....
*"...uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın..."*³⁸⁹ diğesinde ise yan taraf anlamında kullanılmıştır.³⁹⁰ وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ ضُرِّ مَسَّهُ
*"İnsanın başına zararlı bir şey geldiğinde yan üstü yatarken veya otururken ya da ayakta iken hemen bize dua etmeye koyulur..."*³⁹¹

Kur'ân'da sadece bir âyette Allah'a (c.c.) izâfe edilen "cenb" kelimesi Zümer Sûresinde şu şekilde geçmektedir.

³⁸⁶ Kadir Güneş, *Arapça Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları İstanbul 2010, 179.

³⁸⁷ Yavuz, "Cenb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII/346.

³⁸⁸ Zümer: 39/56

³⁸⁹ Nisâ: 4/36

³⁹⁰ Yavuz "Cenab" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII/346.

³⁹¹ Yunus:10/12

أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّآخِرِينَ

"Ki sonra hiç kimse "Allah'a itaat hususunda gereğini yapmadığın için yazıklar olsun bana" Ben gerçekten de (İslam ile) alay edenler arasında yer almıştım. diyerek (kendi kendini kınamasın.)" ³⁹²

Kur'ân Yolu Tefsiri' Zümer Süresi 39/56. âyetini şöyle açıklar. İnsanlar; dünyada fırsat ellerinde iken; Allah'a (c.c.) yönelip, O'nun hükümlerini yerine getirmeleri hususunda fırsatları kaçırmıştır. Allah'ın (c.c.) varlığını, birliğini ve hükümlerini inkar edip, O'na karşı düşmanca tavırlar sergileyerek, ömürlerini günah ve küfür içinde tüketmiştir. Dolayısıyla dünyadaki bu fiillerinin neticesinde, âhiretteki pişmanlıkları, itirafları, yakınmaları Allah (c.c.) tarafından karşılıksız bırakılacaktır. Yani dünya hayatında fırsatlar varken doğru yola yönelmeyenlerin, âhirette hesap günü kendilerine merhametle muâmele edilmeyecektir. Zira insanların dünya hayatındaki seçimleri, âhiret hayatında karşılıklarına çıkacaktır. Bu bağlamda düşünürsek **جَنْبُ اللَّهِ** "cenbullah" kavramının "Allah'a itaat, Allah'ın emirlerine boyun eğme ve onları yerine getirme" mânasında kullanıldığı düşünülebilir. ³⁹³

Safvetü't-Tefâsir'de ise; dünyada Allah'a (c.c.) karşı isyanda aşırı gidenler, âhirette "Allah'a (c.c.) itaat ve O'nun hakkını gözetme hususunda kusur ve eksikliklerimden dolayı vay hâlime" diyerek pişmanlık duyacaktır. Mücahid'ten, "Allah'ın emirlerini yerine getirmediğimden dolayı yazıklar olsun" bana, Katade'den ise; İnkarcılara; Allah'a (c.c.) itaati yerine getirmemek yetmedi, hatta itaatkar insanlarla alay ettiler, şeklinde aktarılmıştır³⁹⁴ Sâbûnî'de Kur'an Yolu müfessirleri gibi âyetteki (cenbullah) kavramını, Allah'a (c.c.) itaat anlamında kullanmıştır. Mücahid, Allah'ın (c.c.) emirlerine uymamanın sonuçları üzerine yoğunlaşmıştır. Katade ise; inkarcıların durumunu, kişisel bir kayıp değil, toplumda inananlara karşı düşmanlık algısıyla daha geniş bir perspektifle ele alır. Her iki tefsirdeki müfessirlerin yorumları birbiriyle örtüşmektedir.

Ömer en-Nesefî âyetteki "cenb" kavramı ile ilgili olarak; Allah'ın (c.c.) emri, Allah'a (c.c.) ibadet veya O'nun zâtının kâstedildiğini vurgulamıştır. ³⁹⁵

³⁹² Zümer: 39/56

³⁹³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, IV/629.

³⁹⁴ Sâbûnî, V/348.

³⁹⁵ Nesefî, IX/121-122.

İbn Kesir ise âyetteki "cenb" kavramını şöyle açıklamıştır. Dünyada iken tevbe etmeyip, kıyâmet günü Allah'a (c.c.) günahkar bir şekilde dönen insan dünyaya kuvvetli bir şekilde hasret duyacaktır. "Keşke benim için dünyaya bir dönüş olsaydı, ihsan edenlerden olsaydım, gerçekten benim dünyadaki amelim inkarcıların amelleri gibiydi", serzenişinde bulunacaktır. "Cenbullah" kavramını yine başka bir açıdan ele alarak, inkarcıların hesap günü şöyle diyeceğini belirtir. "Allah beni hidâyete erdirseydi, bende inananlardan olurdum. "Burada ise "cenb" kavramını "hesap günü" olarak te'vil etmiştir.³⁹⁶

Bursevi ise; "Cenbullah" kavramını Râgıb el-İsfahâniden; "Cenb" kavramın kelime mânası organ demektir. İstiâre yoluyla yakın olan taraf için kullanıldığı gibi diğer organlar içinde kullanılır. Âyetteki "*fi cenbillah*" ifadesi "O'nun emri" ve "bizim için belirlediği sınır"³⁹⁷ olarak nakletmiştir.

Sonuç olarak; müfessirler "cenb" kavramının geçtiği âyetin te'vili hususunda birbirleriyle örtüşen izahlarda bulunmuştur. Sözkonusu kavramı Kur'ân Yolu müellifleri ve Sâbûnî, "Allah'a itaat" olarak açıklamıştır. Neseî; "Allah'ın emri, Allah'a ibadet veya O'nun zâtı, "Bursevi, "O'nun emri" İbn Kesir ise; "hesap günü" olarak açıklayarak diğer müfessirlerden ayrılmıştır. Kanaatimize göre; Allah (c.c.) mekândan münezzehe olduğu için "cenbullah" ifadesi gerçek anlamının dışında değerlendirilmiştir. Şâyet gerçek anlamı verilseydi Allah'a (c.c.) mekân isnad edilmiş olacaktı ki, İslam akidesine göre böyle bir şeyi aklen ve ilmen kabul etmek mümkün değildir. Müfessirler bu durumdan imtina ederek âyeti mecâzi anlamda te'vil etmiştir.

"Cenb" kelimesiyle yakın anlamda kullanılan veya mâna bakımından cenb kelimesine benzeyen bazı kavramlar vardır. "İnde" kavramı bunlardan bir tanesidir. "İnde" kavramı inanç, mekân ve derece anlamında kullanılmakta ve yakınlık anlamı ifade etmektedir.³⁹⁸ Kur'ân'ı Kerim'de bazı surelerde geçen *عِنْدَ اللَّهِ* "İndellah" terkihi; "Allah katında, Allah yanında, Allah indinde/nezdinde" anlamlarına gelmektedir.³⁹⁹ İndellah *عِنْدَ اللَّهِ* terkihinin geçtiği ayetlerden bazıları şunlardır.

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ

³⁹⁶ İbn Kesir, XV/638

³⁹⁷ Bursevi, XVII, 7654.

³⁹⁸ R. el-İsfahânî, 732.

³⁹⁹ İslam ve İhsan, <https://www.islamveihsan.com/indallah-ne-demek.html>.

"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın, bilakis onlar diridirler, Rableri katında rızıklandırılırlar."⁴⁰⁰

فَإِنْ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ

" Rabbinin nezdinde bulunanlar gece gündüz O'nu tesbih eder dururlar."⁴⁰¹

" وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ "

" Kıyâmete dair bilgi de O'nun yanındadır."⁴⁰²

Söz konusu ayetlerde bulunan **عِنْدَ اللَّهِ** " İndellah " kavramı, Kur'ân Yolu Tefsiri meâlinde olduğu gibi "Allah'ın katında, Allah'ın yanında" ifadeleriyle ele alınmış olup herhangi bir tefsir yapılmamıştır.⁴⁰³ Safvetü't-Tefâsir de ise; "Allah'ın katında, Rabbinin emrine itaat eden melekler, kıyâmete ait bilgiler O'na mahsustur" ifadeleriyle yorumlanmıştır.⁴⁰⁴

Görüldüğü gibi ayetlerde geçen "*Allah'ın katı, Allah'ın yanı, Allah'ın nezdi* " anlamına gelen **عِنْدَ اللَّهِ** "İndellah" kavramı, Allah'ın (c.c.) ilmi ve kudreti bağlamında meydana gelen olayların, O'nun bilgisi ve tasarrufunda olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Allah'ın (c.c.) katında; yani insanların yaptığı iyilik ve kötülüklerin Allah'ın (c.c.) huzurunda/tasarrufunda, Allah (c.c.) tarafından değerlendirileceği anlamına gelmektedir. Allah'ın (c.c.) nezdinde demek, bir kimsenin veya bir fiilin Allah'ın (c.c.) değer verdiği, kabul ettiği veya reddettiği anlamına gelir. Allah'ın (c.c.) yanında ifadesi ise bu dünyada insanların maddi anlamda yapıp ettiklerinin Allah (c.c.) tarafından bir anlam ifade etmediğini belirtmek için kullanılmıştır. Allah (c.c.) mekândan münezzehtir. Dolayısıyla "inde" kavram bu haliyle mecazi anlamda kullanılmıştır.

2.1.12. وفق / Fevk

Sözlükte; yukarı, üst, gibi sözcüklerle ifade edilen "fevk" kelimesi, zaman, mekân, sayı, cisim, mertebe (çıkış-iniş), yükseklik, büyüklük küçüklük, üstünlük, üstün gelme

⁴⁰⁰ Â-li İmran: 3/169

⁴⁰¹ Fussilet: 41/38

⁴⁰² Zuhurf: 43/85

⁴⁰³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I/713; IV/787.

⁴⁰⁴ Sabuni, I/456; V/423; V/510.

gibi çeşitli mânalara gelmektedir.⁴⁰⁵ Kur'ân'ı Kerim'de kırk iki âyette geçen bu kavram, sadece iki ayette Allah'a (c.c.) nispet edilerek kullanılmıştır.⁴⁰⁶ En'am Sûresi'nde geçen iki âyet şöyledir.

وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ

"O, Kulların üstünde tam bir tasarrufa sahiptir, O hakimdir, herşeyden haberdardır."⁴⁰⁷

وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً

"O kulların üstünde yegane kudret ve tasarruf sahibidir. Size koruyucular gönderir....."⁴⁰⁸

Kur'ân Yolu müellifleri "fevk" kelimesinin geçtiği Allah'a (c.c.) nispet edilen söz konusu ayetleri şöyle yorumlamıştır. Allah, (c.c.) kulları üzerinde tam bir hakimiyet ve karşı konulmaz bir güce sahiptir. İnsanların bütün yaptıklarını kuşatmıştır. O, her şeyden haberdardır. İnsanlar arasında kimlerin fayda ve zarara müstehak olduğunu bilir ve insanlara ona göre verir, kimseye haksızlık yapılmaz.⁴⁰⁹ Görüldüğü gibi müellifler ayetteki fevk kelimesini; Allah'ın (c.c.) gücü, kulları üstündeki tasarrufu, kulların fiillerini kuşatması ve her şeyden haberdar olması ifadeleriyle beraber ele almıştır. Bu ifadeler O'nun adaletinin sağlamlığında yansımasıdır. Müellifler, "fevk" kelimesinin geçtiği En'am Sûresi 6/61. âyetinin ise sadece meâlini vermiş ve herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

Sâbûnî ise; Allah'a (c.c.) isnad edilen "fevk" kelimesinin geçtiği En'am Sûresi 6/18. âyetini şöyle te'vil etmiştir. O kullarının üstünde her türlü tasarrufa sahip olan, her şeyi yerli yerinde yapan ve her şeyden haberdar olandır. Kavramla ilgili İbn Kesir'in yorumunu da şöyle aktarmıştır. Bütün yüzlerin Allah'a (c.c.) çevrilip, bütün boyunların Allah'ın (c.c.) önünde eğildiği, ceberut insanların O'nun üstünlüğünü kabul ederek huzurunda aşağılandığı hesap gününde, O, her şeye karşı galebe çalmıştır. Allah (c.c.) yarattığı her şeyi bir hikmete binâen yaratır ve neyin nerede olduğunun bilgisinden

⁴⁰⁵ R. İsfahâni, 812-813.

⁴⁰⁶ Yücel Karahasanoğlu, *İbn Kesir'in Mütessâbih Âyetleri Yorumlama Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniv., Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat 2021, 85.

⁴⁰⁷ En'am: 6/18.

⁴⁰⁸ En'am: 6/61.

⁴⁰⁹ Karaman ve diğer Yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri* II/384-385-417.

haberdardır." ⁴¹⁰ Sabuni "fevk" kelimesinin geçtiği En'am Sûresi 6/61. âyetini ise; Allah'ın (c.c.) kullarının üstündeki her şeye hakim olduğu ve her şeyin O'nun büyüklüğü karşısında diz çöküp, teslim olduğu yorumuyla açıklamıştır.⁴¹¹ Görüldüğü gibi Sâbûnî Allah'a (c.c.) nisbet edilen "fevk" kelimesi ile ilgili olarak; Allah'ın (c.c.) kudretine, her şey üzerindeki tasarrufuna, mutlak hâkimiyetine ve her şeyin O'nun azâmet ve büyüklüğüne boyun eğdiğine vurgu yapmıştır. Bu da, Allah'ın (c.c.) varlığının, kudretinin eşsizliğine ve büyüklüğüne işaret etmektedir.

Allah'a (c.c.) nisbet edilen "fevk" kelimesiyle ilgili bazı müfessirlerin görüşleri ise aşağıdaki gibidir.

Zemâhşeri; âyetteki "fevk" kavramını "güç ve üstünlükle sağlanan yücelik ve hakimiyeti tasvir etme" olarak açıklamıştır.⁴¹²

Nesefi; "Allah, kudretiyle, gücüyle kullarının üzerinde galip gelen" şeklinde yorumlamıştır.⁴¹³

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ise; mağlub olma ihtimali olmayan, her yönden üstün olan, sürekli galip gelen, ne zararına karşı konulabilen nede yapacağı hayrı engellenebilen, kahredici ve mutlak kadir anlamında tefsir etmiştir.⁴¹⁴

Sonuç olarak; Allah'ın (c.c.) fiili sıfatlarından olan "fevk" kelimesi, "Allah'ın (c.c.) fevki" anlamında kullanıldığında; O'nun üstünlüğü, yüceliği ve herşeyin üstünde olan gücü ve kudreti anlamına gelmektedir. Kur'ân Yolu Tefsiri ve Safvetü't-Tefâsirde, Allah'ın (c.c.) kulları üzerindeki mutlak hakimiyeti, tasarruf ve gücünün simgesi olarak ele alınmıştır. Müellifler; söz konusu kavramı, Allah'ın (c.c.) her şeyi kuşatan bilgi ve tasarrufuyla birleştirerek, üstünlükle sağlanan büyüklük, kullarına karşı galip gelme, hakimiyetinin tasviri mahiyetinde değerlendirmiştir. Sonuç olarak; müteşâbihattan olan "fevk" kavramı, müfessirler tarafından Allah'a (c.c.) mekân isnat edilmeden, her şeyin O'nun emrine boyun eğdiği düşüncesiyle hareket edilerek, mecâzi anlamda yorumlanmıştır.

⁴¹⁰ Sâbûnî, II/176-206.

⁴¹¹ Sâbûnî, II/206.

⁴¹² Zemâhşeri, I/612.

⁴¹³ Nesefi, III/508.

⁴¹⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, II/826.

2.1.13. النفس / Nefs - الروح / Ruh

"Nefs" kelimesi; ruh, nefes, can, ferahlık, heva, heves, kişi, zât, varlık, hayat, beden gibi anlamlara gelir.⁴¹⁵ Nefs kavramına Kur'ân'da farklı görev ve anlamlar yüklenmiştir. Allah'ın, (c.c.) insanların, cinlerin ve hatta cansız putların nefislerinden bahseden pek çok âyet bulunmaktadır.⁴¹⁶ Kur'ân'da nefis kelimesinin Allah'a (c.c.) sıfat olarak izâfe edilmiş halde bulunduğu âyetler şunlardır.

".....وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ....."

"....Allah kendisi (nefsinden korkmanız için) hakkında sizi uyarıyor...."⁴¹⁷

".....كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ....."

"....O, kendi üzerine rahmeti yazmıştır...."⁴¹⁸

".....كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ....."

"....Rabbiniz kendine merhamet etmeyi yazdı...."⁴¹⁹

"وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي"

" Ben seni kendim için seçip yetiştirdim."⁴²⁰

Ruh, nefes, varlık, hayat v.b. anlamlara gelen nefis kavramının Allah'a (c.c.) nisbet edilmesiyle ilgili tefsirlerde farklı te'viller bulunmaktadır.

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Âl-i İmran Suresi 3/28. âyetinde geçen "nefs" kavramı; "kendisi, bizâtihi" anlamındadır. Allah, (c.c.) sizi Kendisi'nden yani; Kendisi'ne karşı gelmenizden, azabından, sakındırıyor, mahiyetindedir.⁴²¹ En'âm Suresi 6/12. âyetini bir bütün olarak ele aldığımızda; (.....كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ....) "...O, kendi üzerine rahmeti

⁴¹⁵ R.el-İsfahâni, 1076-1077.

⁴¹⁶ Süleyman Uludağ "Nefs", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII/526.

⁴¹⁷ Âl-i İmran: 3/28, 30

⁴¹⁸ En'am: 6/12

⁴¹⁹ En'am: 6/54

⁴²⁰ Tâhâ: 20/41

⁴²¹ Karaman ve diğer yazarlar, Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, I/536-541.

yazmıştır...." ara cümlesi tamda âyetin ortasındadır. Sanki insanlara şöyle bir uyarıda bulunulmuştur. "Diğer bütün varlıklar gibi sizi de Allah (c.c.) yarattı; kıyâmet vukû bulup ta O'nun huzurunda hesap vermek için toplanmadan önce, - yani hayatta iken- Allah'ın (c.c.) kesin olan rahmetinden yararlanmaya bakınız."⁴²² Aynı Surenin 54. âyetinde ise, nefis kavramıyla ilgili; "kendi üzerine rahmeti yazdığı" ifadesindeki "rahmet" kelimesi üzerinde durmuş, "kendi" anlamındaki "nefs" kavramıyla ilgili açıklama yapılmamıştır.⁴²³ İlgili kavramla ilgili olarak Taha Sûresi'nde ise; "Ben seni kendim için seçip yetiştirdim." cümlesiyle Hz. Musâ'nın (a.s.) bizzât Allah (c.c.) tarafından seçilip yetiştirildiği yorumlanmıştır. İlahi kudret tarafından Firavun ailesinin yanında büyütülüp, yetiştirildiği ve İsrâiloğullarını Firavunun zulmünden kurtardığı te'vil edilmiştir.⁴²⁴

Safvetü't-Tefasirde ise, Allah'a (c.c.) sıfat olarak izâfe edilen "nefs" kavramı Âl-i İmran Sûresi 3/28. âyetinde; "Allah'ın kendisi, Allah'ın gazabı" şeklinde açıklamıştır.⁴²⁵ Tefsirde En'am Sûresi 6/12. âyeti ise şöyle izah edilmiştir. İlahi lütfun gereği olarak inkarcıların imâna çağırılması ve Allah'a (c.c.) dönmeleri hususunda lütufla muâmele edilmesi gerekir."⁴²⁶ Sabuni, En'am Suresi 54. âyetini de şöyle yorumlamıştır. Müslümanlar içindeki zayıf halkayı oluşturanların kalpleri hoş tutulmalı ve onlara değer verildiği hissettirilmelidir. Allah (c.c.) ilahi bir lütufla ihsan ve merhamet etmeyi kendisine farz kılmıştır. Tevbe edip kötü amellerini düzelterlerin bağışlanacağı ve onlara merhamet edileceği vaad edilmiştir.⁴²⁷ Söz konusu kavram ile ilgili olarak Taha Sûresi'ndeki ilgili ayette ise, Allah'ın (c.c.) Hz. Musâ'yı (a.s.) Peygamberlik ve vahiy göndermek için seçtiği zikredilmiştir.⁴²⁸

Sâbûnî yukarıda ilgili âyetlerdeki nefis kelimesini Âl-i İmran Sûresi'nde; "gazab" ifadesiyle gerçek anlamının dışında kullanmıştır. Diğer âyetlerde ise; "kendi" ifadesi yerine gerçek anlamına yakın kullandığı görülmektedir. Burada kastedilen mâna Allah'ın (c.c.) zâtıyla ilgilidir.

⁴²² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/382-383.

⁴²³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, II/411-412.

⁴²⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, III/634-635.

⁴²⁵ Sâbûnî, I/365.

⁴²⁶ Sâbûnî, II/174

⁴²⁷ Sâbûnî, II/198.

⁴²⁸ Sâbûnî, IV/30.

Nefs kelimesiyle ilgili bazı müfessirlerin görüşleri ise şöyledir.

Zemâhşeri; *“Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor”* âyetindeki nefis (kendisi) kelimesini, "Allah'ın kendisi"⁴²⁹ şeklinde açıklamıştır.

Nesefi, Maide Sûresi'ndeki âyette *"Benim içimdeki"* ifadesiyle kastedilen mânanın; *"Sen benim bildiklerimi bilirsin, ben ise Senin bildiklerini bilmem,"* şeklinde anlaşılması gerektiğini zikretmiştir. Müfessir, âyetteki bu mânanın müşakele⁴³⁰ üslubuyla verildiğini ve bu üslubun (müşakele) sözün fesâhat ve açıklığını belirttiğini, bu sanattan ötürü de "fî nefsi" yerine "fî nefsike" denildiğini, yoksa Allah (c.c.) için "nefs" kelimesinin kullanılamayacağını te'vil etmiştir.⁴³¹

Beydâvi ise nefsten murad edilen mânanın "Allah'ın (c.c.) zâtı" olduğunu zikretmiştir.⁴³²

Genel olarak "Nefs" kavramının Allah'a (c.c.) izâfe edilmesi, tefsir âlimleri tarafından farklı şekillerde te'vil edilmiştir. Kur'ân'ı Kerim'de bu kavram, Allah'ın (c.c.) kendisiyle ilgili sıfatlarını ifade etmek için kullanılır. Kur'ân Yolu müellifleri, Sâbûnî, Zemâhşeri, Beydâvi gibi müfessirler, yukarıda söz konusu âyetlerdeki "nefs" kavramını Allah'a (c.c.) özgü bir şekilde, O'nun zâtı veya kendisi anlamında ele alıp yorumlamıştır. Mesela; Âl-i İmran Sûresi'nde bu kavram "Allah'ın (c.c.) gazabı" şeklinde anlaşılırken, En'am Sûresi'nde Allah'ın (c.c.) rahmetinin kendisine farz kılınması ve insanlara olan lütfu ve iyiliği olarak zikredilmiştir. Sâbûnî ve Zemâhşeri, "nefs" kelimesini Allah'ın (c.c.) zâtına işaret eden bir mahiyette ele almıştır. Nesefi ise; bu kullanımın müşakele sanatı ile ilgili olduğunu ve Allah (c.c.) için gerçek anlamda "nefs" kelimesinin kullanılamayacağını yorumlamıştır. Beydâvi de benzer şekilde, Allah'ın (c.c.) zâtını işaret eden bir üslupla yorumlamıştır. Sonuç olarak "nesf" kavramının Allah'a (c.c.) nisbet edilmesi müfessirler tarafından birbirine yakın ve birbirine benzer anlamda ele alındığı görülmektedir. Allah'a (c.c.) nisbet edilen "Nefs" kavramı; "Allah'ın (c.c.) zâtı, Allah'ın (c.c.) kendisi" gibi ifadelerle te'vil edilmiştir. Sâbûnî "Nefs" kavramını diğerlerinden farklı olarak "gadâb" olarak açıklamıştır. Kanaatimize göre, Allah'ın (c.c.)

⁴²⁹ Zemâhşeri I/908.

⁴³⁰ Müşakele: Bir kelimenin (nefs) başka bir anlamda tekrar edilmesi.

⁴³¹ Nesefi, II/588.

⁴³² Kadı Beydâvi, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil (Muhtasar Beydâvi Tefsiri) I-IV*, (Çev. Şadi Eren) Selsebil Yayınları, İstanbul 2011, I/367.

zâtı ve kendisi ifadelerinin insanlarda çağrıştırdığı anlam, Allah (c.c.) için düşünülemez ve tasavvur edilemez.

Nefs kavramıyla bazen eş anlamlı olarak kullanılan "ruh" kelimesi ise sözlükte, nefes, can, güç gibi anlamlara gelmektedir.⁴³³ Istılâhi olarak ise; canlılarda hayatı sağlayan unsur olarak tanımlanmakla beraber, âlimlerin kahir ekseriyetine göre ana rahminde melek tarafından insanın bedenine üflenene, ölüm esnasında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikate denir. Bu iki kavram birbirinin yerine kullanılsa da aynı veya farklı şeyler olup olmadığı hususunda âlimler tarafından tartışılmaktadır.⁴³⁴

Kur'ân'da yirmi bir yerde geçen ruh kelimesi üç farklı anlamda kullanılmıştır.⁴³⁵ "...وَإِنَّا بِرُوحِ الْقُدُسِ..." "Onu Ruhul-Kudüs ile destekledik..."⁴³⁶ ayetinde Cebrail (a.s.) anlamında kullanılırken,⁴³⁷ "...يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ..." "Emri uyarınca vahyi taşıyan melekler indirir..."⁴³⁸ ayetinde vahiy anlamında kullanılmıştır.⁴³⁹ İsrâ Suresi'nde ise; "وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا"

"Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: "Ruh rabbimin emrindendir ve size pek az bilgi verilmiştir."⁴⁴⁰ İnsanın cevheri, özü⁴⁴¹ ve canlılara hayat veren güç, kuvvet, enerji⁴⁴² anlamında kullanılmıştır.⁴⁴³

Ayette görüldüğü üzere ruh ile ilgili Kur'ân'da çok az bilgi verildiği zikredilmiştir. Yine; âlimler tarafından ruh kavramının büyük bir melek, rahmet, emir, üfleme, hayat gibi anlamlarda kullanıldığı da görülmektedir.⁴⁴⁴

Kur'ân'da ruh kavramının Allah'a (c.c.) nisbet edildiği ayetlere⁴⁴⁵ baktığımızda farklı konularla ilişkilendirildiği görülmektedir. Hicr Suresi'nde bir ayette şöyle

⁴³³ İbn Mânzur, III/1768.

⁴³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII/526.

⁴³⁵ Karaman ve diğer Yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/516.

⁴³⁶ Bakara: 2/87

⁴³⁷ Meryem: 19/17; Şuara 26/193; Mearic: 70/4; Kadir: 97/4

⁴³⁸ Nahl: 16/2

⁴³⁹ Mü'min: 40/15; Şuara: 42/52

⁴⁴⁰ İsrâ: 17/85

⁴⁴¹ Enbiyâ: 21/91

⁴⁴² Tahrim: 66/12

⁴⁴³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/516.

⁴⁴⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXV/197-199

buyrulmuştur. " فَأَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ " *Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit sizde hemen onun için secdeye kapanın.*"⁴⁴⁶

Ayette Allah'ın (c.c.) kendi zâtına izâfe ederek kullandığı ruh kavramını Kur'ân Yolu müellifleri şöyle yorumlamıştır. Allah (c.c.) insanı fiziki olarak şekillendirip, biyolojik olarak yarattıktan sonra ona ruhumdan üfleyerek can vermiştir. İnsanın anatomisi fizyolojik yönünü, ruh'u ise metafizik yönünü ifade etmektedir. Dolayısıyla insan ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır. Bu bağlamda düşünüldüğünde ruh, bedeniyle bu dünyaya ait olan, mana boyutuyla ise ilahi âlemle ilişkisi bulunan metafizik âlemden Allah tarafından gönderilen doğa üstü hakiki bir nesnedir. Ayette geçen "...ona ruhumdan üflediğim vakit..." ifadesinde; Allah (c.c.) insanın ruhunu bizzat kendi zatına, kendi varlığına nisbet ederek, insanın gerçek varlığının fiziki olarak bedeni değil ruhu olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁴⁷

Safvetü't-Tefâsir de ise sözkonusu ayetteki "*ruhumdan ona üflediğim zaman*" cümlesi şöyle izah edilmiştir. Sabuni, Allah'ın (c.c.) ruh'u şereflelendirmek, onure etmek ve onu değerli kılmak istediği için "*ruhum*" şeklinde bir üslup kullandığını belirtmiştir. Müfessir, bazı ayetlerde geçen "Allah'ın evi, Allah'ın devesi, Allah'ın ayı" gibi tamlamalarında "*ruhum*" ifadesindeki gibi sanatın sanatkara, mülkün malikine izâfeti bağlamında olduğunu te'vil etmiştir.⁴⁴⁸

Görüldüğü gibi her iki tefsirde de ruh kavramı Allah'ın (c.c.) zatına nisbet edildiği şekliyle yorumlanmıştır. Burada "*ruhumdan üfledim*" ifadesi Allah'ın (c.c.) ruhumdan bir parçayı insana üflediği anlamında değildir. Zira Allah (c.c.) yarattıklarına benzemediği için O'nun zatının parçalara, ayrılması da düşünülemez. Ruh kavramı metafizik bir nesne olduğu için insan aklının sınırlarının ötesindedir. Allah'ın (c.c.) insana ruh üflemesi, insanın sadece biyolojik bir varlık olmadığını, aynı zamanda manevi bir boyuta sahip olduğunun da göstergesidir. Dolayısıyla ruh'un Allah'a (c.c.) nisbet edilmesi ve ilgili ayette Allah (c.c.) tarafından insana üflenmesi, insanın ruhunun diğer yaratılmışlardan farklı olarak özel bir yaratılışa sahip olduğunun yansımasıdır. Başka bir açıdan ise söz konusu ayette "*ruhum*" ifadesindeki izâfet, Allah'ın (c.c.) insanı

⁴⁴⁵ Hicr: 15/29, Sâd: 38/ 71-72; Secde: 32/ 7-9; Mü'min 23/12-16

⁴⁴⁶ Hicr: 15/29

⁴⁴⁷ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/520.

⁴⁴⁸ Sabuni, III, 277.

yaratmasının hikmeti açısından ele alınmalıdır. Allah'ın (c.c.) insana ruh üflemesi, ilahi bir fiil olarak, insana hayat verme ve ona anlam yükleme süreci olarak değerlendirilmelidir. Ruhun kaynağı Allah (c.c.) olduğundan, onun Allah'a (c.c.) izâfe edilmesi, Allah'ın (c.c.) yaratmasının büyüklüğüne işaret etmektedir. Sonuç olarak; müteşâbihattan olan ruh kavramı söz konusu tefsirlerde mecazi anlamda Allah'ın (c.c.) yaratma fiilini ve insanın yaratılışındaki üstün değerini ifade etme bağlamında te'vil edilmiştir.

Nefs ve Ruh kavramını genel olarak değerlendirdiğimizde ise, Allah, (c.c.) insanı ruh ve bedenden müteşekkil olarak en kapsamlı ve en gelişmiş bir şekilde yaratmıştır. Eşref-i-mahlukat olarak vasıflandırılan insan da bulunan ruh ve nefis pratikte her ne kadar birbirinin yerine kullanılsa da bu iki kavram tamamen birbirinden farklıdır. Kur'ân'ı Kerim ruh ve nefis'i birbirinden ayırt ederek eş anlamlı olarak birbirinin yerine kullanmaz.⁴⁴⁹ Ayet-i Kerime'de; "... أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ ... " "...Haydi, canlarınızı çıkartın,..."⁴⁵⁰ ifadesindeki "*canlar*" nefis anlamındadır. Yani insanın ölümü esnasında cesedinden çıkan şeyin ruh değil nefis olduğu, ölümü ruh'un değil nefsin tadacağı "... كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ ... " "*Her nefis ölümü tadacaktır.*"⁴⁵¹ buyurulmaktadır. Nefs ölümü tatdıktan sonra bedenden çıkarak yolculuğa devam eder. Sıkılmak, usanmak, azap çekmek, hevası peşinde koşmak, iştahı kabarmak, vesvese vermek v.b.g. sufli istekler nefsin özelliklerindendir. Kur'ân'da⁴⁵² nefs'e ait bu ve buna benzer özellikler açıkça zikredilmektedir. Ruh ise Kur'ân'da devamlı olarak yüksek derecede kutsallık atfedilip teşrif ile ele alınmaktadır. Ruh az önce bahsettiğimiz nefse ait olumsuz durumlarla isnat edilmez. Kur'ân'da ruh'un cesetten çıkacağı, öleceğiyle ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Kur'ân'da ruh insana nisbet edilmez ve daima Allah'a (c.c.) izâfe edielerek,⁴⁵³ Allah'tan (c.c.) yine Allah'a (c.c.) hareket halindedir. Dolayısıyla ruh sadece yüksek sıfatlarla vasıflandırılmıştır. Âlimler insan bedeninde kendini gösteren maddi unsur ile ruhta kendini gösteren manevi unsuru irtibatlandırarak ruh olmadan hiçbir nefsin olamayacağını ifade etmiştir. Yani nefis ruha muhtaçtır. Ruh ise nefs'ten bağımsız olarak

⁴⁴⁹ Âişe Abdurrahman Bintu's-Şâtî, *el-Kur'ân ve Kadaya'l-İnsân*, Dârul-İlim lil' Melâyin, Beyrut 1982, 180.

⁴⁵⁰ En'am: 6/93

⁴⁵¹ Âl-i İmrân, 3/185

⁴⁵² Meryem: 19/17; Hicr: 15/ 29; Mücadele: 58/22

⁴⁵³ Nisâ: 4/79; İsrâ: 17/15; Tevbe: 9/118

varlığını sürdürür. Ruh Allah (c.c.) tarafından insana üflenlen hayat kaynağı olup, insanın metafizik boyutunu temsil eder.⁴⁵⁴

2.1.14. **لَعْنَتُ اللَّهِ / La'netullah - سَخَطُ اللَّهِ / Sahadullah - غَضَبُ اللَّهِ / Gazabullah**

Sözlükte "kızmak, öfkelenmek" anlamına gelen "gazab" kelimesi, genel olarak "rızâ" ve hilm" kavramının zıttı olarak kullanılmaktadır.⁴⁵⁵ İnsanın şahsına yapılan kötü bir davranış karşısında, intikam almak için kalp kanının kabarmasıdır.⁴⁵⁶ Gazab kelimesiyle yakın anlamda kullanılan "sahad" kelimesi ise; şiddetli kızgınlık anlamına gelmekte⁴⁵⁷ ve Kur'an'ı Kerim'de Allah'a (c.c.) nisbet edilen ayetlerde Allah'ın (c.c.) gazabı,⁴⁵⁸ Allah'ın (c.c.) kızgınlığı anlamında kullanılmaktadır.⁴⁵⁹

"فَمَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانُ اللَّهِ كَمَنْ بَاءَ بِسَخَطِ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَيُسَّ الْمَصِيرُ"

"Allah'ın rızâsına uyan kişi Allah'ın gazabına uğrayan ve barınacağı yer cehennem olan kişiyle aynı mıdır?"⁴⁶⁰

"Gazab" kelimesi Kur'an'ı Kerim'de ve Hadis-i Şeriflerde; Allah'a, (c.c.) Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve insanlara izâfe edilerek kullanılmıştır.⁴⁶¹ Allah'a (c.c.) izâfe edildiğinde insanlar arasındaki haksızlıklardan dolayı suçluyu cezalandırmak ve başkası adına intikam alma duygusudur.⁴⁶² Gazabla ilgili âyetlerden bazıları şunlardır. غَيْرَ... "...بۆylece ... فَبَاؤُا بِغَضَبِ عَلَى غَضَبٍ...."⁴⁶³ "...Gazaba uğrayanların değil..." الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ... كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ"⁴⁶⁴ "...onlar gazab üstüne gazaba uğradılar..."⁴⁶⁴ غَضِبِي... "Size rızık olarak verdiğimiz iyi ve temiz şeylerden yiyin ama bunda ölçüyü aşmayın, yoksa gazabımıza uğrarsınız; kim gazabıma uğrarsa artık uçuruma yuvarlanmış demektir."⁴⁶⁵

⁴⁵⁴ Kur'an'da nefis ve ruh kavramları, <https://kuran-ikerim.org/kuranda-nefis-ve-ruh-kavramlari>

⁴⁵⁵ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 201.

⁴⁵⁶ R. el-İsfahâni, 756.

⁴⁵⁷ R. el-İsfahâni, 488.

⁴⁵⁸ Ali İmran: 3/162; Mâide: 5/80

⁴⁵⁹ Muhammed: 47/28

⁴⁶⁰ Ali İmran: 3/162

⁴⁶¹ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 201.

⁴⁶² R. el-İsfahâni, 756.

⁴⁶³ Fatıha: 1/7

⁴⁶⁴ Bakara: 2/90

⁴⁶⁵ Tâ-hâ: 20/81.

Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı ahlâki, dini ve ictimai konularda gördüğü yanlışlar karşısında sahabeye kızdığı zikredilmiştir.⁴⁶⁶ Ebu Hureyre 'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre; Resulullah; (s.a.v.) "Gerçek babayiğit, güreşte rakibini yenen değil, öfkelenildiği zaman nefesine hakim olandır".⁴⁶⁷ buyurmuştur.

Allah'ın (c.c.) haberi sıfatlarından biri olan Gazab (gadab) kavramı Kur'ân'da, yirmi dört âyette geçmektedir. Bunlardan on dokuzu Allah'a (c.c.) nisbet edilmiş, beş âyet ise insanlarla ilgilidir.⁴⁶⁸ Allah'a (c.c.) nisbet edilen âyetlerden bazıları şunlardır.

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَدِّيًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَعُذِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا

"Kim de bir mü'mini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, onu lanetlemiş ve onun için büyük bir azab hazırlamıştır."⁴⁶⁹

قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعْنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ.....

De ki "Allah katında cezası bundan daha kötü olanı size haber vereyimmi? Onlar Allah'ın lanetlediği ve gazab ettiği, bir kısmını maymunlara ve domuzlara çevirdiği, tağuta tapan kimselerdir. İşte bunlar yeri daha kötü olanlar ve doğru yoldan daha fazla sapmış bulunanlardır." ⁴⁷⁰

وَمَنْ يُؤْلِهْ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَى فِئَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبِ اللَّهِ.....

"Kim savaş için yer değiştirmek veya başka bir birliğe katılmak amacıyla olmaksızın savaş sırasında düşmâna arkasını dönüp kaçarsa Allah'ın öfkesine uğramış olur,onun varacağı yer cehennemdir, ne kötü bir son!"⁴⁷¹

فَرَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعْدًا حَسَنًا..... غَضَبَ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَخَافُكُمْ مَوْعِدِي

"Musâ (as) öfkeli şekilde ve hayıflanarak kavmine döndü ve şöyle dedi." Ey kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaadde bulunmamış mıydı? Peki size bu süre çok mu

⁴⁶⁶ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 201.

⁴⁶⁷ Buhâri, Edeb 76, 102.

⁴⁶⁸ İlyas Üzümlü "Gadab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIII/434.

⁴⁶⁹ Nisâ: 4/93

⁴⁷⁰ Mâide: 5/60

⁴⁷¹ Enfâl: 8/16

uzun geldi, yoksa rabbinizin gazabına uğramak istediniz de onun içinmi bana verdiğiniz sözden döndünüz!"⁴⁷²

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ.....

"Allah'ın gazabına uğamış bir toplulukla iş yapanları görüyorsun değilmi? Bunlar ne sizden dir ne onlardan. Bile bile yalan yere yeminde ederler."⁴⁷³

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde Nisa Suresi 4/93. âyetinde kasten adam öldürmenin dünyevi ve uhrevi cezasıyla ilgili olarak ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmiştir. "Allah'ın gazabı" ifadesiyle ilgili herhangi bir yorumda bulunulmamıştır. Âyetin meâlindeki kasten bir mü'mini öldüren kişiye Allah'ın (c.c.) gazab ettiği açıklanmıştır.⁴⁷⁴ Maide Sûresi 5/60. âyetinde ise, Allah (c.c.) katında yeri bundan daha kötü olanı size haber veririm mi?" Sorusuna cevap verilmemiştir. Âyetin bağlamından hareket edilerek, Maide 57-58. âyetinde mü'minlerin ezanını ve namazını küçümseyip alay konusu edenlerin Allah (c.c.) katındaki yerinin kötü ve cezasının ağır olduğu ifade edilmiştir. Allah (c.c.) katında yeri bunlardan da daha kötü olanların ise; Allah'ın (c.c.) gazabına uğrayan, maymuna ve domuza dönüştürülen kimseler olduğu vurgulanmıştır. Bunların kimler olduğuyla ilgili olarak âyetin bağlamından hareket edilerek Yahudiler olduğu kanaatine varılmıştır.⁴⁷⁵ Görüldüğü gibi âyette geçen "Allah'ın (c.c.) gazab ettiği" ifadesiyle cezaların en ağırının maymuna ve domuza dönüştürülenlere verilen cezalardır. Enfal Sûresi 8/16. âyeti de Kur'an Yolu Müellifleri tarafından şöyle açıklanmıştır. Savaş taktiği veya başka bir birliğe katılma dışında savaştan kaçanlar Allah'ın (c.c.) gazabına uğramıştır. Buradaki "gazab" kavramı "azab" ve "öfke" anlamındadır.⁴⁷⁶ Taha Sûresi 20/86. âyetindeki "Rabbinizin gazabına uğramak istediniz." cümlesiyle ilgili olarak ise te'vil yapılmadığı görülmektedir.⁴⁷⁷ Mücadele Sûresi 58/14. âyetinde ise kimlikleriyle ilgili açık bir şekilde bilgi verilmeyen, Müslüman gibi görünen ama İslam düşmanlığı yapan münafıklardan bahsedilmiştir. Bunlarla işbirliği yapıp Müslümanlara tuzak kuranlardan ise, âyette "Allah'ın gazabına

⁴⁷² Tâ-hâ: 20/86

⁴⁷³ Mücadele: 58/14

⁴⁷⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/117-118.

⁴⁷⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/300-302.

⁴⁷⁶ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/672-674.

⁴⁷⁷ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/644.

uğramış bir topluluk "diye bahsettiği yahûdiler olduğu görülmektedir.⁴⁷⁸ Âyette gazaba uğrayan topluluğun, Allah (c.c.) tarafından azaba uğratılacağı, "gazab" kelimesinin "Allah'ın azabı" anlamında kullanıldığını görülmektedir.

Safvetü't-Tefasirde ise Sabuni yukarıdaki ayetlerde geçen "gazab" kavramını şöyle açıklamıştır. Nisa Sûresi 4/93. âyetini İbn Abbas'tan naklen rivayet ederek, eğer bir mü'min kasten bir mü'mini öldürürse, Allah'ın (c.c.) hışımına uğrayacaktır. Rahmetinden kovulup âhirette şiddetli azapla karşılaşacaktır.⁴⁷⁹ Âyette, "Allah'ın (c.c.) gazab etmesi" ifadesi, "hışım ve şiddetli azab" anlamında kullanılmıştır. Maide Sûresi 5/60. âyetinde "Allah'ın gazab ettiği" cümlesindeki gazab kelimesi şöyle açıklanmıştır. Küfre ve günaha devam edenler Allah'ın (c.c.) kızdığı kimseler olup bunların içinden bazılarını domuz ve maymuna dönüştürmüştür. Allah'ın (c.c.) açık âyetlerine ve işaretlerine rağmen yinede daha kötü olan ve inkarda daha çok bocalayan kimseler için bu zelil ve aşağılayıcı ifadenin kullanıldığı değerlendirilmektedir. Sâbûnî; âyet nazil olunca Müslümanların ehli kitaptan olanlara "Ey domuzların ve maymunların kardeşleri!" diye hitap ettiklerini ve bu şekilde onları aşağıladıklarını Kurtubi'den rivâyet etmektedir.⁴⁸⁰ Müfessir, Enfal Sûresi 8/16. âyetinde savaş taktikleri ve savaş hilelerinin dışında arkasına dönüp kaçanlar için "Allah'ın gazabı" ifadesinin kullanıldığını zikretmiştir.⁴⁸¹ Âyetteki "Allah'ın gazabı" ifadesi "Allah'ın öfkesi" anlamındadır. Taha Sûresi 20/86. âyetindeki "Allah'ın gazabına uğramak" ifadesini de şöyle izah etmiştir. Hz. Musâ (a.s.) Tur Dağı'ndan döndükten sonra kavminin verdiği sözde durmayıp buzağıya taptıklarını görünce "Allah'ın gazabına mı uğramak istediniz" ifadesini kullanmıştır.⁴⁸² Âyetteki "gazab" ifadesinin, "azab, hışım" anlamında olduğu görülmektedir. Sâbûnî; Mücadele 58/14. âyetindeki gazab kavramıyla ilgili olarak ise; yahudileri dost edinen münafıklara Hz. Muhammed'in (s.a.v) şaşırması gerektiğini ifade etmiştir. *"Yani, Ey Muhammed! İman ettiklerini iddia eden o münafıkların durumuna şaşmıyor musun? Oysa ki onlar, gazaba uğramış, Yahudileri dost edinmişlerdir. Birbirlerine nasihatta bulunuyor ve mü'minlerin sırlarını onlara taşıyorlar."* Sâbûnî; Râzi'den naklen münafıklar yahudileri dost ediniyorlardı. Oysa ki onlar, Yüce Allah'ın,

⁴⁷⁸ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/276.

⁴⁷⁹ Sâbûnî, I/422.

⁴⁸⁰ Sâbûnî, II/117.

⁴⁸¹ Sâbûnî, II/405-406.

⁴⁸² Sâbûnî, IV/43.

(c.c.) *"Allah'ın lanetlediği ve gazap ettiği kimseler.."*⁴⁸³ meâlindeki âyetiyle gazaba uğrayan topluluk olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁴

Kur'ân Yolu Tefsiri ve Safvetü't-Tefâsir'de gadab kavramı ile ilgili yorumlara bakıldığında; Allah'a (c.c.) nispet edilen gazab/gadab kelimesinin; "Allah'ın azabı, öfkesi, Allah (c.c.) tarafından verilen ağır ceza, Allah'ın hışmı" gibi ifadelerle izah edildiği görülmektedir. Kur'an Yolu Müellifleri ve Sâbûnî, söz konusu kavramı ehl-i sünnet anlayışına göre hareket ederek rivâyet tefsiri yöntemiyle te'vil etmiştir. Görüldüğü üzere gadab kavramı Nisa /93. ve Enfal /16. âyetlerinde mü'minler için kullanılmıştır. Diğer âyetlerde ise inkarcı ve lanetlenmiş yahudiler için kullanılmış ve ister mü'min olsun ister kafir, O'na inanmayıp O'nun emirlerini yerine getirmeyenlerin uğrayacakları ceza olarak yorumlanmıştır. Sonuç olarak, müfessirler, "Allah'ın (c.c.) gazabı" ifadesini müteşâbihat kavramı çerçevesinde, Allah'ın (c.c.) insanlara olan öfkesi anlamında te'vil etmiştir. Allah'ın (c.c.) gazabı bir ceza veya hoşnutsuzluk anlamına gelip, bu tamamen ilahi adaletin bir yansımasıdır. Bu durum insan aklının sınırlarını aşan bir noktaya işaret etmekte ve gazabının mahiyeti tam olarak bilinmemektedir.

Konunun daha iyi anlaşılması adına gazab kelimesiyle yakın anlamda kullanılan "sahad" kelimesine de burada değinmek istiyoruz. Sahad kavramı sözlükte, şiddetli kızgınlık anlamına gelmektedir.⁴⁸⁵ Kur'an-ı Kerim'de Allah'a (c.c.) nispet edilen âyetlerde Allah'ın (c.c.) gazabı,⁴⁸⁶ Allah'ın kızgınlığı⁴⁸⁷ anlamında kullanılmaktadır.

أَفَمَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَنْ بَاءَ يَسْخَطُ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَيُسَّ الْمَصِيرُ

*"Allah'ın rızâsına uyan kişi Allah'ın gazabına uğrayan ve barınacağı cehennem olan kişiyle aynı mıdır?"*⁴⁸⁸

Kur'an Yolu Müellifleri ayette geçen ve Allah'a (c.c.) nisbet edilen "sahad" kelimesini *"Allah'ın gazabı"* anlamında yorumlarken,⁴⁸⁹ Muhammed Ali es-Sabuni ise; âyetteki sahad kelimesini *"Allah'ın hışmı"*⁴⁹⁰ anlamında te'vil etmiştir.

⁴⁸³ Mâide: 5/60.

⁴⁸⁴ Sâbûnî, VI/361.

⁴⁸⁵ R. el-İsfahâni, 488.

⁴⁸⁶ Âl-i İmran: 3/162; Mâide: 5/80

⁴⁸⁷ Muhammed: 47/28

⁴⁸⁸ Âl-i İmran: 3/162

⁴⁸⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I/707-708.

Gazab kelimesiyle bazen müteradif bazen ise yakın anlamda kullanılan bir başka kelime ise "lanet" kavramıdır. Sözlükte; kovmak, uzaklaştırmak, iyilikten mahrum etmek, anlamındaki " la'n " kökünden türetilmiş bir isimdir. Istilâhi olarak Allah'ın (c.c.) rahmetinden uzaklaştırılma mânasını ifade eden la'net kavramı, aynı kökten gelen "mel'un, lain" gibi "kovulmuş" mânasındadır. La'net kelimesi Kur'ân'da, Allah'a, (c.c.) Peygamberlere, meleklerle ve diğer insanlara nispet edilerek kullanılmıştır.⁴⁹¹

Allah'ın (c.c.) rahmetinden uzaklaştırılma, hakaret, beddua, v.b. çeşitli anlamlarda kullanılan la'net kelimesi Kur'ân'da kırk yerde geçmektedir.⁴⁹² Söz konusu kavramla ilgili Bakara Suresi'nde geçen bir ayette şöyle buyurulmuştur.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ

*"İndirdiğimiz açık delillerle hidayet bilgisini gizleyenler yokmu, işte onlara hem Allah lanet eder, hem de lanet okuyanlar lanet eder."*⁴⁹³

Kur'ân Yolu Müellifleri ayetteki la'net kavramını İbn Aşur'dan şöyle nakletmiştir. La'net, bir kimsenin işlediği büyük bir kötülükten dolayı Allah'ın (c.c.) rahmetinden kovulmasına denir. Kovulan kişi âhirette cennetten mahrum kalarak cehenneme girer.⁴⁹⁴

Safvetü't-Tefâsir'de ise ayetteki la'net kavramı şöyle açıklanmıştır. Hz. Peygamberin (s.a.v.) hak peygamber olduğu semavi kitaplarda bildirilmesine rağmen bu açık bilgiyi gizleyenleri Allah (c.c.) lanetleyip rahmetinden uzaklaştırmış, melekler ve mü'minlerde onlara lanet etmiştir.⁴⁹⁵

Kur'ân Yolu Müellifleri yukarıda ayette geçen ve Allah'a (c.c.) nisbet edilen "sahad" kelimesini *"Allah'ın gazabı"* anlamında te'vil ederken⁴⁹⁶ Muhammed Ali es-Sabuni ise; ayetteki sahad kelimesini *"Allah'ın hışmı"* olarak yorumlamıştır.⁴⁹⁷

Görüldüğü gibi müteşâbihattan olan la'net kavramı her iki tefsirde de müellifler tarafından Allah'ın (c.c.) rahmetinden mahrum bırakılma anlamında te'vil edilmiştir..

⁴⁹⁰ Sâbuni: I/449.

⁴⁹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "La'net", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, XXXV/197

⁴⁹² Yavuz, "La'net" XXXV/198.

⁴⁹³ Bakara: 2/ 159

⁴⁹⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I/245.

⁴⁹⁵ Sâbuni I/199.

⁴⁹⁶ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I/707-708.

⁴⁹⁷ Sâbuni: I/449.

Allah (c.c.) cisimden ve şekilden münezzehe olduğu için Allah'ın (c.c.) la'netinin mahiyetini bilmemiz aklen ve ilmen mümkün değildir. Söz konusu kavram Kur'ân'da biz insanların anlayabilmesi için bu şekilde zikredilmiş olup, Allah'ın (c.c.) insanlar gibi la'net etmesi düşünülemez.

2.1.15. رضوان الله - الرضا / Rızâ- Rıdvânullah

Dini hayatın temel kavramlarından biri olan rızâ kelimesi,⁴⁹⁸ "hoşnut ve memnun olma, kabul etme, seçme" gibi mânalara gelmekte⁴⁹⁹ ve "gazab" kelimesinin zıttı olarak kullanılmaktadır.⁵⁰⁰ Rızâ kelimesi "Allah'ın (c.c.) kuldan razı olması," -yani, kulun inanç ve amellerini kabul ederek cennetine alması - ve "Kulun Allah'tan (c.c.) razı olması," -yani, O'nun emir ve yasaklarını hoş karşılaması- olarak iki şekilde ifade edilmektedir.

Kur'ân'ı Kerim ve Hadis-i Şerif'lerde, rızâ kelimesi "Allah'ın rızâsı/ Rıdvânullah" ifadesiyle yoğun bir şekilde ele alınmıştır.⁵⁰¹

Neml Sûresi'nde; Hz. Süleyman'ın (a.s.) Allah'ın (c.c.) rızâsını kazanmak için dua ettiği buyurulmaktadır.

"..... وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ....."

".... Ey Rabbim! Gerek bana gerekse anne babama verdiğin nimete şükretmeye ve hoşnut olacağın (razı olacağın) iyi işler yapmaya beni muvaffak kıl....."⁵⁰²

Hiz. Aişe'den (r.a) Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) bir gece secde halindeyken "Allah'ım! Gazabından rızâna, cezandan affına sığınırım."⁵⁰³ diye dua ettiği rivâyet edilmektedir.

⁴⁹⁸ Süleyman Uludağ "Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV/56.

⁴⁹⁹ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 553.

⁵⁰⁰ İbn-i Manzur, *Ebu'l Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem*, Lisânu'l-Arab I-XII, Dâru Sâdr, Beyrut, 1994, I/648.

⁵⁰¹ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 553.

⁵⁰² Neml: 27/19.

⁵⁰³ Müslim, Salât, 222.

Rızâ kelimesi; Allah'ın (c.c.) insanlardan râzı olması anlamında, Kur'ân'ı Kerim'de türevleriyle birlikte altmış dört âyette geçmektedir.⁵⁰⁴ Bu âyetlerden bazıları aşağıdadır.

"وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُوفٌ بِالْعِبَادِ"

"İnsanlardan öylesi de vardır ki kendisini Allah'ın rızâsını kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir."⁵⁰⁵

"وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ....."

"Mallarını Allah rızâsını dileyerek ve içlerinden gelerek harcayanların misali ise tatlı bir yamaçta bulunan, üzerine bolca yağmur yağan, bu sebeple ürününü iki misli veren bir bahçedir; şâyet sağanak yağmazsa incecik yağar. Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir."⁵⁰⁶

"يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ"

"Allah, kendisinin izniyle rızâsını arayanları o kitapla kurtuluş yollarına erdirir, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır, onları dosdoğru bir yola iletir."⁵⁰⁷

".....وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ"

"Allah (c.c.) mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah'ın rızâsı ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahtiyarlık da odur."⁵⁰⁸

Kur'ân Yolu müellifleri, Bakara Sûresi 2/207. ayetinde geçen "Allah'ın rızâsı" kavramını O'nun hoşnutluğu ifadesiyle değerlendirerek şöyle açıklamıştır. İnsanlar ya nefsanî duygularını tatmin etmek için kişisel çıkar ve menfaatleri peşinden koşar, ya da Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu kazanacak amellerin peşinden koşarak kendilerini Allah (c.c.) yoluna adarlar. Birinci kategorideki insanlar yalnızca dünyayı isteyenlerdir. İkinci kategorideki insanlar ise hem dünya hem de âhiret iyiliğini isteyen insanlardır. Allah,

⁵⁰⁴ İbrahim Akşit, *Kur'ân'da Rızâ Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015, 10; Muhammed Fuat Abdülbaki el-Mu'cemu'l-müfehres, Darul-Hadis, Kahire 1996, 394-395.

⁵⁰⁵ Bakara:2/207

⁵⁰⁶ Bakara: 2/265

⁵⁰⁷ Mâide:5/16

⁵⁰⁸ Tevbe: 9/72

(c.c.) her zaman iyi ve doğru davranışlardan hoşnut olur. O'nun hoşnutluğunu (rızâsını) kazanmaya çalışarak kendisini bu yola adayan insan; inancında, amelinde, ahlâkında özetle bütün davranışlarında iyi olmaya çalışır. Yine yöneticilerde gurur, kibir gibi olumsuz duyguların olup olmadığına bakılmalıdır. Zulüm, riyakarlık, bozgunculuk, gibi sosyal zararlara sebebiyet veren davranışlardan arınmış olmalarına dikkat edilmelidir. Yöneticilerin, Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu/rızâsını kazanacak vasıflara sahip, şahsi menfaatlerini terk eden, ruhsal olgunluklarının bulunup bulunmadığına göre seçilmesi gerekir.⁵⁰⁹

Kur'an Yolu Tefsiri'nde Bakara Sûresi 2/265. ayeti'ndeki "Allah'ın (c.c.) rızâsını dileyerek" ifadesi ise şöyle açıklanmıştır. Allah (c.c.) rızâsını gözeterek fakirlere yardım edenler, samimiyet derecelerine göre mükafatlandırılacaktır. Onların durumu; bol yağmurda bol ürün veren, az yağmurda az da olsa yine de bir ürün veren bahçeye benzetilmiştir.⁵¹⁰ Müellifler; söz konusu kavramla ilgili olarak, Maide Sûresi 16. âyetinde, O'nun, rızâsını arayanların doğru yola ve kurtuluşa varacağını açıklamıştır.⁵¹¹ Tevbe Sûresi 9/72. âyetinde ise rızâ kavramı şöyle izah edilmiştir. Manevi hazlara ait mutluluk, maddi imkanlarla elde edilen mutluluktan daha üstündür. Bütün nimetlerden daha önemli olan şey ise, Allah'ın (c.c.) rızâsını kazanmaktır.⁵¹²

Allah'ın (c.c.) fiili sıfatlarından olan rızâ kavramı, Safvetü't-Tefâsir'de ise şöyle te'vil edilmiştir. İnsanlar arasında hayır işleri yapan bir grup vardır ve bu grub sadece Allah'ın (c.c.) rızâsına erişmek ve sevab kazanmak için kendilerini bu yolda feda ederler. Bunu yaparken de O'nun rızâsının dışında hiçbir karşılık beklemezler. Övgüye layık bu vasıflara sahip kişiler ise mü'minlerdir.⁵¹³

Sabuni; Bakara Sûresi 2/265. ayetindeki "Allah'ın (c.c.) rızâsını dilemek" ifadesini de şöyle açıklamıştır. İnsanlar, mizaçlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek, sevabını O'ndan beklemek için mallarını O'nun yolunda harcarlar. Bunların durumu, havası güzel, toprağı bereketli, ağaçları bol olan münbit bir bahçe gibidir.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I/321-323.

⁵¹⁰ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I/421-422.

⁵¹¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/238.

⁵¹² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/33-34.

⁵¹³ Sâbûnî, I/245-246.

⁵¹⁴ Sâbûnî, I/314-315.

Ayette görüldüğü gibi mallarını Allah (c.c.) yolunda harcayarak O'nun rızâsını kazanmaya çalışanlar bol ürün veren bereketli bir bahçeye benzetilmiştir.

Müfessir; Maide Sûresi 5/16. âyetinde; Allah'ın (c.c.) rızâsını arayan insanları, kendi iradesi ve yardımıyla selamet yoluna, yani küfür karanlığından iman yoluna kavuşma olarak yorumlamıştır.⁵¹⁵

Tevbe Sûresi 72. âyeti'nde geçen "*Allah'ın rızâsı ise hepsinden büyüktür.*" cümlesini de Taberi'nin aktardığı bir Hadis-i Şerif'le şöyle nakletmiştir.

"Yüce Allah, cennet ehline, ey cennet ehli!" der. Onlar da, Ey Rabbimiz, icabet sana taatine tekrar müsaade" derler. Allah: "Razı oldunuz mu? der. Onlar: "Mahlukatından hiç kimseye vermediğin şeyi bize verdiğin halde, biz niye razı olmayâlim." diye cevap verierler. Allah (c.c.) şöyle buyurur: "Ben size bundan daha üstünü vereceğim." Cennet ehli: "Hangi şey bundan daha üstündür?" diye sorar. Allah (c.c.): "Size rızâmı helal kılıyorum. Bundan sonra asla size kızmayacağım,"⁵¹⁶

Sonuç olarak Allah'ın (c.c.) kuldan razı olması, İslam itikadının en önemli kavramlarından birisidir. Mü'minlerin en büyük hedefi de Allah'ın (c.c.) rızâsını kazanmaktır. Onu kazanmak için de kulların O'nun emirlerini samimi bir şekilde yerine getirmesi gerekir. "Gadab" kelimesinin zıttı olarak kullanılan "Rızâ" kavramı; Kur'ân'da Allah'a (c.c.) nisbet edilerek çeşitli âyetlerde geçmektedir. Yukarıdaki tefsirlere baktığımızda genel olarak rızâ kavramının "Allah'ın hoşnutluğu, nimetlerin en büyüğü, O'nun razı olması" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Müellifler bu kavramı Allah'a (c.c.) nisbet edildiği şekilde gerçek anlamda kullanmıştır. Kanaatimize göre; elbetteki Allah'ın (c.c.) hoşnutluğu ile insanın hoşnutluğu arasında fark vardır. İnsanın rızâsında; gülmesi, sevinmesi, v.b.g. mimik ve nanikleriyle bir takım davranışlar sergilediği görülmektedir. Allah'ın (c.c.) rızâsında ise bu söylediğimiz şeylerin hiçbirisi Allah'a (c.c.) nisbet edilemez ve O'nda görülmez. Dolayısıyla Allah'ın (c.c.) rızâsının mahiyeti ve keyfiyeti insanlar tarafından idrak edilemez. Bu bağlamda düşünüldüğünde rızâ kavramı müteşâbihat içerisinde değerlendirilebilir.

⁵¹⁵ Sâbûnî, II/84.

⁵¹⁶ Sâbûnî, II/504.

Buraya kadar Allah'ın (c.c.) zatı ve fiilleriyle ilgili müteşâbih kavramları ele aldık. Şimdi ise âhiret hayatıyla ilgili müteşâbih ayetleri inceleyeceğiz.

2.2. AHİRET HAYATIYLA İLGİLİ MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN YORUMU

Âhiret kavramı sözlükte son olan ve son gün anlamına gelir.⁵¹⁷ İslami literatürde ise ölümden sonra başlayan ve mahşerdeki dirilişten sonra ebediyyen devam edecek olan hayata denir.⁵¹⁸ Kur'ân'da aynı anlama gelen kıyâmet günü,⁵¹⁹ ceza günü, diriliş günü,⁵²⁰ kavuşma günü,⁵²¹ toplanma günü⁵²² hasret günü⁵²³ ebedi yaşam günü⁵²⁴ terkiblerinin kullanıldığı görülmektedir.⁵²⁵ Âhiret İslam itikadında altı maddede özetlenen iman esaslarının üçe indirgenmesiyle oluşan üç temel esastan (uluhiyyet, nübüvvet) birini oluşturur.⁵²⁶ Kur'ân da genellikle Allah'a (c.c.) imanla beraber kullanılır.⁵²⁷ Âhirete iman etmeyen gerçek mü'min sayılmaz.⁵²⁸ Kur'ân'ı Kerim'de; "*Ey Muhammed Onlar sana indirilen kitaba da senden önce indirilenlere de inanırlar, âhirete de onlar kesinlikle inanırlar*"⁵²⁹ buyurularak, mü'minlerin vasıflarına dikkat çekilmiştir. Yine Kur'ân'da; "*Âyetlerimizi ve âhirete kavuşmayı yalan sayan kimselerin işleri boşa gitmiştir.*"⁵³⁰ buyurularak, âhirete inanmayanların dünyada yapmış olduğu amellerinin ziyan olup boşa gideceği vurgulanmıştır. Âhirete dair olaylar deney ve gözleme dayalı olarak pozitif bilimlerle açıklanamaz. İslam itikadına göre âhiretle ilgili tek kaynak vahiy olup, âhiret hayatının safhalarını yalnızca Kur'ân'ı Kerim ve sahih hadislerden öğrenebiliriz. Akıl, mantık ve bilimsel verilerle açıklamak mümkün değildir.⁵³¹ Şimdi Kur'ân'ı Kerim'de âhiret hayatının safhalarıyla ilgili müteşâbih ifadelerin geçtiği âyetleri inceleyelim.

⁵¹⁷ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 13.

⁵¹⁸ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, Konya 2012, 439.

⁵¹⁹ Âl-i İmrân: 3/185.

⁵²⁰ Rûm: 30/56.

⁵²¹ Mü min:40/15

⁵²² Tebâgun:64/9

⁵²³ Meyrem:19/40

⁵²⁴ Kaf: 50/34

⁵²⁵ Şaban Ali Düzgün, *Kelâm*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 677.

⁵²⁶ Düzgün, 677.

⁵²⁷ Karman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 13.

⁵²⁸ Gölcük-Toprak, 440.

⁵²⁹ Bakara: 2/4

⁵³⁰ Â'raf: 7/147

⁵³¹ Karman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 13.

2.2.1. الساعة/ Sa'ah (Sa'a(t'))

S-v-a kökünden gelen "sa'ah"/sa'at " kelimesi kıyâmet vakti, kıyâmet saati ⁵³² kısa zaman, an,⁵³³ gündüzün ve gecenin bölümlerinden her biri,⁵³⁴ bir şeyin hiç durmaksızın çalışmaya devam etmesi, bir yere ulaşması, geçip gitmesi,⁵³⁵ şu anki vakit,⁵³⁶ tayin edilmiş vakit, ecel, zaman, ölçme aleti, vakit gösteren alet gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁵³⁷ Sa'at kelimesinin kıyâmet anlamında kullanılmasının sebebi ise, o gün yargılama ve hesabın hızlı bir şekilde yapılması anlamındadır.⁵³⁸

"Saat" kelimesi Kur'ân'da kırk üç âyette kırk sekiz defa geçmekte ve bu âyetlerin otuz altı tanesi Mekki, yedi tanesi ise Medenidir. Kur'ân'da kırk sekiz defa kullanılan bu kavram; sekiz yerde "an" anlamında, kırk âyette ise ıstılâhi olarak kıyâmetin kopacağı an/zaman veya kıyâmet anlamında kullanılmıştır.⁵³⁹ Sa'ah/Sa'at mefhumunun Kur'ân-ı Kerim'de kıyâmetin kopacağı an, kıyâmetin kopacağı zaman, kıyâmetin kopacağı vakit, kıyâmet gibi anlamlarda kullanıldığı âyetlerden bazıları şunlardır.⁵⁴⁰

Ar'af Sûresi 7/187. âyeti kıyâmetin kopacağı zamanın/anın sorulduğu kırk âyetten sadece bir tanesidir.

"يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِيهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّيهَا لِوَقْتِهَا إِلَّا هُوَ....."

"Ne zaman gelip çatacak?" diye sana kıyâmet saatini sorarlar. De ki: "Onun hakkındaki bilgi sadece Rabbimin katındadır. Vakti geldiğinde onu açığa çıkaracak olan ancak Allah'tır....." ⁵⁴¹

⁵³² R.el-İsfahâni, 524.

⁵³³ Bekir Topaloğlu, "Sa'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV/322.

⁵³⁴ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi I-III*, İstanbul 1876, II/605.

⁵³⁵ Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğat*, Beyrut, 1991, III/116.

⁵³⁶ İsmail b. Hammâd Cevheri, *Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, Beyrut, 1998, II/955.

⁵³⁷ D.Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, Ankara 1992, 946.

⁵³⁸ İsfahâni, 524.

⁵³⁹ Ömer Müftüoğlu, "Vahiy Sürecinde Sa'at Kavramının Semantik Analizi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5, 2005, 192.

⁵⁴⁰ En'âm: 6/31-40; Yusuf: 12/107; Hicr: 15/85; Nahl: 16/77; Kehf: 18/21-36; Meryem: 19/75; Tâhâ: 20/15; Enbiyâ: 21/49; Hac: 22/1-7-55; Furkan: 21/25 (İki defa geçmektedir.); Rum: 30/12-14-55; Lokmân: 31/34; Ahzâb: 33/63; (iki kez geçmektedir.) Sebe: 34/3; Mü min: 40/46-59; Fussilet: 41/47-50; Şura: 42/17-18; Zuhurf: 43/61-66-85; Câsiye: 45/27-32 (iki kez geçmektedir.); Muhammed: 47/18; Kamer: 54/1-46 (iki kez geçmektedir.); Nâziat: 79/42

⁵⁴¹ Â'raf: 7/187

Hadis kaynaklarında da sa'ah/sa'at kelimesinin kıyâmet anlamında kullanıldığı hadisler bulunmaktadır. Enes b. Malik'ten rivâyet edildiğine göre bir gün bir adam gelerek *"Ey Allah'ın Resulu! Kıyâmet ne zaman kopacak?" diye sordu. Resulullah (s.a.v.); "Onun için ne hazırladın?" diye buyurdu.*⁵⁴²

Kıyâmet anlamında kullanılan sa'ah/sa'at kavramıyla ilgili olarak islami kaynaklarda çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. Müslümanlar Hz. Peygamber'e (s.a.v.) meraklarından dolayı, bilgi elde edinmek için veya kıyâmetin zamanını öğrenerek tedbir almak için,⁵⁴³ müşrikler ise; inkar ederek, Resulullah'ı (s.a.v.) zor durumda bırakmak için kıyâmetin ne zaman kopacağıyla ilgili sorular sormaktaydı. Soru kimden gelirse gelsin Hz. Peygamber (s.a.v.) kıyâmetin vaktini bilmediğini buyurmuştur. Cebrail (a.s.) tarafından kıyâmetin ne zaman kopacağıyla ilgili soruya Hz. Peygamber; (s.a.v.) *"Bu hususta sorulan sorandan daha bilgili değildir"*⁵⁴⁴ cevabını vermiştir.

Kıyâmet zamanı anlamında kullanılan, Â'raf Sûresi 7/187. âyeti, sa'ah/sa'at kavramı ile ilgili olarak müşriklerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) art niyetle sordukları bir soruya istinaden nazil olmuştur. Kur'ân Yolu Tefsiri'nde âyetteki sa'ah/sa'at kavramı belli bir zaman dilimini belirten sözcük ve sık sık kıyâmetin kopacağı vaktin belirtilmesi anlamında kullanılmıştır. Tefsirde söz konusu kavramla ilgili olarak, müfessirlerin (Zemâhşeri II/107, Şevkani II/311, ve Reşit Rızâ IX/425) yorumu şöyle izah edilmiştir. Kıyâmet ansızın kopacak, dünyada yapılan amellerin hesabı çabuk görülecek veya kıyâmet uzun sürecek fakat insanların algılarına göre uzun sürse bile Allah'a (c.c.) göre bir saat kadar kısa süreceği için kıyâmetin kopacağı zamana "sa'at/sa'ah" denilmiştir. Sa'at kavramı müfessirler tarafından başka bir açıdan ise şöyle yorumlanmıştır. Sûra birinci defa üflenince canlılar ölecektir. Sûra ikinci defa üflenince insanlar yeniden dirilecek ve akabinde âhiret hayatının safhaları (ba's, haşr, mahşer, hesap, mizan, sırat, cennet, cehennem) başlayacaktır. Âyette geçen kıyâmet vaktinin *"göklere de yerlere de ağır gelmesi"*, dünyanın düzeninin bozulacağını, *"sizi ansızın yakalayacaktır"* cümlesi ise, kıyâmet hakkındaki belirsizlik ve bilgisizliğin kıyâmet saatine kadar süreceği anlamındadır.⁵⁴⁵

⁵⁴² Buhâri, Edeb: 96.

⁵⁴³ Müftüoğlu, 192.

⁵⁴⁴ Buhâri, İman: 37.

⁵⁴⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/640.

Safvetü't-Tefâsir'de ise söz konusu âyetteki sa'ah/sa'at kavramı şöyle açıklanmıştır. O gün hesap çok süratli olacağı için kıyâmete sa'at ismi verilmiştir. İnsanlar Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kıyâmetin ne zaman kopacağını sorunca, Allah; (c.c.) kıyâmetin saatiyle ilgili soruya, âyetteki mânayı kuvvetlendirmek ve kıyâmetin ne zaman kopacağını kendisinden başka hiç kimsenin bilemeyeceğini buyurarak, onun vaktini bilen yalnızca Allah (c.c.) olduğunu belirtmiştir. Gaybı bilen yalnızca Allah (c.c.) tır. Kıyâmetin ne zaman kopacağı bilgiside O'nun gayb bilgileri arasındadır. Kıyâmetin neden gizli tutularak insanlara bildirilmediği O'nun hikmetindendir, sual olunamaz. Râzi, kıyâmetin vaktinin gizli tutulmasını şöyle değerlendirmiştir. Kıyamet zamanının bilinmemesi, insanları dini konularda ihtiyatlı davranarak günahlardan sakınmaya sevk edeceği için mâsiyetten caydırıp itaate teşvik etmektedir.⁵⁴⁶

Sa'at / Sa'ah kavramıyla ilgili bazı müfessirlerin görüşleri ise şöyledir.

Mu'tezile âlimi Zemâhşeri Keşşaf isimli Tefsiri'nde; yahudilerden bir grup, kıyâmetin ne zaman kopacağı bilgisinin Allah'ın (c.c.) ilminde olduğunu biliyordu. Buna rağmen, Hz. Peygamber'i (s.a.v) denemek ve O'nu zor durumda bırakmak istediler. "*Ey Muhammed! Eğer Peygamber isen kıyâmetin zamanını bize bildir, biz bunu biliyoruz.*" dediler. Zemâhşeri; kıyâmete sâ'at denmesinin sebebini; kıyâmetin aniden gelecek olması veya kıyâmetteki hesabın çok hızlı bir şekilde görülecek olması mahiyetinde te'vil etmiştir.⁵⁴⁷

Bursevi'nin de âyette geçen kıyâmet anlamındaki "sa'at" kavramını Zemâhşeri'yle yakın anlamda te'vil ettiği görülmektedir. Müfessir, sa'at/sa'ah kavramını şöyle açıklamıştı. Arapça'da sa'at/sa'ah denilince genellikle kıyâmet akla gelir. Kıyâmete sa'at denmesi, ansızın kopacak olması sebebiyledir. Hz. Adem'den (a.s.) başlayarak en son yaratılan kişiye kadar bütün insanların hesabı Allah (c.c.) tarafından çok kısa sürede ve seri bir şekilde görülecektir. Yine kıyâmet insanlar için uzun sürmesine rağmen, Allah (c.c.) katında bir sa'at kadar kısa olması hasebiyle, kıyâmet kelimesi, "sa'at" kavramı anlamında kullanılmıştır.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Sâbûnî, II/385-386.

⁵⁴⁷ Zemâhşeri, II/1050.

⁵⁴⁸ Bursevi, VII/2559.

Mevdudî ise söz konusu ayetin Yahudilerin veya müşriklerin Hz Peygamber'e (s.a.v.) gerçekten sen bir pergamenter isen bize kıyâmet vaktini bildirmen gerekir, serzenişleri üzerine nazil olduğunu belirtmiştir. Müfessir, ayette kıyâmet anlamına gelen "sa'at" kelimesini; ne zaman sebat bulacak, gelip çatacak, vukua gelecek mânasında te'vil etmiştir.⁵⁴⁹

Kur'an'da "sa'ah/sa'at" kavramıyla ilgili âyetlere genel olarak bakıldığında; kelimenin kıyâmet zamanı, kıyâmet vakti, kıyâmet saati, kıyâmet anı, sebat bulmak gelip çatmak v.b.g. anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Âyetlerde kıyâmetin ne zaman kopacağı bilgisinin sadece Allah (c.c.) tarafından bilindiği buyurulmuş ve ansızın gelip çatacağı belirtilmiştir. Yine âyetlerde kıyâmetin bazı işaretlerinin zuhur ettiği, yakın zamanda olacağı, sa'atin çok şiddetli bir şekilde olacağı ve sa'ati inkar edenlerin akıbetlerinden bahsedilmiştir. Kur'an'da kıyâmetin zamanı hakkında bilgi verilmemesi daha fazla merak uyandırmış ve dolayısıyla insanlar tarafından sa'at kavramının daha fazla sorgulamasına yol açmıştır. Görüldüğü üzere müfessirler de söz konusu kavramı kıyâmetin kopacağı zaman, kıyâmet vakti, ansızın kopacağı vakit, hesapların hızlı görüleceği zaman anlamında te'vil etmiştir. Müteşabihattan olan bu kavramın gerçek mahiyeti gayb bilgisine sahip olan Allah'ın (c.c.) ezeli ilmindedir.

2.2.2. الصور / Sûr

Seslenmek, ses çıkarmak, anlamındaki "savr" kökünden türeyen⁵⁵⁰ "sûr" kelimesi boynuz, boru,⁵⁵¹ boynuzdan yapılan düdük ve kıyâmet günü İsrâfil'in (a.s.) çalacağı boru anlamına gelmektedir.⁵⁵² Sûr kavramı el-İsfahânî'nin Müfredat isimli eserinde ise, fiziki varlıkların şekillenip onunla başkalarından ayrıldığı sûret kelimesinin çoğulu anlamında açıklamıştır.⁵⁵³

Kur'ân'ı Kerim'de "nefh" kökünden üfürmek, üflemek anlamına gelen kelimelerle beraber on âyette geçmektedir. Âyetlerin üçünde sûr'a üflenince dünyanın düzeninin

⁵⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubi, *El Câmiu Li Ahkami'l-Kur'ân*, I-XX, (Çev.: M. Beşir Ersoy), Buruc Yayınları, İstanbul 2015. VII/533.

⁵⁵⁰ Adil Bebek, "Sûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, XXXVII/534.

⁵⁵¹ Güneş, 687.

⁵⁵² Yeğin, 920.

⁵⁵³ R. el-İsfahânî, 606.

bozulacağı, diğer âyetlerde ise; sûr'a üflenince insanların kabirlerinden kalkarak Allah'ın (c.c.) huzurunda toplanacaklarını haber vermektedir.⁵⁵⁴

"يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا"

"O gün sûra üfürülür ve günahkarları o gün gözleri göğermiş olarak toplarız."⁵⁵⁵

فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ

"Sûra üflendiğinde artık ne aralarındaki akrabalık bağları işe yarayacak ne de birbirlerine soru sorabilecekler!"⁵⁵⁶

Hadis kaynaklarında da sûr kavramıyla ilgili pek çok hadisin rivayet edildiği görülmektedir.

Ebu Said'ten (r.a) rivayet edildiğine göre "Resulullah; (s.a.v.) "Sûrun sahibi, sûr denen boruyu ağzına almış, yüzünü çevirmiş, kulağını dikmiş, üfleme emrini beklerken ben nasıl rahat bir şekilde dünyadan istifade edebilirim?" buyurmuştur.⁵⁵⁷

Yine, Resulullah (s.a.v.) "sûr" kelimesiyle ilgili sorulan bir soruya; "Bu, içine üflenilen bir boynuzdur!" diye cevap verdiği, Amr İbni'l-As (r.a.)' tan rivâyet edilmiştir.⁵⁵⁸

Hadis-i Şerifte görüleceği üzer "sûr" aleti fiziki anlamda boynuza benzetilmiş, zira gerçek mahiyeti hakkında bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla "sûr" kavramının mahiyetinin nasıl ve ne olduğu bilgisi açık ve net değildir, müteşabihattan olup muğlak bir anlam taşımaktadır.

Kur'an'da "sûr" kelimesiyle ilgili geçen âyetler şunlardır.

"...Sûra üflendiği gün de hükümlerlik O'nundur..."⁵⁵⁹... sûra da üfürülmüş..⁵⁶⁰, "O gün sûra üfürülür...",⁵⁶¹, "Sûra üflendiği gün..."⁵⁶², "Sûra üfürülmüştür...(ikinci

⁵⁵⁴ Bebek,"Sûr", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 200, XXXVII/534.

⁵⁵⁵ Tâ-hâ: 20/102

⁵⁵⁶ Mü'minun:23/101

⁵⁵⁷ Tirmizî, 2433: Kıyâmet, 9.

⁵⁵⁸ Ebu Davud, 4742: Sünnet, 24.

⁵⁵⁹ En'am: 6/73

⁵⁶⁰ Kehf: 18/99

⁵⁶¹ Ta-ha: 20/102

⁵⁶² Neml: 27/87

defa)"⁵⁶³, "(O gün) sûra üflenecek ardından göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar.⁵⁶⁴, "Derken sûra üfürülür..."⁵⁶⁵ "Sûra bir defa üflendiğinde."⁵⁶⁶, "Sûra üflendiği zaman"⁵⁶⁷, "Sûra üflendiği gün bölük bölük Allah'a gelirsiniz"⁵⁶⁸

Âyetlere bakıldığında "sûr" kelimesi; "sûr'a üflendiği gün, sûr'a üflendiği zaman, sûr'a bir defa üflendiğinde, sûr'a ikinci defa üflendiğinde, sûr'a yeniden üflendiğinde" gibi cümlelerle ifade edildiği görülmektedir.

Safvetü't-Tefâsir'de "sur" kelimesiyle ilgili olarak En'am Suresi 6/73. ayeti وَلَهُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ....⁵⁶⁹ "Sûra üflendiği gün hükümlanlık O'nundur." ⁵⁶⁹ şöyle açıklanmıştır. Gökleri ve yeri yaratıp, onların sahibi olarak onları idare eden ve "Ol" dediğinde her şeyin olacağı gün kıyâmet günüdür. Sûra üfürüldüğü gün de hükümlanlık yine O'na ait olacaktır. Görüldüğü gibi Âyetteki "sûr" kelimesi "hükümlanlık" ifadesiyle ilişkilendirilmiştir. Sabuni, ayetteki ifadeyi sûr'a ikinci defa üfürülüş şeklinde ele alarak bu üfürmenin insanları diriltmek için yapılan üfürüş olduğunu te'vil etmiştir.⁵⁷⁰

Müfessir; Neml Suresi 27/87. وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ "Sûr'un üflendiği gün Allah' (c.c.)'in diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanlar dehşete kapılır. Hepsi boyunları bükük olarak O'na gelirler"⁵⁷¹ âyetindeki sûr'un üflendiği gün cümlesini ise; İsrâfil'in (a.s) korku üfürüğüne üfürdüğü gün diye yorumlamış, göklerde ve yerde bulunanlarının hepsinin o gün bu üfürükten çıkacak sesten korkacağını, peygamberlerin, şehitlerin ve melekelerin ise bundan istisna olduğunu belirtmiştir. Sabuni; Tefsirci el-Bahr'dan ise; yine bu üfürüğün korku üfürüğü olduğunu, bunu ölüm üfürüğünün izleyeceğini ve akabinde kabirlerden kalkma üfürüğünün gelerek Allah'ın (c.c.) huzuruna çıkılacağını nakletmiştir.⁵⁷²

⁵⁶³ Yasin: 36/51

⁵⁶⁴ Zümer: 39/68

⁵⁶⁵ Kaf: 50/20

⁵⁶⁶ Hakka: 69/13

⁵⁶⁷ Müddessir: 74/8

⁵⁶⁸ Nebe: 78/18

⁵⁶⁹ En'am: 6/73

⁵⁷⁰ Sâbûnî: II/209.

⁵⁷¹ Neml: 27/87

⁵⁷² Sâbûnî: IV/399; el-Bahr, VII/99 Naklen.

Müfessir; *يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْوَاجًا* "Sûra üflendiği gün bölük bölük Allah'a gelirsiniz"⁵⁷³ âyetindeki "sûr'a üflendiği gün" ifadesini de hüküm günü, hükmetme günü, amellerin karşılığını almak için insanların grup grup geleceği gün olarak te'vil etmiştir.⁵⁷⁴

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde ise "Sûra üflendiği gün hükümranlık O'nundur"⁵⁷⁵ âyeti şöyle izah edilmiştir. "Sûr" üflendiği zaman ses çıkaran boru biçiminde bir alettir. İsrâfil (a.s.) tarafından bu alete iki defa üflenecektir. İlk üflemede bütün canlılar ölecek, ikinci üflemede ise bütün canlılar diriltilecektir. Sûr hadisesi insan aklının kapasitesini aşan ve âhiretle ilgili diğer müteşâbih konularda olduğu gibi, naslarda bildirildiği şekliyle kabul edilmesi ve inanılması gerekir. Müellifler; söz konusu kavramla ilgili olarak, Râzî'nin görüşünü de şöyle nakletmiştir. "Sûr"ifadesini "sûret" kelimesinin çoğulu olarak, "suver" anlamında okuyanlar vardır. Âyetteki "sûr" ifadesi bu şekilde okununca âyetin mânası, sûretlere, simalara, yani; ölülerin bedenlerine ruhların ve hayatların üfleneceği gün olarak anlaşılması gerekir ve o gün ise hakimiyetin Allah'a (c.c.) ait olduğu gündür.⁵⁷⁶

"Kur'ân Yolu Müellifleri; (O gün) sûra üflenecek ardından -Allah'ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp ölecek; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar."⁵⁷⁷âyetindeki "sûr" ifadesini ise; sûr kelimesinin, "saika" fiilinden bayılma anlamına geldiğini ve âyette korkudan düşüp ölmek mânasında kullanıldığını te'vil etmiştir. Müellifler âyetteki istisnaların ise; Cebrail, Mikail, İsrâfil (a.s.) ve bazı rivâyetlerde Rıdvan isimli melek, hamele-i arş melekleri ve cennet ve cehennemde bekçilik görevi yapan melekler olduğunu, (Kurtubi, XV, 268-269) ve (Şevkani, IV,544)'den nakletmiştir.⁵⁷⁸

Kur'an Yolu Müellifleri; "Sûra üflenmiştir. Artık onlar kabirlerinden kalkıp rablerine doğru koşmaktadırlar"⁵⁷⁹ âyeti'ndeki "sûr" kelimesini de sur'a ikinci defa üflenışten sonra olacak hadiseler bağlamında ele almıştır. Müellifler; sûr'a ikinci defa üflenecek, insanlar diriltilerek kabirlerinden kalkıp hızlı bir şekilde koşarak mahşere

⁵⁷³ Nebe: 78/18

⁵⁷⁴ Sâbûnî: VII/191.

⁵⁷⁵ En'âm: 6/73

⁵⁷⁶ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/ 427-428.

⁵⁷⁷ Zümer: 39/68

⁵⁷⁸ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, IV/634.

⁵⁷⁹ Yâsin: 36/51

doğru gidecektir. İnkarcılar şaşkın bir halde olup bitenlerle ilgili birbirlerine soru soracaktır. Gerçeği algıladıklarında ise; Allah (c.c.) Teâlâ'nın ve Peygamberlerin dünya hayatında bildirdiklerinin hak olduğunu, büyük bir pişmanlıkla birbirlerine itiraf edeceklerdir. Görüldüğü gibi âyette öldükten sonra diriltiilenin gelecekle ilgili korku olarak algılanmaması için insandaki adalet duygusuna hitab edilmiş ve ilahi adaletin tecelli edeceği noktasından hareket edilerek, hiç kimsenin en ufak haksızlığa uğratılmadan yaptıklarının karşılığını görmek üzere Allah'ın (c.c.) huzuruna sevk edileceği belirtilmiştir.⁵⁸⁰

Yine "sûr" kavramıyla ilgili olarak söz konusu tefsirde; "*Sûra üflendiği gün bölük bölük Allah'a gelirsiniz*"⁵⁸¹ âyeti şöyle izah edilmiştir. Sadece Allah'ın (c.c.) belirlediği ve zamanını Allah'ın (c.c.) bildiği kıyâmet gününde, sûra ikinci defa üflenince bütün canlılar Allah'ın huzurunda gruplar halinde toplanacaktır. Allah, (c.c.) onlar arasında hüküm verecek ve kusursuz adalet gerçekleşecektir.⁵⁸²

Yukarıdaki âyetlerde geçen sur kelimesiyle ilgili bazı müfessirlerin görüşleri ise aşağıdaki gibidir.

Bursevi, Ruhu'l Beyan'da; "*Sûra üflendiği gün hükümlanlık O'nundur*" âyetini şöyle yorumlamıştır. Dünyada mülk nasıl O'nun ise, hükümlanlık nasıl O'na ait ise, sur'a üflenip insanlar toplanıp biraraya geldikleri kıyâmet günü âhirette de mülk ve hükümlanlık yine O'na ait olacaktır.⁵⁸³ Bursevi, sûr'a üfleme meselesinin üç aşamada gerçekleşeceğini açıklamıştır. Birinci aşama korku safhasıdır ve onu işitenler öleceklerini anlayarak, hesaba çekilme telaşı ve korkusuna kapılırlar. İkinci aşamada bütün canlılar ölecektir. Üçüncü üfürölüş ise insanların kabirlerinden diriltiilme aşamasıdır. İki üfleme arasındaki zaman dilimi ise kırk yıl olacaktır. Bütün canlılar öldükten sonra (ikinci üfleme) ruhları Sûr'a yerleştirilecektir. Toprak insanın "acbü'z-zeneb" denilen kuyruk sokumu kemiğindeki hücre dışında her yerini çürütecek, zira "acbü'z-zeneb" hücrelerini çürütemeyecektir. Allah, (c.c.) insanların dağılan cesetlerini yeniden biraraya getirecektir. Vahşi hayvanların ve balıkların yediği insanları onların karnından çıkaracaktır. Ateşte yananlar, suda boğulup kaybolanlar, rüzgarda savrulup ölenler ilahi

⁵⁸⁰ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, IV/504-505.

⁵⁸¹ Nebe: 78/18

⁵⁸² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/536.

⁵⁸³ Bursevi, V/2039.

kudret tarafından toplanarak kıyâmet günü kuyruk kemiğindeki "acbü'z-zeneb" denilen toprakta bile çürümeyen hücreden yeniden diriltilecektir.⁵⁸⁴

Taberi "*Sûra üflendiği gün hükümlanlık O'nundur*" âyetindeki "sûr" kavramını, kıyâmet günü, İsrâfil'in (a.s.) üfleyeceği ve keyfiyetini bilmediğimiz bir alet olarak değerlendirmiştir.⁵⁸⁵

Zemâhşeri ise Keşşaf Tefsiri'nde; "*Sûra üflendiği gün bölük bölük Allah'a gelirsiniz*" âyetindeki "*sûra üfürüldüğü gün*" ifadesini bir önceki âyette geçen "*ayrım gününün*" atfı beyanı bağlamında ele almıştır. O gün insanların kabirlerinden çıkarak kendi önderleriyle beraber gruplar halinde duruşma yerine geleceklerini te'vil etmiştir.⁵⁸⁶

Genel olarak; Kur'ân'daki müteşâbih kavramlardan olan sur kelimesine bakıldığı zaman mahiyeti bilinmeyen bir alet olarak vasıflandırıldığını görülmektedir. Bazı âyetlerde bir kere bazısında iki kere üfürüleceği belirtilen "sur" aletinin gerçek mahiyetini bilmek mümkün değildir. Kanaatimize göre müfessirler bu hadiseyi insan aklının sınırlarını aşan, kıyâmet günü korku ve ümit dolu bir süreci anlatan muhtevayla ele almış ve âyetleri ehli sünnet anlayışına göre değerlendirmiştir. Müfessirler, ilahi otoritenin ve ilahi adaletin tecelli edeceği gün anlayışıyla hareket ederek Allah'ın (c.c.) mutlak otoritesine ve kıyâmet günündeki kudretine dikkat çekmiştir. Sonuç olarak müfessirlerin sûr aletiyle ilgili te'villeri kendi kişisel görüşleridir. Dolayısıyla müteşâbihattan olan bu kavramın gerçek bilgisi ve muhtevası O'nun sonsuz ilminde kayıtlıdır.

2.2.3. القيامة / Kıyâmet

Sözlükte dikilmek ve ayağa kalkmak,⁵⁸⁷ anlamındaki kıyam kökünden isim veya mastar olup⁵⁸⁸ dirilip kalkma, Allah'ın (c.c.) huzurunda durma,⁵⁸⁹ dünyanın yıkılıp harap

⁵⁸⁴ Bursevi, V/239/240. Ayrıntılı bilgi için, aynı cildin 240. sayfasına bakılabilir.

⁵⁸⁵ Taberi, III/511.

⁵⁸⁶ Zemâhşeri, VI/1117.

⁵⁸⁷ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 378.

⁵⁸⁸ Topaloğlu, "Kıyâmet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV/516.

⁵⁸⁹ R. el-İsfahâni, 876-880.

olması, herşeyin mahvolması, dünyanın sonu ve mahşer meydanında bütün insanların toplanacağı zaman,⁵⁹⁰ sa'at,⁵⁹¹ insanların hesapa çekilmesi ve dünyadaki bütün işlerin karşılığının verilmesi⁵⁹² v.b.g. gibi çok zengin anlam içeriğine sahiptir.

Istılâhi bir kavram olarak ise; Allah'ın (c.c.) ezelde takdir ettiği vakit gelince, dünyadaki bütün canlıların ölmesi ve sonra ölenlerin Allah (c.c.) tarafından diriltilerek mahşerde biraraya getirilip hesapa çekilmesidir.⁵⁹³ Kur'an'da kıyâmet anlamında kullanılan çeşitli kelimeler vardır. Bunlar; kıyâmet günü, âhiret, gâşiye, sa'at, hakka, karia, sahha, me'âd, et-tâmmetu'l-kübra, vakıa, v.b. kavramlardır.⁵⁹⁴ Kur'an'da kıyâmeti tasvir eden âyetlerin sayısı dört yüz civarındadır. Mülk Sûresi'nden başlayan kırk sekiz sûrenin büyük bir bölümünün konusu kıyâmetle ilgilidir.⁵⁹⁵ Kıyâmetle ilgili âyetlerlerden bazıları şunlardır.

"كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامِ....."

" Her nefis ölümü tadacaktır. Yaptıklarınızın karşılığı kıyâmet günü tastamam verilecektir...."⁵⁹⁶

وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا

" Onların hepsi kıyâmet günü O'nun huzuruna tek başına gelecektir. "⁵⁹⁷

" إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ "

"Kıyâmet mutlaka kopacaktır. Ancak herkese dünyada yapıp ettiklerinin karşılığı en adil biçimde verilmesi için onun vaktini gizli tutuyorum."⁵⁹⁸

" وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا....."

" Kıyâmet günü biz adâlet terazilerini kuracağız da hiç kimseye en küçük bir haksızlık yapılmayacaktır....."⁵⁹⁹

⁵⁹⁰ Yeğîn, 571.

⁵⁹¹ Serdar Mutçalı, *Türkçe-Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2004, 558.

⁵⁹² Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 378.

⁵⁹³ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 378.

⁵⁹⁴ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 378.

⁵⁹⁵ Topaloğlu, "Kıyâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV/517.

⁵⁹⁶ Âl-i İmran: 2/185

⁵⁹⁷ Meryem: 19/95

⁵⁹⁸ Tâ-hâ: 20/15

⁵⁹⁹ Enbiyâ: 21/47

Kıyâmetle ilgili olarak hadis kaynaklarında da zengin rivâyetler mevcut olup, Kütüb-i Sitte'nin (Sahih-i Buhari, Sahih-i Müslim, Sünen-i Nesai, Sünen-i Tirmizi, Sünen-i Ebu Davud, Sünen-i İbn Mace) ilgili bölümlerinde kıyâmetle ilgili pek çok hadis bulunmaktadır.⁶⁰⁰ Bu hadislerden bazıları aşağıdadır.

Hz. Enes'ten (r.a.) rivâyet edildiğine göre, Resulullah (s.a.v) buyurdular ki:

*"Zaman yakınlaşmadıkça kıyâmet kopmaz. Bu yakınlaşma öyle olurki, bir yıl bir ay gibi, bir ay bir hafta gibi, haftada bir gün gibi, gün saat gibi, saatte bir çıra tutuşması gibi (kısa) olur"*⁶⁰¹

Yine "Cibrîl Hadîsi" diye anılan Hadîs-i şerîfte; Hz. Peygamber, (s.a.v) kıyâmetle ilgili bir soruyu şöyle cevaplamıştır.

*"Annelerin, kendilerine cariye muâmelesi yapacak çocuklar doğurması; yalın ayak, başı kabak, çıplak koyun çobanlarının, yüksek ve mükemmel binalar (yaptırmak)ta birbirleriyle yarışmalarıdır."*⁶⁰²

Yukarıda Mülk Sûresi'nden başlayarak kırk sekiz sûrenin büyük bir bölümünün kıyâmetle ilgili âyetlerden oluştuğunu belirtmiştik. Konumuzla ilgili olarak günümüzde mevcut olan Kur'ân tertibine göre yetmiş beşinci sûre, ismini ilk âyetteki kıyâmet kelimesinden alarak, "Kıyame Sûresi" olarak adlandırılmıştır. Yemin edilerek başlanan sûrede; kıyâmet günü yaşanacak korkunç sahneler ve dehşet dolu manzaralar tasvir edilmiştir.

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde kıyâmetle ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır. Müslümanların kıyâmetin vaktiyle ve ne zaman kopacağıyla ilgili bir sorumlulukları yoktur. Önemli olan mesele kıyâmetin kopacağına inanmaları ve ona göre hazırlık yapmaları gerekir. Sûr'a ilk üflenince bütün canlılar ölecektir. Kabir hayatı ve berzah âlemi sürecinin dolmasından sonra sûra ikinci defa üflenecektir. İnsanlar diriltilerek mahşerde toplanacak ve amel defterleri ortaya konacaktır. İnsanların amelleri ilahi adalet tarafından mizanda tartılarak hesaplar görülecek ve insanlar "Mahkeme-i Kübra"

⁶⁰⁰ Topaloğlu, "Kıyâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV/517.

⁶⁰¹ Tirmizi, Zühd 24

⁶⁰² Müslim, İmân, 1, 5/14.

da yargılanacaktır. Bilâhare; sırat, cennet, cehennem gibi âhîret hallerinden sonra ebedi bir hayat başlayacaktır.⁶⁰³

Kur'an Yolu Müellifleri, İnfitar Sûresi'nde⁶⁰⁴ kıyâmet günü yaşanacak korku ve dehşet verici sahneleri, ortaya çıkacak olayları şöyle izah etmiştir.⁶⁰⁵ O gün kâinattaki düzeninin bozulması neticesinde dünya şiddetli bir şekilde sarsılarak dengesini kaybedecektir. Şiddetli sarsıntılar meydana gelecek, denizler kabarıp taşacak, dünya sular altında kalacaktır. Volkanik patlamalar zuhur edecek ve yeryüzünün çatlak kısımlarından çıkan lavlar deniz suyunu kaynatıp buharlaştıracaktır. Akabinde, kabirler zir-ü zeber edilerek toprak altındaki ceset parçaları dışarı fırlatılacaktır.⁶⁰⁶

Safvetü't-Tefâsir'de kıyâmet kavramıyla ilgi olarak Kıyâmet Suresi'nde; öldükten sonra diriltirme, kıyâmet ve onun hallerinden bahsedildiği için sûreye kıyame adı verildiği belirtilmiştir. Sâbûnî; kıyâmet gününün dehşetini şöyle açıklamıştır. Gözler yorgun düşecektir ve Ay karartılacak ve ay ile güneş biraraya getirilecektir. Kafirler kaçacak yer arayacak ama böyle bir yer bulamayacaktır. İnsanlar dünyada yaptıkları amellerin karşılığını almak için mahşerde toplanacaktır. O gün Allah, (c.c.) insanları itaatkar ve isyankar diye iki gruba ayıracaktır. Mutlu insanların yüzleri parlayacak ve sevineceklerdir. Bedbaht, günahkar ve isyan eden insanların yüzleri somurtgan, asık ve üzüntülü olacaktır.⁶⁰⁷

Sâbûnî; İnfitar Sûresi 1-5. âyetinde de, sözkonusu kavramla ilgili olarak, göğün yarılması, yıldızların parçalanıp dağılması, denizlerin karıştırılması, kabirlerin içindekilerin dışarı atılması gibi kıyâmet hallerinden bahsetmiştir. Âyette; göklerin yarılmasıyla meleklerin ineceği, yıldızların yörüngelerinden çıkacağı, tatlı sularla denizlerin birleşerek tek bir deniz haline geleceği, kabirlerdeki ölümlerin dışarı çıkarılacağı ve insanın hayır ve şerden geriye ne bıraktığına bakacağını te'vil etmiştir.⁶⁰⁸

Söz konusu kavramı bazı müfessirler ise şöyle değerlendirmiştir.

⁶⁰³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/504-505.

⁶⁰⁴ İnfitar: 82/1-5.

⁶⁰⁵ Gölcük-Toprak, 46.

⁶⁰⁶ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/569.

⁶⁰⁷ Sâbûnî, VII/139-145.

⁶⁰⁸ Sâbûnî, VII/237.

Kurtubi; kıyâmet kelimesinin "karia" anlamında kullanıldığı Karia Sûresi'nde kıyâmet gününü şöyle tasvir etmiştir. Karia; zamanın zorlu ve sıkıntılı musibetlerinden her birine verilen bir isimdir. Kıyâmet; dehşetli ve korkulu halleriyle canlılar için yaratıldığından dolayı kıyâmete ve kıyâmetin koptuğu güne/zamana da karia denilmiştir. O gün insanlar pervaneler (geceleri ışığın üzerine düşen, sivrisinek ve küçük uçan böcekler) gibi amaçsız, gayesiz, başıboş, ratgele ve şaşkın bir şekilde etrafa koşarak darmadağın olup savrulacaktır. İşte o gün şiddetli bir şekilde çalan "karia/kıyâmet" gerçekleşecektir.

Kurtubi, kıyamet gününü anlatan o gün *"Dağlar da atılmış renkli yün gibi olacak."* ayetini şöyle açıklamıştır. Allah, (c.c.) dağları çeşitli renkler arasında renkli yüne benzetmiştir. Dağlar daha önce heybetli ve sert iken karia/kıyâmet günü yumuşatılacaktır. Dağlar daha önce bir aradayken Allah (c.c.) kıyamet günü onları darmadağın edip toz-toprak haline getirecektir.⁶⁰⁹

Mevdudi ise kıyâmet ile aynı anlama gelen hakka kelimesini şöyle açıklamıştır. İnkarcılar kıyâmeti inkar edip yalanladıklarından ötürü, Allah, (c.c.) sûrenin başında hakka kelimesini kıyâmet anlamında kullanmıştır. Kıyâmet kesinlikle vukû bulacaktır. Kıyâmetin kopacağında şüphe yoktur ve kıyamet haktır, doğrudur ve gerçektir. Allah, (c.c.) kafirlere şöyle demek istemiştir. Sizler kıyâmeti inkar ediyorsunuz ama sizin inkarınız kıyâmetin kopmasına engel teşkil etmez, o haktır ve gerçekleşecektir. Müfessir, ayette art arda geçen iki kere hakka kelimesinin kullanılmasını ise şöyle izah etmiştir. Allah (c.c.) inkarcıları sarsarak uyarmak ve onlara bu haberin yalan olmadığını hatırlatmak için kulak kesilmelerini istemiştir.⁶¹⁰

Genel olarak Kur'ân'da kıyâmet mefhumu ve bu anlamda kullanılan kelimelerin geçtiği cümleler müteşâbih âyetlerdendir. Bu tür âyetlerde kıyâmet sahneleri anlatılırken, sembolik ifadeler ve mecâzi anlamlar kullanılarak insanların zihnine etkileyici tasvirler nakşedilmiştir. Göklerin yarılması, denizlerin kabarması, dağların atılmış renkli yün gibi olması, kabirlerin içindekilerin zir-ü zeber edilmesi, o gün kişinin

⁶⁰⁹ Kurtubi, XIX/299-302.

⁶¹⁰ Ebu'l Âla Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân I-VII*, (Çev.: Muhammed Han Kayani Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş), İnsan Yayınları, İstanbul 2005, VI/445.

kardeşinden, annesinden-babasından, eşinden ve çocuklarından kaçması ve buna benzer sahneler, dünyada fiziksel bir değişimi ifade ederken, insan için da ruhsal bir sorgulama anlamına gelmektedir. Bu meyanda düşünüldüğünde kıyâmet sahneleri ilahi adaletin tecellisi ve ebedi hayatın kazanılması için bir uyarı niteliğindedir. Kıyâmetle ilgili yukarıdaki müfessirlerin yorumlarına bakıldığında; âyetlerdeki kıyâmet kavramını mecâzi anlamda açıkladıkları ve insan aklının tahayyül edemeyeceği şekilde te'vil ettikleri görülmektedir. Kanaatimize göre; müfessirlerin kıyâmet gerçeği ile yapmış oldukları yorumlar, kesin bilgiye ulaşma amacından yoksun, okuyucularda kıyâmet bilincinin uyandırılmasına yönelik sembolik anlamlar taşımaktadır. Kıyâmet günü ve saati bilgisinin sadece Allah'ın (c.c.) ezeli ilmi dahilinde olduğu için âyetlerin zâhiri mânalarıyla yetinilerek tasvir edildiği görülmektedir.

2.2.4. البعث / Ba's

İnsanı bir iş için göndermek, harekete geçirerek yönlendirmek, uykudan kaldırmak, canlıları yoktan var etmek ve ölüleri diriltmek⁶¹¹ gibi (Bu ikisi; canlıları yoktan var etmek ve ölüleri diriltmek, sadece Allah'a (c.c.) aittir.) anlamlara gelen ba's kelimesi, ıstılâhi olarak; kıyâmet günü sûr'a ikinci üflenışten sonra, Allah, (c.c.) tarafından âhiret hayatının başlatılması için bütün ölülerin dirilitilip kabirlerinden çıkartılarak harekete geçirilmesidir.⁶¹²

Kur'ân'da ba's (diriliş) ve türevleri altmış altı yerde geçmektedir. Bunlardan otuz üçünde ba's kavramı ölüm sonrası diriliş anlamında kullanılırken, diğerlerinde ise dünya hayatı ile ilgili meseleler için kullanılmıştır.⁶¹³ Kur'ân'ı Kerim'de; Sûr'a ikinci defa üflenışten sonra insanların diriltileceği,⁶¹⁴ Allah, (c.c.) tarafından insanlara bildirilmiştir. Kur'ân'da "ba's" (diriliş) kavramının ıstılâhi anlamda kullanıldığı âyetlerden bazıları şunlardır.

"وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ"

⁶¹¹ R. el-İsfahâni, 152-153.

⁶¹² Yavuz, "ba's", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V/98.

⁶¹³ İskender Şahin, "Kur'ân'da Ba's Kavramı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (3), 2012, 6.

⁶¹⁴ Zümer: 39/68

"Onlar, Allah'ın ölen birini diriltmeyeceğine dair en büyük yeminleri ettiler. Aksine bu, (diriltme) Allah'ın bizzât üstlendiği gerçek bir vaadidir, fakat insanların çoğu bilmez."⁶¹⁵

مَا خَلَقَكُمْ وَلَا بَعَثَكُمْ إِلَّا كَفْسٍ وَاحِدَةٍ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ

(Ey insanlar!) Sizin yaratılmanız ve öldükten sonra tekrar diriltilmeniz, ancak bir tek insanı yaratmak ve diriltmek gibidir. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.⁶¹⁶

وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا

"İnsan ben öldüğümdemi diriltileceğim der.

أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْئًا

"İnsan düşünmez mi ki, daha önce hiçbir şey değilken biz onu yaratmışızdır?"⁶¹⁷

Hadis-i Şerif'te de Hz. Peygamber (s.a.v.) ba's/diriliş ile ilgili şöyle buyurmuştur.

"Allah gökten su indirecek ve insanlar yerden sebze biter gibi bitecekler. İnsanda bir kemik hariç hepsi çürür. Bu çürümeyen, «Acbü'z-Zeneb» denen kuyruk sokumu kemiğidir. Kıyâmet günü yeniden yaratılış bundan terkip edilecektir."⁶¹⁸

Kur'ân'da altmış altı yerde geçen ba's kavramı, otuz üç yerde ölüm sonrası diriliş anlamında kullanılırken diğerlerinde ise dünya hayatı ile ilgili meseleler için kullanılmıştır.⁶¹⁹

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde "Ba's" kavramı şöyle açıklanmıştır. Putperest Araplar Allah'ın (c.c.) varlığına inanıyordu. Fakat O'na inanmak öldükten sonra dirilmeyi ve âhiret günü hesaba çekilmeyi de zorunlu hale getiriyordu. Aksi halde Allah, (c.c.) inancı etkisini yitirir ve praikte anlamsızlaşırdı. Genelde tüm inkarcılar özelde ise putperest Araplar; seküler, maddeci, hazcı bir hayat tarzına ve dünya görüşüne sahip oldukları

⁶¹⁵ Nahl: 16/38

⁶¹⁶ Lokmân: 31/28

⁶¹⁷ Meryem: 19/66-67

⁶¹⁸ Buhârî, Tefsir: 39/3

⁶¹⁹ Şahin, Kur'ân'da Ba's Kavramı, 6.

için, Allah'a (c.c.) olan bu inaçları etkisiz ve anlamsız hale gelmekteydi. Dolayısıyla, Allah (c.c.) ile olan irtibatlarını kopararak fiilleri üzerinde hiçbir etkisi olamayan, onları yargılamayan, hiçbir yaptırım gücüne sahip olmayan, cansız maddelere ve putlara ilahlık atfederek onlara teveccüh ediyorlardı. Yani inkarcılar işlerine geldiği ve nefislerinin emrettiği gibi yaşamak istiyordu. İnkarcılar; iyilerle kötülerin ceza/mükafat göreceği âhiret hayatını ve ba's'ı/yeniden dirilişi, Allah, (c.c.) adına yemin ederek tekzip ediyor ve ba's/yeniden dirilişin aklen mümkün olmadığını iddia ediyordu. Halbuki Allah'a (c.c.) inanmak, Allah'ın (c.c.) ba's/yeniden dirilişi yaratmaya muktedir olduğuna inanmayı da gerekli kılıyordu. İnkarcıların bu tutarsız davranışları, akli ve ilmi gerçeklerle bağdaşmayan, suflî heveslerle dolu, inatçı kibirli, küstah ruh yapısına sahip insanların iç dünyasının dışa yansıması olarak düşünülebilir. Müellifler; inkarcıların iddialarının aksine yeniden dirilişin Allah'ın (c.c.) kendine karşı vermiş olduğu gerçek bir vaadi olduğunu ve yalanladıkları/reddettikleri ba's'ı/yeniden dirilişi, Allah'ın (c.c.) inkarcılara açıklayacağını bildirmesidir. Allah'ın (c.c.) insanlara açıklayacağını bildirdiği şey ise; itaat edenlerle asiler, hak yolda olanlarla batıl yolda olanlar, mazlumla zâlimlerin ayırt edilmesidir.⁶²⁰ Müellifler söz konusu kavramı başka bir açıdan ise; Allah'ın (c.c.) kudretinin mükemmelliği, kusursuz ve hikmetli yaratıcılığın en güzel örneği olarak te'vil etmiştir.

Kur'ân Yolu Müellifleri; Meryem Sûresi 19/66-67. âyetini de şöyle açıklamıştır. İnkarcılar çürüyüp toz toprak haline geldikten sonra yeniden dirilişin hayal ürünü olduğunu iddia etmekteydi. İnkarcıların bu iddialarına bir sonraki âyet ile şöyle cevap verilmiştir. Allah, (c.c.) insana daha önce hiç bir şey değilken ilk yaratılışını düşünmesini emreder. İnsanı yoktan var edenin öldükten sonra toz toprak haline geldiğinde de yeniden yaratacağını idrak etmesini ve buna kanaat getirmesini hatırlatır. Nitekim başka âyetlerde Allah, (c.c.) "*Onları ilk başta yaratmış olanın dirilteceğini*,"⁶²¹ bu durumun "*Allah (c.c.) için daha kolay*"⁶²² olacağını bildirmiştir.⁶²³

Safvetü't-Tefâsir'de ise Sabuni, "ba's" kavramını şöyle açıklamıştır. Müşrikler, Allah'ın (c.c.) ölen insanları diriltemeyeceğine yemin ederek, ba's'ı/yeniden dirilişi inkar

⁶²⁰ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/397-398.

⁶²¹ Yâsin: 36/79

⁶²² Ankebut: 29/19.

⁶²³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/612.

ediyordu. Çürüyüp zerreler haline gelen insanı yeniden diriltmenin zor bir iş olduğunu savunuyorlardı. Tefsirde Allah (c.c.) müşriklerin bu iddialarını reddederek ba's'ı vadettiğini, diriltilmenin kesinlikle gerçekleşeceğini, insanların çoğunun Allah'ın (c.c.) kudretini bilmeyerek yeniden dirilmeyi inkar ettiği ifade edilmiştir.⁶²⁴

Tefsirde Lokman Suresi 31/28 âyetinde geçen ba's kavramıyla ilgili olarak ta Allah (c.c.) bir şeyin olmasını istediği zaman ona "Ol" demesi yeterlidir, şeklinde te'vil edilmiştir.⁶²⁵ Sâbûnî, Meryem Suresi 19/66-67. âyetindeki diriltirme ifadesini ise öldükten sonra diriltilmeyi inkar eden kafirlerin bu inkarlarının sebebini insanın ilk yaratılışıyla ilgili cehaletine bağlamıştır. Aslında insanın Neredeydim?, Ne oldum?, Nasıl meydana geldim? gibi soruları kendine sorması halinde öldükten sonra diriltilmenin daha kolay olacağına inanıp bu bilinçle hareket edeceğini, insanı yoktan var edenin öldükten sonra yok olup toprağa karıştıktan sonra da tekrar diriltmeye gücünün yeteceğini yorumlamıştır. Müfessir; öldükten sonra diriltirme hususunda bütün yaratılmışların bir araya gelmesi halinde bile bu kısalıkta bir misal vermekten, delil getirmekten aciz kalacaklarını belirtmiş ve kafirlerin diriltilmeyle ilgili inkarlarına ise; Yasin Sûresi'ndeki قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ "De ki onları ilk defa yaratmış olan diriltir"⁶²⁶ âyetiyle cevap vererek te'vilini tamamlamıştır..⁶²⁷

Ba's kavramıyla ilgili bazı müfessirlerin görüşleri ise şöyledir.

Bursevi, ... قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُؤْتِيَنَّهُنَّ بَشَرًا جَدِيدًا.... *Deki Rabiime yemin olsun ki kesinlikle diritileceksiniz...*⁶²⁸ âyetindeki " ba's " kavramını şöyle açıklamıştır. Müşrikler öldükten sonra yeniden dirilişi inkar ettikleri gibi nübüvveti de inkar ediyorlardı. Allah, (c.c.) inkarcılara bu ayette yemin ile cevap vererek onların bu iddialarını kuvvetli ve şiddetli bir şekilde tekzip etmiştir.⁶²⁹

İbn Kesir ise ba's kavramın geçtiği; قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا ۚ هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ "Derler ki: "Vay başımıza gelenlere! Bizi yattığımız yerden kim diriltip kaldırdı? Rahmanın vaad ettiği işte bu. Peygamberler doğru söylemişler." ⁶³⁰ âyetindeki

⁶²⁴ Sâbûnî, III/315.

⁶²⁵ Sâbûnî, V/31.

⁶²⁶ Yâsin: 36/79

⁶²⁷ Sâbûnî V/502.

⁶²⁸ Teğâbun: 64/7

⁶²⁹ Bursevi, XXII/9634.

⁶³⁰ Yâsin: 36/52

yeniden diriliş/ ba's kavramıyla ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır. İnkarcılar mahşer günü yalanladıkları şeyin gerçek olduğunu görünce "yazıklar olsun bize, kabirlerden bizi kim kaldırdı." diyecekler ve kendi kendilerine söyleneceklerdir. Ama bu durum onların kabirlerde azab çekmeyecekleri anlamına gelmemektedir. Çünkü müşriklerin kabirde çektikleri azab daha sonra cehennemde çekecekleri azab karşısında hafif kalacaktır. Kabir azabı cehennem azabına göre bir dinlenme yeri gibidir. İbn Kesir, (Übeyy İbn Ka'b, Mücahid, Hasan ve Katade'den); inkarcıların dirilişten önceki bir uyumayla uyudukları için *"Yattığımız yerden bizi kim kaldırdı"* diye kendilerine soru soracaklarını nakletmiştir.⁶³¹

Genel olarak ba's/diriliş kavramı Kur'ân'da farklı anlamlarda⁶³² (Uykudan uyandırmak, sevk etmek, tayin etmek, diriltmek v.b.) geçmekte ve bazı açılardan müteşâbih âyetler içerisinde yer almaktadır. Âyetlere bakıldığında putperes Araplar ve inkarcılar, Allah'ın (c.c.) ölüleri diriltme kudretini sorgulayarak bunun aklen imkansız olduğunu iddia ettikleri ve Allah, (c.c.) tarafından inkarcıların bu iddialarının çürütüldüğü görülmektedir. Müfessirler; ba's/ yeniden diriliş ile ilgili Allah'ın (c.c.) yaratma gücünün sınırsız olduğu bağlamından hareket ederek, insanları yoktan var edenin insanları yeniden diriltmeye muktedir olduğunu ve bunun Allah (c.c.) için daha kolay olacağı fikrinde ittifak etmişlerdir. Ancak ba's/yeniden dirilişin mahiyeti ve ne şekilde olacağıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu haliye ba's kavramı müteşabihattan olup, muğlak bir yapıya sahiptir. Kanaatimize göre; inkarcıların bu şekildeki saplantılı ruh halleri, onların akıllarını kullanmadıklarının cehalette debelendiklerinin ve gerçekleri görmeme konusundaki inatlarının tezahürüdür. Sonuç olarak ba's/yeniden diriliş inancı, İslam itikadında iman esaslarından biri olup; Allah'ın (c.c.) yaratma hikmetini yansıtan bir realitedir ve bundan doları inkar edilemez. Zira müteşabihattan olan ba's'ın/yeniden dirilişin nasıl gerçekleşeceğini bilmediğimiz için, âyetlerde geçtiği şekliyle iman edilmesi gerekmektedir.

⁶³¹ İbn-i Kesir, XII/468.

⁶³² Bakara: 2/246; Bakara: 2/56; En'âm: 6/60; Â'raf: 7/167

2.2.5. الحشر / Haşr - المحشر / Mahşer

Sözlükte; bir topluluğu yerinden çıkarmak ve onları sürmek ⁶³³ bir şeyi toplamak, bir araya getirip sevk etmek" ⁶³⁴ gibi anlamlara gelen "haşr" kavramı, terim olarak; Allah'ın (c.c.) âhiret hayatının ilk gününde, (kıyâmet günü) ⁶³⁵ölülere ruhları iade ederek onları diriltip hesba çekmek üzere bir araya toplamasıdır. ⁶³⁶ Toplanan yere ise mahşer ⁶³⁷ veya arasat ⁶³⁸ denir. "Haşr" kavramı bazen ba's ile eş anlamlı olarak, bazen ise "meâd" anlamında kullanıldığı görülmektedir. İslam alimlerinin kahir ekseriyeti haşr'in ruhen değil ruh ve bedenle beraber cismani olarak gerçekleşeceği düşüncesindedir. ⁶³⁹

Kur'an'ı Kerim'de bütün insanların biraraya toplanacakları gün olarak vasıflandırılan "haşr" kavramı türevleriyle birlikte kırk bir âyette geçmektedir. Bu âyetlerin büyük bir bölümünde ise âhiret hayatında haşr'in nasıl olacağı ile ilgili konulara değinilmiştir. ⁶⁴⁰ Âyetlerdeki "haşr" kavramı çok zengin bir muhteva ile ve yoğun bir şekilde tasvir edilmiştir.

فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاخَّةُ، يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ..... أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجَرَةُ

"Kulakları sağır eden o ses geldiğinde, O gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır, O gün onlardan her birinin işi başından aşkındır. O gün bir takım yüzler parıldır, güleçtir, müjde almıştır. Birtakım yüzler de o gün toza toprağa bürünmüş, kapkara kesilmiştir. İşte Bunlar inkarcılardır, günahkarlardır." ⁶⁴¹

İnsan ister eceliyle ölsün, isterse başkası tarafından öldürülsün, her ne şekilde ölürse ölsün toplanacağı yer mutlak sûrette Allah'ın (c.c.) huzurudur. ⁶⁴²

⁶³³ R. el-İsfahâni, 286.

⁶³⁴ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 237.

⁶³⁵ Süleyman Toprak, "Haşr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI/416.

⁶³⁶ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 237.

⁶³⁷ Gölcük-Toprak, 472.

⁶³⁸ Düzgün, 691.

⁶³⁹ Düzgün, 692.

⁶⁴⁰ Toprak, "Haşr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI/416.

⁶⁴¹ Abese: 80/33-42

⁶⁴² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/397-398.

وَلَيْنُ مِنْكُمْ أَوْ فُتِلْتُمْ لَإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ

"Andolsun ki ölsenizde öldürülsenizde Allah'ın huzurun da mutlaka toplanacaksınız."⁶⁴³

sadece insanların değil hayvanların, cinlerin, cansız putların bile Allah'ın (c.c.) huzurunda toplanacağı belirtilmiştir.

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ

"Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihâyet hepsi toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir."⁶⁴⁴

وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُحْشَرُوا إِلَى رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

"Kendileri için rablerinden başka bir koruyucu ve bir aracı bulunmaksızın O'nun huzurunda toplanmanın kaygısını duyan insanları onunla (Kur'ân) uyarki günahlardan sakınsınlar."⁶⁴⁵

وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِ. وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَلَىٰ وَجُوهِهِمْ عُمِيقًا
وَصُمًّا مَا لَهُمْ جَهَنَّمَ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا

"Allah (c.c.), kime hidâyet verirse başka destekçiler bulamazsın. Kıyâmet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun süründürerek toplarsın. Onların varıp kalacağı yer cehennemdir; onun ateşi zayıfladıkça yakıcı alevlerini çoğaltarak azaplarını sürdürürüz."⁶⁴⁶

Hadis kaynaklarında da "haşr" ve "mahşer" kavramıyla ilgili çeşitli Hadis-i Şerifler'in olduğu görülmektedir.

Süheyl İbn-u Sa'd'tan (r.a.) rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) mahşerle ilgili bir hadiste şöyle buyurmuştur.

⁶⁴³ Âl-i İmran: 3/158

⁶⁴⁴ En'âm: 6/38

⁶⁴⁵ En'âm: 6/51

⁶⁴⁶ İsrâ: 17/97

*“Kıyâmet gününde insanlar beyaz bembeyaz, has un çöreği gibi bir yerde toplanacaklar. Ora'da hiç kimsenin işareti (meskeni, bağı bahçesi) olmayacaktır.”*⁶⁴⁷

İbni Abbas'tan (r.a.) rivâyet edilen başka bir hadiste ise; Hz.Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur.

*"Sizler Allah'a yalınayak, bedenleriniz çıplak ve kabuklu (sünnet edilmemiş) olarak haşr olunacaksınız!"*⁶⁴⁸

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde "haşr/mahşer" kavramı ile ilgili âyetlere bakıldığında En'am Sûresi 6/38. âyetinde, Allah'ın (c.c.) varlığının delillerinden yüz çeviren ve âhiret hallerinden olan haşr'ı inkar eden kafirlerden bahsedilmektedir. Müellifler söz konusu kavramı şöyle açıklamıştır. Kâinattaki kusursuz nizamı gören düşünen ve aklını kullananlar için, Allah'ın (c.c.) varlığını ve kudretini gösteren sayısız mucize ve deliller vardır. Yer yüzündeki bütün canlılar insanlar gibi bir topluluk olup, hepsini yaratan ve çoğalmasını sağlayan Allah'tır. Hepsi Allah'ın (c.c.) verdiği rızıkla beslenir ve O'nun kudretinin âlâmeti olarak cinsler ve türler oluşturarak yaşarlar. Allah, (c.c.) âlemde olmuş ve olacak her şeyi ve olayı levh-i mahfuzda ilm-i ezelisinin gereği olarak planlamıştır. Âlemde gerçekleşen her şey, O'nun kurduğu düzen içinde planlanıp programlandığı şekilde zuhur ederek, O'nun varlığının kudretine ve sonsuz ilminine işaret eder. O'nun varlığına ve birliğine işaret eden sayısız delil olmasına rağmen inanmayanlar ilahi hükümleri inatlarından ve şahsi menfaatlerine aykırı gördükleri için inkarlarında ısrar ederler. İnanmayanlar en sonunda Allah'ın (c.c.) huzurunda, yani mahşerde haşr olunarak dünyada yaptıklarının karşılığını göreceklerdir.⁶⁴⁹

Müellifler ilgili kavramı başka bir âyette⁶⁵⁰ ise şöyle değerlendirmiştir. Âyet, Haşr'e inanmayan inkarcıların aksine, müslüman olup hata yapan ve günah işleyenlerin uyarılmasıyla ilgilidir. Müellifler; uyarı ve sakındırmanın ancak âhiret safhalarından ba's ve haşr'e inanıp, bunların korkusunu hissedip, kaygısını yaşayanlar üzerinde etkili olacağını te'vil etmiştir. Zemâhşeri'den naklen uyarıdan yararlanması gereken gruplar şöyle açıklanmıştır. Müslümanlardan günah işleyenler, ehl-i kitap mensubu olup ta

⁶⁴⁷ Müslim, Kıyâme: 2; Buhâri, Rikak: 44.

⁶⁴⁸ Nesâi, Cenaiz: 118.

⁶⁴⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/399.

⁶⁵⁰ En'am: 6/51

âhirete inanalar ve müşriklerden ba's/diriliş ile ilgili haberleri duyup doğru olabileceğini düşünenlerdir.⁶⁵¹

Allah (c.c.) söz konusu kavramla ilgili olarak inkarcıları ve suçluları genelde cehennem azabıyla korkuturken/uyarırken İsrâ Suresi 17/97. âyetinde ise alışıl gelmiş bir cezanın dışında; kör, sağır, dilsiz bir şekilde yüzükoyun süründürerek haşredeceğini buyurmaktadır. Âyette; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risalet vazifesini yerine getirirken göstermiş olduğu gayrete ve çabaya, çekmiş olduğu bütün çile ve zahmetlere rağmen, putperestlerin şirklerinde, inkarlarında ve batıl inançlarındaki ısrarlarının Hz. Peygamber'i (s.a.v.) üzdüğünden bahsedilmektedir. Müellifler; Hz. Peygamber'i (s.a.v.) teselli etme amacı taşıyan bu âyete istinaden inkarda ısrar edenlere Allah'ın (c.c.) hidâyet etmeyeceğini, Hz. Peygamber de (s.a.v.) dahil hiç kimsenin bunlara yardım edemeyeceğini İbn-i Aşur'dan nakletmiştir. Müellifler; ba's'ı ve haşr'ı alay ederek inkar eden kibirli müşriklerin, âhirette yüzüstü sürünüp aşağılanarak mahşer yerine getirileceğini ve dünyada müslümanlar hakkında haksız ve insafsız söz söylemelerine mukabil, mahşerde kör, dilsiz ve sağır edileceklerini, hiç eksilmeyen bir azapla cehennemde ebedi kalacaklarını beyan etmiştir.⁶⁵²

Safvetü't-Tefâsir'de ise yukarıdaki ilgili âyet bağlamında haşr kavramıyla ilgili Sâbûnî'nin görüşü şöyledir. Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde uçan kuşların hepsi insanlar gibi yaratılmış topluluklardır. Bu toplulukları yaratan, rızıklarını veren, ecellerini takdir eden Allah'tır. Bu da herşeyin sahibinin ve düzenleyicisinin Allah, (c.c.) olduğunu göstermektedir. Sâbûnî; Allah'a (c.c.) ait bu vasıfları, Beyzavi'den naklen O'nun gücünün mükemmelliği ve ilminin genişliğinin göstergesi olarak ifade etmiştir. Müfessir; Levh-i mahfuzda her şeyin kayıtlı olduğunu ve âyette bahsedilen bütün canlıların Allah'ın (c.c.) huzurunda haşr/mahşerde toplanarak, aralarındaki uyuşmazlıklara ilahi adaletin hüküm vereceğini zikretmiştir. Zemâhşeri ise söz konusu kavramı muhtasaran şöyle izah etmiştir. Allah, (c.c.) mahşerde sadece insanların değil, bütün hayvanların haklarını da birbirlerine ödettirecektir.⁶⁵³

⁶⁵¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/399.

⁶⁵² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*, III/524.

⁶⁵³ Sâbûnî, II/194.

Müfessir; haşr kavramıyla ilgili başka bir ayette, mü'minlerin uyarılması ve korkutulması gerekliliğinden bahsederek kavramı şöyle açıklamıştır. Mü'minler haşr gününün geleceğine iman etmiştir. Kur'ân-ı Kerim, mü'minlere uyarı ve öğüt verirken, kâfirleri ise kendi halleriyle baş başa bırakmıştır. Âyette, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hitaben mü'minleri Allah'ın (c.c.) vaadi ve azabıyla korkutmasını, yani onlara haşr'daki azabını hatırlatmasını emretmiştir. Bu uyarı mü'minlerin Allah'a (c.c.) daha bağlı kalmalarını ve günah işlemekten sakınmalarını sağlamaya yöneliktir. Sabuni; Ebu Hayyân'dan iman etmesi muhtemel olan insanları korkutmanın onlara doğru yolu göstermek için bir davet olduğunu nakletmiştir. Kur'ân'ın getirdiği mesajın kâfirler için de bir uyarı olduğunu, fakat onlar iman etmeyi kabul etmediklerinden dolayı kendi sapkın hallerine bırakılacaklarını belirtmiştir. Müfessir, kâfirlerin ise Allah'tan (c.c.) başka bir dostları ya da şefaathçileri olmadığını vurgulanarak, onların dünya ve âhirette yarımsız bırakılacaklarını yorumlamıştır. Sâbûnî, ayrıca bu âyetle mü'minlere bir hatırlatma ve uyarıda bulunulduğunu kâfirlere ise sapkınlıklarının sonucunun ne olacağının hatırlatıldığını te'vil etmiştir.

Müfessir; İsrâ Suresi 17/97. âyetindeki haşr kavramını ise şöyle yorumlamıştır. Kıyâmet günü sapkın olan kişiler Allah'ın (c.c.) huzuruna toplanırken/haşredilirken yüzleri üzerine sürüneceklerdir. Bu durum kafirler için büyük bir zillet ve aşağılanmayı ifade etmektedir. Âyette geçen bu tasvir dünyada Allah'ın (c.c.) emirlerine uymayan ve kibirle hareket eden insanların âhiretteki varacakları yeri anlatır. Kör, dilsiz ve sağır olarak haşrolunacak kişiler kıyâmet günü başlarına gelecek olan azabı duyamaz, göremez ve hissedemez duruma gelirler. Duyu organları, mahşerde gerçeklerle yüzleşmeden önce sanki işlevsiz bir duruma getirilmiştir. Bu durum inkarcıların dünyada hakikate karşı kör, sağır ve dilsiz olmalarına mükabil, mahşerde karşılaşacakları zorlu ve korkunç durumu gözler önüne sermektedir.⁶⁵⁴ Görüldüğü üzere; dünyada Allah'a (c.c.) karşı kibirli ve inatçı davrananların ve gerçekleri reddedenlerin mahşerde yüzleri üzerine süründürülecekleri ve duyu organları işlevini yitirmiş bir halde azaba uğrayacakları anlaşılmaktadır. Bu da kafirlerin dünyadaki davranışlarının bir sonucu olarak, Allah'ın (c.c.) mutlak adaletinin gereğidir.

⁶⁵⁴ Sâbûnî, III/412-413.

Söz konusu kavram ile ilgili olarak; İbn Kesir ise; مَا قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَى
 رَيْبِهِمْ يُحْشَرُونَ "....Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonra onlar Rablerinin
 huzurunda toplanacaklar." âyetindeki "haşr" kavramını şöyle izah etmiştir. Yaratılmış
 olan bütün canlılar, insanlar, hayvanlar her şey kıyâmet günü Allah'ın (c.c.) huzurunda
 toplanacaktır. O gün Allah Teâla boynuzsuz koyunun hakkını boynuzlu koyundan alma
 noktasında ilahi adaletiyle hükmedecektir. Sonra Allah Teâlâ hayvanlara toprak olun
 buyuracak ve bunu gören kafirlerde وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا "..... keşke ben de
 toprak olaydım."⁶⁵⁵ diyecektir.⁶⁵⁶

Sonuç olarak müfessirlerin Kur'ân-ı Kerim'deki "haşr/mahşer" kavramıyla ilgili
 yapmış oldukları değerlendirmelere bakıldığında ilgili kavram, hem inananlar hem de
 inkârcılar açısından önemli bir âhiret gerçeği olarak ele alınmıştır. Mü'minler için bir
 uyarı ve öğüt, inkârcılar için ise aşağılama ve ceza anlamına geldiği görülmektedir.
 En'am Sûresi 38. âyetinde Allah'ın (c.c.) kâinattaki varlıkları yaratıp onları kusursuz bir
 nizam içinde yönettiğini, tüm canlıların insanlar gibi bir topluluk oluşturduğunu ve
 kıyâmet gününde bu canlıların Allah'ın (c.c.) huzurunda toplanacağı açıklanmıştır.
 Ayrıca bu âyet insanlara Allah'ın (c.c.) varlığına ve kudretine dair sayısız delil sunduğu
 halde, inanmayanların bu delilleri görmezden geldiğini ifade etmektedir. İsrâ Sûresi
 17/97. âyeti, kıyâmet gününde inkârcıların yüzüstü sürüklenerek haşrolunacakları, kör,
 dilsiz ve sağır bir şekilde cehenneme sevk edileceklerini anlatmaktadır. Bu durum
 dünyada kibirle Allah'ın (c.c.) hükümlerini inkar ederek reddedenlerin âhirette nasıl
 zillet içinde cezalandırılacaklarının yansımasıdır. Dünyada Allah'ın (c.c.) varlığını ve
 birliğini inkâr eden ve peygamberin uyarılarını küçümseyenlerin, âhirette aynı şekilde
 hakikate karşı kör, sağır ve dilsiz kalmaları mecâzi bir cezalandırma olarak
 görülmektedir. Sonuç olarak, haşr/mahşer kavramı Kur'ân'da hem mü'minlere hem de
 inkârcılara yönelik derin uyarılar içermektedir. Mü'minler, haşr/mahşer inancı ile
 âhirette hesap verme bilinciyle hareket ederek Allah'a (c.c.) bağlılıklarını
 güçlendirmektedir. Buna karşın inkârcılar ise Allah'ın (c.c.) varlığına ve kudretine dair
 delilleri reddettikleri için âhirette büyük bir zillet ve azapla yüzleşeceklerdir. Görüldüğü
 gibi müfessirler, müteşâbihattan olan bu kavramın Kur'ân'daki yerini açıklarken,
 Allah'ın (c.c.) mutlak adaletinin ve kudretinin insanlar ve tüm canlılar üzerindeki

⁶⁵⁵ Nebe: 78/40

⁶⁵⁶ İbn-i Kesir, VI/129.

yansımasını açıklamıştır. Sonuç olarak; haşr/mahşer, sadece bir toplanma/toplama ya da hesaplaşma anı/yeri değil, aynı zamanda ilahi adaletin tecelli ettiği nihai bir gerçekliktir. Haşr ve mahşerin nasıl ve ne şekilde olacağı bilgisi Allah'ın (c.c.) ezeli ilminde saklıdır. Müteşabihattan olan bu kavramlara ayetlerde geçtiği şekliyle inanılması gerekmekte olup insan aklının ve duygularının ötesindedir.

2.2.6. الحساب / Hesap - الميزان / Mizân

Hesap kelimesi sözlükte; sayıların kullanılması,⁶⁵⁷ hesap etmek,⁶⁵⁸ saymak⁶⁵⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Mufâale babından mastar olarak hesaba çekmek anlamında sayma, sayım gibi isim olarak kullanıldığı da görülmektedir. Terim olarak ise; insanların dünya hayatında yapmış olduğu amellerin karşılığını almak için, Allah (c.c.) tarafından hesaba çekilecekleri âhiret hallerinden birisidir. Kur'ân'ı Kerim'de terim anlamıyla kırka yakın âyette geçmektedir.⁶⁶⁰

İslam itikadında hesap kavramı, âhiret inancının temel unsûrlarından birisidir. İnsanların dünya hayatında yapmış olduğu davranışlar, söyledikleri sözler ve niyetlerine göre Allah (c.c.) katında sorguya çekileceği zamanı açıklar. Bu kavram, insanın hayatında yaptığı iyiliklerin ve kötülüklerin bir terazide tartılması ve buna göre bir karşılık görmesini ifade etmektedir. Kur'ân'ı Kerim'de sıkça hesap gününden bahsedilmekte ve o gün insanların dünyada yaptıklarının adil bir şekilde karşılık bulacağı âhiret hallerinden biri olarak açıklanmaktadır. Hesap günü melekler tarafından dünya hayatında tutulan amel defterleri sahiplerine verilecektir. İnsan defterine bakınca nasıl bir hesabının olduğunu, neticesinin ne olacağını ve nasıl bir muâmeleyle karşı karşıya kalacağını anlayacaktır.⁶⁶¹ Çünkü Allah (c.c.) kullarının ne yaptığını en iyi şekilde bilmektedir. Allah (c.c.) o gün insanları adil bir şekilde hesaba çekerek yaptıklarının karşılığını tastamam verecektir.⁶⁶²

⁶⁵⁷ R. el-İsfahâni, 280.

⁶⁵⁸ Emrullah Yüksel, "Hesap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII/240.

⁶⁵⁹ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 253.

⁶⁶⁰ Yüksel, "Hesap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII/240.

⁶⁶¹ Gölcük-Toprak, 475.

⁶⁶² Zümer: 39 /70

Kur'ân-ı Kerim'de yoğun bir şekilde hesap kavramının geçtiği görülmektedir. İlgili kavramın geçtiği ayetlerden bazıları aşağıdadır.

وَقِفُّهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ

" Ve durdurun onları; çünkü sorguya (hesapa) çekilecekler." ⁶⁶³

هَذَا مَا تُوْعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ

" İşte bunlar hesap günü için size vadedilenlerdir." ⁶⁶⁴

يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ

"O gün hesapa çekilirsiniz, size ait hiçbir sır gizli kalmaz" ⁶⁶⁵

وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا , اِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

"Her insanın sorumluluğunu omuzuna yükledik. Yani mahşerde amelleri boynuna takılı olarak gelecektir. insana, kıyamet gününde önüne açılmış vaziyette bir kitap koyacağız. Oku şimdi kitabını! Bugün kendini yargılamak üzere kendi nefsin yeter". ⁶⁶⁶

Hadis kaynaklarında da hesap kavramıyla ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur.

"Allah'ım! Bana hesap-ı yesir (kolay hesap) ile hesap gör." ⁶⁶⁷ "Hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz." ⁶⁶⁸

Kur'ân Yolu Tefsiri'ni incelediğimizde söz konusu kavramın ilgili ayetlerde şöyle açıklandığı görülmektedir. Kur'an Yolu Müellifleri; ayette geçen "....sorguya (hesapa) çekilecekler." cümlesini inkarcıların dünyada yaptıkları kötü amellerden âhirette hesap

⁶⁶³ Saffat: 37/24

⁶⁶⁴ Sa'd: 38/53

⁶⁶⁵ Hakka: 69/18

⁶⁶⁶ İsrâ: 17/13-14

⁶⁶⁷ Ahmed b. Hanbel: 4/48.

⁶⁶⁸ Tirmizi, Kıyâmet: 14.

sorulacağı, hesaba çekilecekleri anlamında tevîl etmiştir.⁶⁶⁹ Görüldüğü gibi âyetteki hesap kelimesi yargılanmak anlamındadır.

Müellifler; hesap kavramını başka bir âyette ise "sorumluluk" anlamında yorumlamıştır. Bu bağlamda, her insanın kendi eylemlerinden sorumlu olduğu ve mahşer günü her insanın amel defterinin kendisine sunulacağı ifade edilmiştir. Âyette; bireylerin kendi sorumluluklarından net bir şekilde bahsedilirken, akabinde gelen "*Oku şimdi kitabını!*" ifadesiyle de her insanın dünyada yapmış olduğu iyi ve kötü amelleriyle yüzleşmesi istenmektedir..⁶⁷⁰ Görüldüğü gibi bu durum insanların kendi kendini hesaba çekmesi, sorgulaması ve sorumluluğunun bilincine varması adına önemli bir uyarıdır

Safvetü't-Tefâsirde ise ilgili âyet bağlamında hesap kavramı şöyle açıklanmıştır. Her insan kendi fiillerinden sorumludur. İnsanın sorumlu olduğu fiillerinin sonuçları yine kendisine dönecektir ve insanın bundan kaçması mümkün değildir. Sabuni; "*Her insanın amel defterini boynuna astık*" ifadesini, insanların yaptıkları her amelin kaydedildiğini ve bu amellerin bireylerin kimliklerinin bir parçası haline geldiğini zikretmiştir. Müfessir; amel defteri insanın dünyadaki tüm iyi ve kötü amellerinin bir kayıdır ve bu kayıt mahşerde insanlara hesaplarının görülmesi için verilecektir. Amel defterinin insanın boynuna asılması ise; bu eylemlerin insanın hayatında ne kadar derin ve önemli bir yer tuttuğunun göstergesidir. Bu defterde günahlar ve sevaplar, iyilikler ve kötülükler açıkça görülecektir. Bu durum insanların kendi davranışları karşısında hesap vermelerinin zorunlu tezahürüdür. Âyetteki "*Amelini açıkça göreceksin*" ifadesini, kimsenin gizleyemeyeceği veya inkar edemeyeceği bir durum olarak yorumlanmaktadır. "Oku" denildiğinde ise insanın kendi eylemleri üzerinde düşünmesi ve kendisini hesaba çekmesi beklenmektedir. Görüldüğü üzere âyet bu bağlamda değerlendirildiğinde; insanın kendisine tanıklık etmesi, başkalarına ihtiyaç duymadan kendisini hesaba çekmesi, dolayısıyla insanların yapmış olduğu fiillerin sonuçlarıyla bizzat insanın kendisinin yüzleşmesi istenmektedir.⁶⁷¹

Buraya kadar ilgili tefsirler bağlamında hesap kavramını inceledik. Şimdi ise mizan kavramını incelemeye çalışalım.

⁶⁶⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, IV/527-528.

⁶⁷⁰ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/469.

⁶⁷¹ Sâbûnî, 3/368.

"Mizan/terazi" kavramı, Kur'ân-ı Kerim'de hesap kavramıyla beraber kullanılan ölçmek, tartmak anlamındaki "vezn" kökünden isim olarak türetilmiş, tartı aleti anlamına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de yirmi dört yerde geçen "vezn" kelimesi; bazı ayetlerde Allah'ın (c.c.) evreni yaratıp idare etmesindeki denge anlamında ele alınmışken; bazı ayetlerde ise ticaretteki ölçü, tartı ve insanların sosyal hayatlarındaki bir takım davranış kalıplarının adil olmasıyla ilgili kullanılmıştır.⁶⁷² Konumuzla ilgili olarak müteşâbihat bağlamında ise mizan kavramıyla ilgili olarak Enbiya Suresi'nde şöyle buyrulmaktadır.

"وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ"

*"Biz kıyâmet günü için adalet terâzileri kurarız artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu getirir ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz."*⁶⁷³

Kur'ân Yolu Müellifleri âyeti şöyle izah etmiştir. Dünyadaki adaletsizlikler, insan hayatında telafisi mümkün olmayan sorunlara yol açmaktadır. İnsanlar, zaman zaman zâlimlerin ödüllendirildiği, mazlumların ise haksız yere cezalandırıldığı durumlarla karşılaşmakta; bu da toplumsal adaletin kusurlu işlediği fikrini oluşturmaktadır. Bu durum, özellikle Mekke putperestlerine ve benzer zihniyete sahip insanlara yönelik bir tenkit olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellifler, âyetteki bu adaletsizliklerin âhirette mutlaka telafî edileceğini, kimseye en küçük bir haksızlık yapılmayacağını, ilahi adaletin tecelli edeceğini ve her insanın yaptıklarının karşılığını mutlaka bulacağını te'vil etmektedir.⁶⁷⁴ Âyette görüleceği üzere, dünyadaki adaletsizlikler geçicidir ve hesap günü her şey adil bir biçimde değerlendirilecektir. Âyet; insanlara dünyadaki haksızlıklar karşısında sabırlı olmalarını, Allah'ın (c.c.) adaletine ve hesap gününe güvenmeleri gerçeğini hatırlatmaktadır..

Safvetü't-Tefasir'de Sâbûnî ise âyetteki mizan/terazi kavramını şöyle te'vil etmiştir. İnsana ait ameller ister iyi olsun ister kötü, ister büyük olsun ister küçük, hesap günü herşey ayette geçen ve mahiyetini bilmediğimiz ölçü/tartı aletinde mizanda/terazide mutlaka tartılacaktır. Allah'ın (c.c.) adaletinin ve âlimliğinin bir

⁶⁷² Süleyman Toprak, "Mizan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, XXX/211-212.

⁶⁷³ Enbiyâ: 21/47

⁶⁷⁴ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/682.

ifadesi olarak, her insanın yaptığı iyilikler ve kötülükler görevli melekler tarafından titizlikle kaydedilmektedir. Amellerin tartılması, yani insanların yaptığı işin ehemmiyetine binaen iyi veya kötü her amel mutlaka karşılığını bulacaktır. Hesap günü iyilik yapanın iyiliğinden hiçbir şey eksiltilmez, kötülük yapanın kötülüğüne de hiçbir şey ilave edilmez. Bu da Allah'ın (c.c.) adaletinin mükemmel olduğunu ve her insanın amelinin tam olarak adil bir şekilde değerlendirileceği anlamına gelir. Âyetteki hardal tanesi ifadesi insanlara ait en ufak iyi bir davranışın bile dikkate alınacağı, değerlendirileceği ve karşılığını bulacağı konusunda insanlara cesaret vermektedir. Sabuni, Ebussuûd'dan naklen, hardal tanesinin küçüklüğünün sadece bir örnek olduğunu bu durumun amellerin önemini sorgulatmaması gerektiğini ifade eder. Müfessir, mizan ile ilgili Hâzin'in yorumunu ise şöyle açıklar. Allah'ın (c.c.) bilgi ve gücü sonsuz olduğu için insanlar hesaba çekilmekten korkmaları gerekir. Hesap günü mizanda her şey dikkatlice tartılacak ve en ufak bir ayrıntı bile gözden kaçmayacaktır.⁶⁷⁵

Genel olarak tefsirlere bakıldığında hesap kavramının mahiyetinin âlimler tarafından farklı açılardan ele alındığı görülmektedir. Bu durum, hesap gününün tam olarak nasıl olacağı ve bu sürecin nasıl işleyeceğiyle ilgili farklı yorumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazı âlimler, hesap, sual, mizan, terazi, amel defteri gibi kavramları, âhiret ile ilgili açık gerçekleri ifade eden, üzerinde fazla yoruma gerek duyulmayan gerçeklikler olarak görmüştür. Diğer bazı âlimler ise, bu kavramları âhiret gününün işleyişini açıklayan, fiziksel olmayan sembolik ifadeler ve anlatımlar olduğu düşüncesindedir. Bu bağlamda müfessirler, yukarda söz konusu âyetlerdeki hesap ve mizan kavramını, müteşâbihat çerçevesinde ele alarak, insanlarda derin bir âhiret bilinci oluşturmayı amaçlamıştır. Fakat bu kavramların mahiyeti ve işleyişiyle ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Müfessirlerin kavramlarla ilgili te'villerine bakıldığı zaman, insanları düşündürmeye ve sorumluluklarını yerine getirmeye teşvik ettikleri görülmektedir. Kanaatimize göre âyetlerdeki bu ifadeler; insana sorumluluğunun farkına varmayı, dünya hayatında yaptığı eylemleri sürekli kontrol etmeyi ve âhirette pişmanlık duymayacağı bir hayat yaşamayı hatırlatır. Yine Kur'an'daki bu kavramlar; insanı, sadece dış dünyaya karşı değil, kendi psikolojik gerçekleri karşısında iç dünyasına karşı da hesap gününe hazırlıklı olacak bir hayat sürmeye teşvik eder. Sonuç olarak; İslam

⁶⁷⁵ Sâbûnî, 4/83.

itikadındaki ehli sünnet anlayışına göre âhiretteki hesap süreci somut bir olay olarak gerçekleşecektir. Bu süreçteki kitap, mizan, amel defteri gibi kavramların nasıllığı ve nicelliğiyle ilgili bilgi O'nun ilm-i ezelisindedir.

2.2.7. الصراط / Sırat

Sözlükte yutmak anlamına gelen s-r-t kökünden türemiş olan sırat kelimesi,⁶⁷⁶ yol, kolay yol⁶⁷⁷ anlamına gelmektedir. İnsan ağzındaki lokmayı çiğnedikçe dişleri arasında öğütürerek yutup kaybettiği gibi,⁶⁷⁸ yolcunun yolda yürürken yolun yolcuyu yuttuğu veya yolcunun yürüdükçe yolu yuttuğu varsayımından hareket edilerek yola da "sırat" denilmiştir.⁶⁷⁹

İstılâhi anlamda ise; İslam inancına göre insanın ölümüyle başlayan âhiret hayatının evrelerinden; berzah, (kabir hayatı) sa'at/saah, kıyâmet, ba's (yeniden diriliş), haşr/mahşer, hesap/mizan, sırat, cennet, cehennem gibi âhiret hallerinden birisidir. Akaid ilminde cehennem üzerine kurulan ve ameli iyi olan insanların geçerek cennete gideceği, ameli kötü olanların ise geçemeyerek cehenneme düşeceği anlamında kullanılmıştır.⁶⁸⁰

Kur'ân'ı Kerim'de "sırat" sözcüğü; Allah'a (c.c.) ulaştıran yol anlamında⁶⁸¹ marife, nekre ve isim tamlaması (izâfet) olarak üç şekilde⁶⁸² kırk yerde geçmektedir.⁶⁸³

Hadis kaynaklarında da sıratla ilgili olarak rivâyetler bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in, rivâyet ettiği bir hadiste Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur.

⁶⁷⁶ Hayrettin Nebi Güdekli, "Sırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII/179.

⁶⁷⁷ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 492.

⁶⁷⁸ Güdekli, "Sırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII/179.

⁶⁷⁹ Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 492.

⁶⁸⁰ Güdekli, "Sırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII/179.

⁶⁸¹ Güdekli, "Sırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII/179.

⁶⁸² Abdulvehhâb Gözün, "Hadislere Göre Sırat Köprüsü ve Özellikleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 2021, 183.

⁶⁸³ Fâtiha: 1/6; Tâhâ: 20/135; Mü'minûn: 23/74; Yâsîn: 36/66; Saffât: 37/118; Sâd: 38/22; En'âm: 6/126-153; A'râf: 7/16; İbrâhîm: 14/1; Hac: 22/24; Sebe: 34/6; Saffât: 37/23; Şûrâ: 42/53; Bakara: 2/142-213; Âl-i İmrân: 3/51-101; Mâide: 5/16; En'âm: 6/39-87-161; A'râf: 7/86; Yûnus: 10/25; Hûd: 11/56; Hicr: 15/41; Nahl: 16/76-121; Meryem: 19/36; Hac: 22/54; Mü'minûn: 23/73; Nûr: 24/46; Yâsîn: 36/4-61; Şûrâ: 42/52; Zuhurf: 43/43-61-64; Mülk: 67/22

"Kıyâmet gününde insanlar sırat üzerine taşınırlar. Kelebeklerin art arda ateşe düşmeleri gibi onlar da sıratın iki tarafından art arda ateşe düşerler." ⁶⁸⁴

Âyet ve hadislerdeki kullanımına istinaden cehennem üzerine kurulacak köprü anlamı yüklenen "sırat" kelimesi, Kur'ân'ı Kerim'de terim anlamıyla doğrudan kullanılmamış âyetlerin bütününden bu anlam çıkarılmıştır. ⁶⁸⁵ Âyetler de genel olarak sözlükteki anlamıyla sebil (yol) kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. ⁶⁸⁶ Ancak Meryem Sûresi ⁶⁸⁷ ve Saffât Sûresi'nde ⁶⁸⁸ geçen "sırat" kelimesi, bazı müfessirler tarafından sırat köprüsünün varlığının delaleti olarak yorumlanmıştır. ⁶⁸⁹

Ayet-i Kerimeler'de şöyle buyurulmuştur.

"وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا , ثُمَّ نُنْجِي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا "

"İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra biz kötülükten sakınanları (cehennemden) esirgeriz; zâlimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız." ⁶⁹⁰

Sırat kelimesinin doğrudan geçmeyip, âyetlerin genel mânâsından çıkarılan sırat anlamı, Kur'ân Yolu Tefsiri'nde şöyle açıklanmıştır. Mahşer günü amel defterleri açılıp hesaplar görüldükten sonra, ister mü'min olsun ister kafir, bütün insanlar cehennemin üstünde bulunan sırat'tan geçecektir. Bu geçiş esnasında herkes cehennemle karşı karşıya kalarak cehennemi görecektir. İnsanların hesabı görüldüğünde mizanda sevapları ağır gelenler, kötülükten sakınanlar, ilahi kudret tarafından koruma altına alınarak cennete alınacaktır. İnkarcılar, sapkınlık içinde yaşayanlar, kafirler ise dünyada yaptıkları kötü fiillerinin karşılığında cehenneme girecektir. İnsan fiillerine göre ya cennete ya da cehenneme girecektir. Yani insan; amellerinin niteliğine göre, hem cenneti kazanma potansiyeline, hem de cehennemi hak etme potansiyeline sahip olacaktır. ⁶⁹¹

⁶⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5, 43.

⁶⁸⁵ Güdekli, "Sırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII/179.

⁶⁸⁶ Gözün, 183.

⁶⁸⁷ Meryem: 19/71-72

⁶⁸⁸ Saffât: 37/23

⁶⁸⁹ Güdekli, "Sırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII/179.

⁶⁹⁰ Meryem: 19/71-72

⁶⁹¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, III/613.

Saffetü't-Tefâsirde ise ilgili ayet şöyle izah edilmiştir. *"İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur"* cümlesiyle, hesaptan sonra tüm insanların sıratan geçeceğinin kastedildiği vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu durum kıyâmet günü mahşerde hesapların görülmesinin akabinde herkesin amelleriyle yüzleşeceğinin göstergesidir. Ancak burada mü'minler sırat köprüsünden geçerken cehennemi sadece görecekler ve sonra cennete geçiş yapacaklardır. Kâfirler ise; cehenneme girmek için sırat köprüsünden geçecek ve cehenneme düşeceklerdir. Âyete göre bu geçiş mecburî bir geçiş olup tüm insanlar bu durumu yaşayacaktır. Takva sahipleri cehennemden kurtarılacaktır. Bu da Allah'ın (c.c.) adalet ve rahim sıfatının tecellisi olarak yansıyacaktır. İman eden ve takva sahibi olanlar Allah (c.c.), tarafından cehennemin korkunç azabından korunarak cennete ulaşacaklardır. Sâbûnî, zâlimler *"cehennemde diz üstü oturur halde bırakılacak"* ifadesini de şöyle açıklamıştır. İnkarcılar, cehennemde ebedi kalacak ve orada ceza çekmeye devam edecektir. Bu durum, inkarcıların yaptığı kötü fiillerin sonuçları ve Allah'ın (c.c.) adaletinin kaçınılmaz olduğunun göstergesidir. Sâbûnî, âyetle ilgili olarak Beyzavi'nin yorumunu ise şöyle nakletmiştir. Cehenneme girmekten kastedilen mâna, cehennemin etrafında herkesin diz çöküp oturmasıdır. Mü'minler kurtuluşa erdikten sonra inkarcılardan ayrılarak cennete gidecektir. İnkarcılar ise cehennemin etrafında oldukları gibi kalarak cehenneme gireceklerdir.⁶⁹²

Taberi ise; yukarıda mânasından "sırat" anlamının çıkarıldığı ilgili âyetle ilgili olarak bazı alimlerin görüşlerini şöyle nakletmiştir. *"İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur."* cümlesini âlimlerden bazıları şöyle değerlendirmiştir. İster mü'min, ister kafir olsun herkes cehenneme girecektir. Mü'minler cehennemin sönmüş yerine girip çıkacaktır. Diğer bazı âlimler âyetteki "siz" ifadesiyle sadece kafirlerin cehenneme gireceğinin kastedildiğini yorumlamıştır. Başka bir kısım âlimlere göre ise; mü'minler sırat köprüsünden geçecektir, kafirler ise sırat köprüsünden geçemeyerek cehenneme düşecektir. Taberi; sözkonusu âyetle ilgili kendi görüşünü ise şöyle açıklamıştır. Âyette cehenneme uğramaktan maksat, herkesin sırat köprüsünden geçmesi hadisesidir. Mü'minler sıratın üstünden geçerek cennete gidecek, kafirler ise geçemeyerek cehenneme düşecektir.⁶⁹³

⁶⁹² Sâbûnî, III/503.

⁶⁹³ Taberi, V/2672-2673.

Zemâhşeri de, söz konusu âyetin genel anlamından cehennemin anlaşıldığını ifade etmiştir. İbn Mes'ûd, Hasan-ı Basrî ve Katâde'den ise; sıratın cehennem üzerinde olduğu için sıratın geçmenin kastedildiğini rivâyet etmiştir.⁶⁹⁴

Genel olarak bakıldığında Kur'ân'ı Kerim'de terim anlamıyla direkt geçmeyen fakat müfessirler tarafından âyetlerin mânası bir bütün olarak düşünülüp, te'vil edilerek "sırat" anlamın çıkarıldığı görülmektedir. Müteşâbihattan olan bu kavram; yukarıda ilgili âyetin genel mânasına istinaden Kur'ân Yolu Tefsiri, Safvetü't-Tefâsir, Keşşaf Tefsiri ve Taberi Tefsiri'ndeki yorumlarına göre ilahi hesap görüldükten sonra tüm insanların zorunlu olarak sıratın geçiş yapacağı anlamında açıklanmıştır. Müfessirler; mü'minlerin Allah'ın (c.c.) merhameti ve lütfu sayesinde cehennemin üzerindeki sıratı görüp buradan geçerek cennete gideceklerini, inkarcıların ise inkarları ve kötü amelleri sebebiyle sırat'tan geçemeyip cehenneme girmek zorunda kalacaklarına dikkat çekmektedir. Görüldüğü gibi sırat kavramının taşıdığı mâna; insanın duyu organlarının ve aklının idrak edemeyeceği gaybi bir meseledir. Dolayısıyla; insanın maddi anlayışının ötesinde, âhiretteki hesaplaşmanın ve ilahi adaletin bir sembolü olarak düşünülmelidir. Sıratın şekli, genişliği, ve insanların nasıl bu köprüden geçeceği gibi konular, tefsirlerde ve hadislerde farklı yöntemlerle tasvir edilse de bunlar sadece simgesel/sembolik anlamlar taşımaktadır. Sırat'ın gerçek mahiyeti, Allah'ın (c.c.) ezeli ilmindedir. Dolayısıyla müteşâbihattan olan sıratın fiziksel yapısı ve mahiyeti duyu organlarıyla kavranmaktan çok uzaktadır.

2.2.8. الجنة / Cennet ve Nimetleri - Ru'yet / الرؤي

Bir şeyin duyu organlarına gizli kalması⁶⁹⁵ anlamına gelen "cenne" fiilinden mastar olan cennet kelimesinin⁶⁹⁶ çoğulu "cinan" olarak ifade edilmektedir.⁶⁹⁷ Bitkileri ve ağaçları ile toprağı örten⁶⁹⁸ bahçe mânasına gelmekte olup⁶⁹⁹, âhirette mü'minlerin yaşayacağı sonsuz ve ebedi yurdun adıdır. Cennetin bu şekilde isimlendirilmesinin

⁶⁹⁴ Zemâhşeri, IV/224.

⁶⁹⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 242.

⁶⁹⁶ Selman Okumuş, *Kur'ân'da Cennet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, 6.

⁶⁹⁷ Ömer Kara, *Kur'ân'da Metafizik Bir Âlem- Cennet*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, 53.

⁶⁹⁸ M.Süreyya Şahin, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII/374.

⁶⁹⁹ Yüksel, 200.

sebebi genel anlamda dünyadaki bağlara bahçelere benzemesi veya mahiyetini bilmediğimiz benzersiz nimetlerini insanların idrakinden gizlemiş olmasıdır.⁷⁰⁰

Cennet kelimesi; Latince, Yunancada, Farsçada, Arapçada bahçe anlamında kullanılmıştır. Eski Türkçe lugatlarda ise; uçmak, havada güzel bir yer, Tanrı tarafından vaâd edilen ebedi hayat yurdu demektir.⁷⁰¹ Cennet kelimesi ilkel kabile dinlerinde ölümden sonra dünyada ve gökdeki bir yerde var olduğu düşünülen maddi unsûrlarla tasvir edilmiştir. Semavi dinlerden Yahudilikte; Gan, Eden, Perdes kavramlarıyla adlandırılan cennet kelimesi, hristiyanlıkta paradise, kıyâmet, ebedi mesken, ölümler diyarı gibi kelime ve deyimlerle ifade edilmektedir.⁷⁰²

Kur'ân'da cennet kelimesi yetmiş yerde müfred (cennet/tekil), sekiz yerde tesniye (cennetani, cenneteyni/ikil) ve altmış dokuz yerde de cem'i (cennat/çoğul) olmak üzere toplam yüz kırk yedi yerde geçmektedir.⁷⁰³

Sonsuz ve ebedi hayat yurdunu ifade eden cennet, Kur'ân'da farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Âyet-i Kerime'lerde en çok cennet kavramı kullanılmakta olup;⁷⁰⁴ bu kavram mutluluk diyarının belli bir bölgesinin adı olarak değil, tamamı için kullanılan genel bir ifadedir.⁷⁰⁵ Cennetin isimlerinden bazıları şunlardır. Adn,⁷⁰⁶ Firdevs,⁷⁰⁷ Naim,⁷⁰⁸ Gurfe,⁷⁰⁹ Daru's-selam,⁷¹⁰ Dâru'l- mukâme,⁷¹¹ Me'va,⁷¹² Cennetü'l-Huld⁷¹³ v.b.g. Kur'ân'da geçen diğer isimlerdir.

Kur'ân'da; cennetin varlığı,⁷¹⁴ yeri,⁷¹⁵ ebediliği,⁷¹⁶ çeşitleri,⁷¹⁷ dereceleri,⁷¹⁸ isimleri⁷¹⁹ ve nimetlerinden⁷²⁰ bahsedilmektedir. Çok çeşitli ve yoğun bir şekilde

⁷⁰⁰ Şahin, VII/374.

⁷⁰¹ Osman Cilacı, *İlahi Dinlerde Cennet İnancı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1991, 69.

⁷⁰² Şahin, VII/375.

⁷⁰³ Muhammed Fuad Abdalbaki, *Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990, 181.

⁷⁰⁴ Yüksel, 200.

⁷⁰⁵ Bekir Topaloğlu, "Cennet," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII/376.

⁷⁰⁶ Kehf: 18/31; Tâ-hâ: 20/76; Sâd: 38/50

⁷⁰⁷ Kehf: 18/107; Mü'minun: 23/11

⁷⁰⁸ Şuarâ: 26/85

⁷⁰⁹ Ankebut: 29/58; Sebe: 34/37

⁷¹⁰ En'âm, 6/127; Yunus, 10/25

⁷¹¹ Fatır: 35/35

⁷¹² Necm: 53/15

⁷¹³ Furkan: 25/15

⁷¹⁴ Kara, 78.

bahsedilen bu nimetlerden bir kısmı şöyledir. Çeşitli meyveler, hurmalar, nar ağaçları⁷²¹ nehirler, gözeler, saraylar, köşkler, yiyecekler, içecekler,⁷²² altından süsler,⁷²³ ince ve kalın ipek elbiseler⁷²⁴ v.b.g. mahiyetini bilmediğimiz diğer nimetlerdir. Cennet nimetleri içinde en önemli olan ise ru'yetullah'tır.⁷²⁵ Cennetliklerin ulaşabileceği zevklerin en büyüklerinden biri olarak telakki edilen ve manevi boyutu da bulunan, Allah'ın (c.c.) görülmesi/Ru'yetullah meselesi⁷²⁶ ehl-i sünnet âlimlerine göre aklen ve naklen mümkündür. Ancak bu görmenin mahiyetinin nasıl olacağı bilinmemektedir.⁷²⁷ Kur'ân'ı Kerim'de ve Hadis kaynaklarında, cennette Allah'ın (c.c.) görüleceğine dair nakli deliller mevcuttur.

Kur'ân'da; ru'yetullah konusunda delil sayılabilecek ayetlerden bazıları şunlardır.

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ

"Musâ Tayin ettiğimiz vakit (Tur'a) gelip de Rabbi O'nunla konuştuğunda O, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi....."⁷²⁸

"وَجُؤهُ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ , اِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ "

" Oysa o gün bir kısım yüzler Rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak."⁷²⁹

Hadis kaynaklarında da ru'yetullah ile ilgili olarak; Hz Peygamber'in (s.a.v.) dolunay halindeki aya bakarak yanında oturan arkadaşlarına/sahbeye şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir.

"Siz şu ayı güçlük çekmeden gördüğünüz gibi, Rabbinizi de açıkça göreceksiniz."⁷³⁰

⁷¹⁵ Kara, 91.

⁷¹⁶ Kara, 103.

⁷¹⁷ Kara, 126.

⁷¹⁸ Kara, 135.

⁷¹⁹ Kara, 115.

⁷²⁰ Kara, 165.

⁷²¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 96.

⁷²² Kara, 165.

⁷²³ Kehf: 18/21

⁷²⁴ Kehf: 18/31

⁷²⁵ Kara, 165

⁷²⁶ Kara, 248

⁷²⁷ Emrullah Yüksel, *Sistemati Kelâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, 62.

⁷²⁸ A'raf; 7/143

⁷²⁹ Kıyâme: 75/22-23

Kur'ân Yolu müellifleri; ilgili ayete geçen ru'yetullah meselesini şöyle açıklamıştır. Hz. Musâ (a.s.) Allah'ın (c.c.) Kelâmını vasıtasız vahiy ile alıp, Allah (c.c.) ile konuşma şerefine nail olduktan sonra O'nu görmek istemiş fakat Hz. Musâ'nın (a.s.) bu talebi Allah (c.c.) tarafından olumsuz karşılanmıştır. Genel olarak İslam âlimleri ru'yetullahı uzun uzun tartışmış ve Allah'ın (c.c.) dünyada görülemeyeceği konusunda ittifak etmiştir. Sünni anlayışta olanlar bir şey varsa onun varlığına istinaden o şeyin aklen görülmesinin de mümkün olduğunu dolayısıyla âhirette Allah'ın (c.c.) mü'minlere görüneceğini kabul ederken, mu'tezili anlayışta olanlar ise bunun tam tersini savunmaktadır.

Müellifler, İbn Atiyye'nin Ru'yetullah ili ilgili görüşünü ise şöyle nakletmiştir. Aklen bir varlığın görülebilir olması için o varlığın gerçekten var olması gerekir. Akıllı olan her insan kainatta Allah'ın (c.c.) varlığına işaret eden bu kadar çeşitli ve zengin delile istinaden aklıyla Allah'ın (c.c.) varlığını bulma yetisine sahiptir. Allah (c.c.) vardır ve O'nun varlığına binaen var olduğu için de görülecektir. Ancak dünya da O'nu görmek mümkün değildir. O, Âhiret hayatının safhalarından olan cennette mü'minlere görünecektir. Dolayısıyla; Hz. Musâ (a.s.) Allah'tan (c.c.) imkansız olan bir şeyi değil, mümkün olan caiz, olan bir şey istemiştir.⁷³¹

Sabuni, söz konusu kavramı Safvetü't-Tefâsir'de Kurtubi'den naklen şöyle açıklamıştır. Hz. Musâ; Allah'ın (c.c.) söz verdiği zaman diliminde Tur Dağı'na gidip dua ederek Allah (c.c.) ile aracısız konuşunca, bu sefer Allah'ın (c.c.) zatını görmek istemiştir. Musâ (a.s.) Allah'ı (c.c.) görmek isteyince, Allah, (c.c.) Hz. Musâ'ya; (a.s.) İnsanın dünyadaki yaratılışı itibariyle fizyolojik ve biyolojik olarak olarak buna gücü yetmez. İnsandan (senden) daha güçlü kuvvetli olan dağa bak, eğer dağ buna dayanırsa sen de beni görebilirsin aksi durumda senin beni görmeye gücün yetmez, buyurmuştur. Bilahare, Allah'ın (c.c.) nurundan serçe parmağının ucu kadar dağın yansıtınca, dağ parampaça olmuş ve Hz. Musâ (a.s.) gördüğü manzara karşısında bayılıp yere düşmüştü. Hz. Musâ (a.s.) kendine gelince/ayılınca, *فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ* *...المؤمنين* *"...Rabbim, seni noksan sıfatlardan ve herhangi bir insanın seni dünyada*

⁷³⁰ Müslim, 1002.

⁷³¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, II/586-588.

görmesinden tenzih ederim."⁷³² seni görmek istediğim için sana tevbe ediyorum, senin büyüklüğüne inanların ilki benim dedi.

Görüldüğü gibi her iki tefsirin müellifleri -ehl-i sünnet âlimlerle aynı paralelde düşünerek- dünyada Allah'ın (c.c.) görülmeyeceği hususunda hem fikirdirler. Âhirette ise Allah'ın (c.c.) mü'minlere kendini göstereceğini kabul etmektedirler. Hz. Musâ'nın Allah'ı (c.c.) görmeyi istemesi imkânsız değil, bilakis mümkün olan bir durumdur. Müteşâbihattan olan ayetteki ru'yetullah kavramından şu anlaşılmaktadır. Allah'ı (c.c.) dünyada görmek insan aklının ve hayallerinin ulaşamayacağı bir noktadadır. O'nun zatının tam mânasıyla kavranması mümkün değildir. Âhiret hayatında ise bu istek mahiyetini bilmediğimiz bir şekilde Allah'ın (c.c.) dilediği şekilde meydana gelecektir.

Yukarıda cennetin bir takım özelliklerinden bahsetmiştik. Şimdi cennet ile ilgili ayetlerden bazılarını ele almaya çalışalım.

Cennet kavramıyla ilgili Necm Suresi'nde geçen ayetlerde şöyle buyurulmaktadır.

وَلَقَدْ رَأَوْا نَزْلَةَ أُخْرَىٰ , عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ , عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَىٰ

*"Yemin olsun ki (meleğin) iniş esnasında en sondaki sidretü'l müntehanın yanında bir daha gördü. Ki onun yanında huzur içinde kalınacak cennet vardır"*⁷³³

Görüldüğü üzere ayette mü'minlere cennetin varlığı ve yeriyle ilgili ilahi bir bilgi verilmiştir.⁷³⁴

Necm Suresi'nde geçen yukardaki ayetler, Kur'ân Yolu Tefsiri'nde; Cebrâil'in inişi ve Resûlullah (s.a.v.) ile olan ilişkisi bağlamında ele alınmış ve Resûlullah'ın (s.a.v.) mertebesinin Cebrâil'den (a.s.) üstün olduğuna vurgu yapılmıştır. Müellifler söz konusu ayetleri şöyle açıklamıştır. Cebrâil vahiy getiren bir melek olarak önemli bir yere sahip olsa da, Resûlullah'ın (s.a.v.) insanlık tarihinde özel bir konumu vardır. Bu durum Hz. Peygamberin (s.a.v.) nebilik ve risalet mertebesinin tezahürüdür. Âyette geçen "sidretü'l-müntehâ" ifadesi müfessirler tarafından çeşitli şekillerde izah edilmiştir. Bu kavram yaratılmış olanların bilinebilecek en son sınırını ifade eder. Bu bağlamda "sidre" kelimesinin bir ağaç türünü olduğu ve bu ağacın cennetin uçlarında

⁷³² Ara'f: 7/143

⁷³³ Necm: 53/13-14-15

⁷³⁴ Gölcük-Toprak, 477.

yer aldığına dair rivâyetlerin bulunması bu ifadenin derinliğini artırmıştır. Sidretü'l-müntehâ, insanların kavrayış sınırlarının ötesini, akıllara durgunluk verecek bir makamı işaret etmektedir. Âyette geçen “*ki onun yanında huzur içinde kalınacak cennet vardır*” ifadesi cennetin bir güven, huzur ve mutluluk yeri olduğunun alametidir. Kur'ân Yolu Müellifleri, buradaki "me'vâ" kelimesini, cennetin sığınma ve huzur bulma yeri olarak açıklamışlardır.⁷³⁵ Görüldüğü gibi bu durum cennetin mü'minler için bir ödül, bir teselli ve ilahi bir nimet yeri olduğunun tezahürüdür. Sonuç olarak bu âyetler; Resûlullah'ın yüksek mertebesini, Cebrâil'in rolünü ve sidretü'l-müntehâ'nın derin anlamını açığa çıkararak cennetin huzur dolu bir yer olarak tanımlanması ile birlikte âhiretin önemine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda müteşabihattan olan cenneti, mü'minlerin sabır ve mücadelelerinin nihai bir sonucu ve mahiyetini bilmediğimiz ödül ve mükafat merkezi şeklinde anlamlandırabiliriz.

Hadis kaynaklarında cennetin yeri ve varlığıyla ilgili pek çok hadis vardır. Bu hadislerden bazıları şunlardır.

*“Cennet yedinci göğün üstündedir, Yüce Allâh onu Kıyâmet Günü istediği yerde kılar, Cehennem ise yedinci arzdadır (yeryüzündedir).”*⁷³⁶

*"Cebrail beni asla görmediğim renklerle örtülü "sidretü'l-müntehâ ya kadar götürdü. O anda cennete girdim ve misk kokulu toprağını ve inciden göğünü müşahade ettim.”*⁷³⁷

Kur'ân'da iman edenler için hazırlanan cennetin yapısal özelliklerinden bahsedilmektedir. Hadid Sûresi 57/21. âyetinde şöyle buyurulmuştur.

*"Allah'a ve peygamberine inananlar için hazırlanmış olup, genişliği gökle yerin genişliği kadar olan cennete koşuşun. İşte bu Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah büyük lütf sahibidir”*⁷³⁸

Âyet-i Kerime'nin tefsirinde inananlar için hazırlanmış olan cennetin genişliği, insan aklının sınırlarını aşan bir büyüklükte olduğu ifade edilerek, cennetin fiziksel

⁷³⁵ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/165.

⁷³⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahani, *Sıfatü'l-cenne I-III*, Dârü'l-Me'mun li't-Türas, Dımaşk 1987, I/166.

⁷³⁷ Buhâri, Salât: 79; Müslim, İman: 103.

⁷³⁸ Hadid: 57/21

boyutlarıyla beraber psikolojik boyutlarına da dikkat çekilmiştir. Mü'minler için mükafat olan cennetin bu genişliği, Allah'ın (c.c.) rahmetinin ve cennet nimetlerinin sınırsızlığını da ifade eder. Bu durum insanların cennet hayalini daha anlamlı ve cazip hale getirmektedir. Cennete ulaşmak için iman ve amellerin gerekliliği, Allah'ın (c.c.) adaletinin ve kudretinin yansımasıdır. Ancak kişinin cennete girmesi amellerinin doğal sonucu değildir. Cennete girmek aslında Allah'ın (c.c.) bir lutfu ve ihsanıdır. İnsan ne kadar çok iyi amel ve ibadet yaparsa yapsın Allah (c.c.) istemedikten sonra cennete giremez. Cennet ehli olmak, Allah'ın (c.c.) iradesi ve rahmetinin eseridir. Bu bağlamda düşünüldüğünde cennetin genişliği sadece fiziksel bir boyut değil, aynı zamanda Allah'ın (c.c.) rahmetinin büyüklüğünü ve kulu için hazırladığı lütufların sınırsızlığını ifade eder. Şartları yerine getirenlerin cennete gireceğine dair bir inanç olmasına rağmen, bu durumun Allah'ın (c.c.) lütfu olarak görülmesi gerektiği ve mü'minlerin gerçek bir tevazu ve minnet duygusuyla yaşamalarını devam ettirmesi istenir. Dolayısıyla cennet hem Allah'a (c.c.) güven ve tevekkül hem de insanların kendi sorumluluklarını yerine getirme bilinci arasındaki bir denge olarak zikredilebilir.⁷³⁹

Safvetü't-Tefâsirde ise yukardaki ayet şöyle tevil edilmiştir. İnsanların Allah'ın (c.c.) rızâsını kazanmak için iyi amellerde bulunma konusunda birbirleriyle yarışmaları, dini ve ahlâki değerler noktasında daha fazla çaba göstermeleri gerekir. Cennetin genişliği, yerle gök arası kadar ifadesiyle, cennet alanının büyüklüğünü ve cennetin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir. Sabuni, Suddi'den (Tefsîr-i kebîr, 29/234) naklen cenneti şöyle açıklamıştır. Allah, (c.c.) cennetin genişliğini, yedi kat gök ve yedi kat yerin genişliğine benzetmiştir. Kuşkusuz uzunluğu genişliğinden daha fazla olup, uzunluğunun, bundan kat kat fazla olduğuna dikkat çekmek için âyette genişliğinden bahsetmiştir. Beyzâvî ise; (III/354.) ayette cennetin genişliğinin bu kadar büyük tasvir edilmesini, insanın cennetin uzunluğunu hesap etmedeki yetersizliğiyle ilişkilendirmiştir. Sâbûnî; müfessirlerin, cennetin yaratılmış olduğunu ve halihazırda bulunduğunu belirtmiştir. Müfessire göre; eğer cennet henüz yaratılmamış olsaydı âyette "*hazırlanmıştır.*" şeklinde vasıflandırılmazdı. Yani cennet yaratılmış ve şu anda mevcut olup mü'minleri beklemektedir. Bu durum cennetin mü'minler için bir hedef olduğu ve ona ulaşmak için gayret göstermeleri gerektiğini ifade etmektedir.. Cennete ulaşmanın

⁷³⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/250-251.

sadece iyi amellerle değil, aynı zamanda Allah'ın (c.c.) iradesine, lütfuna ve rahmetine bağlı olduğunu ve Allah (c.c.) cennetini kullarının içinden dilediğine mecbur olmadan büyük bir lütuf olarak verdiğini te'vil etmiştir.⁷⁴⁰

Sonuç olarak iyi amellerin âhîret hayatındaki karşılığı olarak kabul edilen cennet, Kur'ân'da sadece insanın zevkine hitap eden her türlü nimetleri içeren fiziksel bir mekân olarak değil, aynı zamanda derin anlamlar ve sembolik değerler taşıyan müteşâbih bir ifade olarak değerlendirilmelidir. Metafizik bir âlem olarak değerlendirilen cennet, Kur'ân'da, farklı anlamlarda ve formlarda nitelik (yalın halde ve terkiib halinde) ve nicelik (müfred, tesniye, cem'i) yönünden de farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Cennetin varlığı, bulunduğu yeri, boyutu ve ebediliği âyetler çerçevesinde tasvir edilmektedir. Genişliği göklerle yer kadar olan, sınırsız nimetler ve rahmetle dolu bir mekân olarak açıklanan cennet, dereceleriyle, nimetleriyle, iman edip salih amel işleyenlere, Allah (c.c.) tarafından bir mükafât olarak vaâd edilmiştir. Bu bağlamda düşündüğümüzde cennet, insanın sınırlı aklıyla tam olarak kavrayamayacağı, dolayısıyla tasvirlerinin insan deneyimiyle sınırlı kalacağı bir mekân olarak müşahade edilmelidir. Kanaatimize göre; Kur'ân'da fiziksel boyutuyla ifade edilen cennet tasviri müteşâbih anlam taşımaktadır. Yukarıdaki tefsirlere baktığımızda cennetle ilgili tasvirlerin insan aklının ötesinde bir anlam ifade ettiği görülmektedir. Bu nedenle müteşâbihattan olan cennet kavramı insanların zihninde farklı algı ve anlayışlara sebep olmaktadır. Bu durumda cennet gerçekliğinin insan deneyimiyle tam olarak ifade edilemeyeceği anlamına gelir. Cennet, insan aklının ötesindeki bir varoluş düzeyini simgeler ve bu nedenle cenneti anlayabilmek için ruhsal bir boyutun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

2.2.9. جهنم / Cehennem ve Azap Şekilleri

Cehennem sözcüğü Farsça asıllı olup Arapçalaşmıştır.⁷⁴¹ Sözlükte derin kuyu⁷⁴² hayırsız, uğursuz anlamına gelir.⁷⁴³ Kur'ân'da; ateş, sakar, ceza, büyük fırın, kor ateş,

⁷⁴⁰ Sâbûnî, VI/335.

⁷⁴¹ R.el-İsfahâni, 250.

⁷⁴² Karaman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 87.

⁷⁴³ Ömer Faruk Harman, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 225.

tamu, ceza, hutama ve haviye gibi isimlerle ifade edilmektedir.⁷⁴⁴ Dini bir terim olarak ise dünya hayatında iman etmeyenlerin sürekli kalacağı, iman ettiği halde günah işleyenlerin ise işlediği günahlar nisbetinde cezalandırılmak üzere kalacakları azap yerine denir.⁷⁴⁵

Kur'ân'ı Kerim'de yetmiş yedi âyette geçen⁷⁴⁶ cehennem kavramı genel olarak âhiretteki azap yerinin genel adı, özel olarak da en üst tabakanın adı olup, "azâb-u cehennem, nâr-u cehennem" gibi farklı terkiplerle isimlendirilmiştir.⁷⁴⁷ İslami litaretürde cehennemin şiddet dereceleri, tabakaları, bölümleri, kapıları, esas alınarak, yedili tasnife göre isimlendirilmiştir.⁷⁴⁸ Hicr Sûresi'nde; " لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ " *"Onun yedi kapısı vardır, her kapıdan girmek üzere onlardan birer grup belirlenmiştir."*⁷⁴⁹ buyurulmaktadır.

Cehennemin yedi kapısına istinaden; cehennem, cahim, haviye, hutama, leza, sair, sakar⁷⁵⁰ şeklinde tasnife tabi tutulduğu görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de cehennemdeki cezalar maddi ve manevi boyutuyla ele alınmıştır. Manevi cezalardan bazıları şöyle ifade edilmektedir. Müşriklerin putlardan beklediklerini elde edememesi, cehennemliklerin orada hiçbir nasibinin olmaması, cehennemliklerin orada ihmal edilmesi, terkedilmesi, kovulması, yardımsız bırakılması, özürlerinin kabul edilmemesi, başarısızlığa ve hüsrana uğramaları, ayıplanmaları, nefret edilmeleri, zillet halinde olmaları v.b.g. pek çok manevi ceza türü mevcuttur.⁷⁵¹

Hz. Peygamber (s.a.v.) hadis kaynaklarında cehennemden bir çok yerde bahsetmektedir. Bu hadislerden bazıları şunlardır.

Ebu Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre Resulullah (s.a.v.) *"Sizin şu yaktığınız ateş, cehennem ateşinin yetmiş cüzünden bir cüzdür. Oradakiler; Vallahi ey Allah'ın Rasülü ! bu kadarı da (dünya ateşi kadar da olsa) yeterlidir dediler. Rasûlullah;*

⁷⁴⁴ Gölcük-Toprak, 484.

⁷⁴⁵ Karman ve diğerleri, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 87.

⁷⁴⁶ Yüksel, 203.

⁷⁴⁷ Bekir Topaloğlu, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII/227.

⁷⁴⁸ Muhammed Emin İrbili, *Tenviru'l-Gulub*, (Terc.: Halil Gönenç), Eser Neşriyat, İstanbul 1984, 117.

⁷⁴⁹ Hicr: 15/44

⁷⁵⁰ Topaloğlu, VII/227.

⁷⁵¹ Yüksel, 203-204.

(s.a.v) *o ateş bu ateşten altmışdokuz kat daha fazla şiddetli kılındı. Cehennem ateşinin herbir katı dünya ateşinin şiddeti kadardır*”⁷⁵² buyurmuştur.

Başka bir Hadis-i Şerifte ise; “*Ateş cehennemliklerin bazılarının topuklarına kadar ulaşır. Bazılarının dizlerine kadar ulaşır, kiminin uyluklarına kadar ulaşır, bazılarının ise kürek kemiklerine kadar ulaşır*”⁷⁵³ buyurulmuştur.

Kur’ân’ı Kerim’e baktığımızda cehenneme gireceklerin; kafirler⁷⁵⁴ münafıklar,⁷⁵⁵ Allah (c.c.) ve Resuluna karşı savaşımlar,⁷⁵⁶ faiz yiyenler,⁷⁵⁷ günahkarlar,⁷⁵⁸ Allah’a (c.c.) karşı kibirlenenler, büyülenenler,⁷⁵⁹ Allah’a (c.c.) karşı ilahlık iddiasında bulunanlar,⁷⁶⁰ Allah’tan başka ilah edinenler⁷⁶¹ Allah’a ortak koşanlar⁷⁶² ve diğer bazı suçları işleyenler⁷⁶³ olduğu görülmektedir. Varlığı ve yaratılması, Allah’ın (c.c.) ilahi adaletinin bir tecellisi olan cehennem, inkarcıların ve günahkârların âhirette cezalandırılacakları yerdir. Cehennemlikler oraya aşağılanarak atılırlar. Ölümü çok istemelerine rağmen bunu tadamazlar, orada asla ölüm yoktur. Yiyecekleri içecekleri ateşten olan bir dünyadır cehennem. Herkes için ıstırap yurdu, ateş yurdu olan cehennemde azabın şiddeti kötü amellere bağlı olarak; kafiye, münafığa, mü’mine farklı dozajlarda uygulanacaktır. Müslümanların bulunduğu, azabın şiddetinin en hafif olduğu en üst tabaka, cezaların çekilmesinden sonra boşaltılacak ve müslümanlar cennete sevk edilecektir.⁷⁶⁴

Cehennem kavramıyla ilgili Bakara Suresi’nde geçen bir ayette şöyle burulmuştur.

.....فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

⁷⁵² Buhâri, Bed’ül- Hâlk, 10, IV, 90.

⁷⁵³ Müslim, Cennet: 33, III, 2175.

⁷⁵⁴ Bakara: 2/24-257; Âl-i İmran: 3/10; Enfal: 8/14; Tevbe: 9/73

⁷⁵⁵ Nisâ: 4/138-145

⁷⁵⁶ Mâide: 5/33

⁷⁵⁷ Bakara: 2/275

⁷⁵⁸ Tâ-hâ: 20/74

⁷⁵⁹ A’raf: 7/36

⁷⁶⁰ Enbiyâ: 21/29

⁷⁶¹ Enbiyâ: 21/98

⁷⁶² Tevbe: 9/113

⁷⁶³ Zümer: 38/85; Mü’min: 40/43; Müddessir: 74/21-26; A’raf: 7/44-45; Mücadele: 58/16-17

⁷⁶⁴ Gölcük-Toprak, 484-485.

".....Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının, o, inkarcılar için hazırlanmıştır."⁷⁶⁵

Kafirler için hazırlandığı buyurulan "ateş" cehennem ateşi olup, Kur'ân Yolu Tefsiri'nde şöyle açıklanmıştır. Âyette geçen "ateş," cehennemin sembolü olarak, hem cezalandırma hem de uyarı niteliğindedir. Cehennem ateşinin yakıtının "taşlar ve insanlar" olarak belirtilmesi, cehennemin korkunç doğasını ve orada yaşanacak azapların şiddetini gösterir. Görüldüğü gibi bu ifade hem fiziksel bir yakıt, hem de insanların kötü amellerinin sonuçları anlamında düşünülebilir. Yakıt olarak taşların zikredilmesi insanların işledikleri günahların kalplerinin katılığına işaret ettiği şeklinde algılabılır. Âyetteki ifade derinlemesine düşünüldüğünde, insanların cehennem azabını anlama kapasitesinin sınırlı olduğu görülür. İnsanların zamanla kömürü bulması bizlere ateşin daha önce nasıl kullanılabileceği bilgisini vermektedir. Âyet bu bağlamda insana cehennem ateşinin niteliğini düşünmesine ve ondan ibret almasına vesile olur. Cehennemin yakıtı olan taşlar kimbilir nasıl taşlardır? Bazı müfessirler bu taşların dünyada insanlar tarafından tapınılan veya kutsal kabul edilen taş heykeller olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda insanlar bu heykellere ve putlara taparken; taptıkları, ibadet ettikleri taşların, heykellerin, putların aslında onları cehenneme götüren bir araç, cehennem ateşinin kaynağı olduğunu bilemezler. Enbiya Sûresi'ndeki; *"Şüphesiz ki siz ve Allah'tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtıdır."*⁷⁶⁶ ayeti, müfessirlerin bu düşüncesini destekler niteliktedir. Ancak heykellerin ve putların cezalandırılmasının adil ve mantıklı olmadığı düşüncesi, cezalandırılan varlıkların iradeli ve bilinçli olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Cehennem azabının mahiyeti, insanlar tarafından tam olarak anlaşılamayacağı için, bu taşların ne olduğu ve nasıl bir varlık olduğu bilinmez bir gerçektir. Bu durum cehennem kavramının müteşâbihattan olduğundan hareket edilerek insan aklının sınırlarını aştığını ve bu konuda sadece sınırlı bilgiye sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, iradeli varlıkların cezalandırılması onların dünyadaki tercihlerinin bir sonucudur. Bu bağlamda, cehennemin yakıtı olarak bahsedilen "taşlar"ın insanlar üzerindeki etkisi, onların yaşamlarındaki iradeleriyle ve seçimleriyle ilgili bir durumdur.⁷⁶⁷ Görüldüğü gibi âyetin tefsirindeki "taşlar ve

⁷⁶⁵ Bakara: 2/24

⁷⁶⁶ Enbiyâ: 21/98

⁷⁶⁷ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/89-90.

insanlar" ifadesi, cehennem ateşinin korkunç doğasını ve orada yaşanacak azabın dehşetini göstermektedir. Müfessirlerin bu görüşleri; cehennemin doğasının, azabının insan aklının ötesinde ve insanın bu konuda sınırlı bilgiye sahip olduğuna işarettir. İradeli varlıkların cehennemde cezalandırılması dünyadaki seçimlerinin doğal bir sonucudur. Dolayısıyla, cehennem kavramı, müteşâbih bir kavram olarak ifade edilirken, insanları kendi tercihleri üzerine düşünmeye ve bu tercihlerin sonuçlarına katlanmaya zorlamaktadır. Bu çerçevede cehennemin yakıtı olan taşların anlamı, insanın sorumluluklarının bilincinde olmasını ve Allah'ın (c.c.) iradesine uygun bir yaşam sürmesini sağlayacak bir öğüt ve nasihat olarak tasavvur edilmelidir.

Sabuni, Safvetü't-Tefâsir'de cehennem kavramıyla ilgili yukarıdaki söz konusu ayeti bir önceki ayet bağlamında ele alarak şöyle açıklamıştır. Âyetteki, "bunu yapamazsanız" ifadesi insanlara kendi yaratıcı yeteneklerinin sınırlarını hatırlatarak Kur'an'ın eşsiz ve benzersizliğine dikkat çekmektedir. Edebi şahsiyetlerden yardım alınmasına rağmen, hiç kimsenin Kur'an sûrelerinden bir benzerini getirmeye geçmişte olduğu gibi "*Ki, gelecekte de bunun benzerini asla getiremeyeceksiniz*"⁷⁶⁸ ifadesiyle bu durumun kesinliğini pekiştirir ve vahiy karşısında insanın aczini hatırlatır. "*Birbirlerine destek olsalar da onun benzerini ortaya koyamazlar*"⁷⁶⁹ âyetiyle bu durumun perçinlendiği görülmektedir. Madem ki "*Kur'an'ın bir benzerini getiremeyeceksiniz*."⁷⁷⁰ ifadesiyle Kur'an'ın edebi gücünü kavrayamadıklarına dikkat çekmektedir. O halde "*Kâfirler için hazırlanmış yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem ateşinden sakınınız.*"⁷⁷¹ ayetiyle, cehennemin gerçekliğine, dehşetine, ateşinin şiddetine ve korkunçluğuna dikkatleri celb eder. Cehennemde yakıt olarak kâfirlerin ve putların olduğundan hareket ederek, cehennemin yakıtının sadece fiziksel değil aynı zamanda ruhsal bir boyutu olduğu da göstermektedir. Putlar, kâfirlerin kendi elleriyle yaptıkları ve kendilerini aldattıkları metalardır. Bu durum, inkarcıların kendilerine saygılarının olmadığını, akıllarıyla hareket etmedikleri ve komik duruma düştüklerinin en bariz örnekleridir. Nitekim: "*Siz ve Allah'ın dışında taptığınız şeyler "cehennem yongasıdır.*"⁷⁷² âyetinde,

⁷⁶⁸ Bakara: 2/24

⁷⁶⁹ İsrâ: 17/88

⁷⁷⁰ Bakara: 2/286

⁷⁷¹ Bakara: 2/24

⁷⁷² Enbiyâ: 21/98

yukarıdaki âyette⁷⁷³ geçen mânânın te'kid edildiği görülmektedir. Sâbûnî; Mücahid'ten' âyetteki "*biçare*" ifadesini "*Leşten daha fena kokulu kükürt taşıdır ki*", *kâfirler ateşle birlikte bununla azab görürler. Bu cehennem kâfirler için hazırlanmıştır.*" ve onlar için pusuda beklemektedir şeklinde nakletmiştir. Âyeti değerlendirdiğimizde; "eğer yapamazsanız" ifadesiyle insanlara kendi kapasitelerinin sınırlı olduğu hatırlatılmakta ve bu sınırlılıkta, insanları düşünmeye, sorgulamaya ve inançlarının temellerini tahkik etmeye yönlendirmektedir. Âyette Kur'ân'ın edebi yönünü anlamanın insanlar için çetin olduğu anlaşılmaktadır. Müteşâbihattan olan cehennem kavramının insan aklının soyut gerçekliklerini ve anlama kapasitesini de ihata ettiği görülmektedir. Âyetlerde cehennemin korkunç doğası ve orada yaşanacak azaplar insanların dünya hayatında daha dikkatli davranmalarını teşvik etmektedir. Görüldüğü üzere müteşâbihattan olan cehennem kavramı, insanları düşündürerek, cehennemin korkunç gerçekliğiyle yüzleşmelerine ve bu bilinçle hayatlarını sürdürmelerine yardımcı olmaktadır.

Kur'ân'da cehennemdeki cezalar/azaplar maddi ve manevi boyutuyla ele alınmaktadır. Kur'ân'da manevi cezalardan bazıları şöyle zikredilmiştir. Müşriklerin putlardan beklediklerini elde edememesi, cehennemliklerin orada hiçbir nasibinin olmaması, cehennemliklerin orada ihmal edilmesi, terkedilmesi, kovulması, yardımsız bırakılması, özürlerinin kabul edilmemesi, başarısızlığa ve hüsrana uğramaları, ayıplanmaları, nefret edilmeleri, zillet halinde olmaları v.b.g. pek çok manevi ceza türü bulunmaktadır.⁷⁷⁴

Cehennemdeki maddi cezalar/azaplar ise; fiziki olarak insan vücuduna uygulanacak cezalar ve cehennemliklerin yiyecek ve içecekleriyle ilgilidir. Bu tür cezalar, Kur'ân-ı Kerim'de birçok ayette ayrıntısıyla beraber zikredilmiştir.

لَا يَذُوقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا , إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَاقًا , جَزَاءً وَفَاقًا , إِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ حِسَابًا

"(Dünyada işledikleri amellere) uygun bir karşılık olarak, orada bir kaynar su ve bir irinden başka, ne bir serinlik, ne de bir içecek tadarlar!Çünkü onlar hesap gününü hiç beklemiyorlardı." ⁷⁷⁵

وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌ..... لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ

⁷⁷³ Bakara: 2/24

⁷⁷⁴ Yüksel, 203-204.

⁷⁷⁵ Nebe: 78/24-25-26-27

"O gün bir takım yüzler zelildir, durmadan çalışır, (fakat boşuna) yorulur, kızgın ateşe girer. Onlara kaynar su pınarından içirilir. Onlar için kuru dikenden başka yemek yoktur, o ise ne besler ne de açlığı giderir."⁷⁷⁶

"Biz cehennemi kafirlere ebedi bir ceza yeri kıldık."⁷⁷⁷ "Şüphe yok ki münafıklar cehennemin en alt katındadırlar..⁷⁷⁸ Onların hakkı üzerlerine kapalı bir ateştir."⁷⁷⁹ "Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı uğultuyu işitirler."⁷⁸⁰ "Şüphesiz cehennem, her biri saray büyüklüğünde kıvılcımlar saçar."⁷⁸¹ "... İşte onlar boyunlarına demir halkalar vurulanlardır ve işte onlar cehennemliklerdir...."⁷⁸² "O zaman boyunlarında halkalar ve zincirlerle şiddetli ateşe sürüklenirler; ardından da ateşte yakılırlar."⁷⁸³ "Onlar Yüz üstü cehenneme atılırlar."⁷⁸⁴ "İstiraptan ötürü oRa'dan çıkmaya her teşebbüs ettiklerinde oraya geri döndürülecekler ve onlara, "Tadın bakâlim bu yakıcı azabı!" denilecek."⁷⁸⁵ "Hak yoldan sapanlara gelince, onlar cehenneme odun olmuşlardır."⁷⁸⁶ "O gün o altın ve gümüşlerin üstü cehennem ateşinde kızdırılacak da bunlarla alınları, yanları ve sırtları dağlanacak (onlara): "İşte bu kendi canınız için saklayıp biriktirdiğiniz şeydir. Haydi şimdi tadın bakâlim şu biriktirdiğiniz şeyin tadını!" denilecek."⁷⁸⁷

Bu mu daha iyi bir ikramdır, yoksa zakkum ağacı mı? Biz o zakkumu zâlimler için bir sınama aracı yaptık. O, cehennemin ta dibinde yetişen bir ağaçtır. Tomurcukları sanki şeytanların başları gibidir. Zâlimler mutlaka onu yiyecekler, karınlarını onunla dolduracaklar. Sonra onların, yedikleri bu nesnenin üzerine, kaynar su karıştırılmış bir içecekleri de olacaktır.⁷⁸⁸

Kur'ân Yolu Tefsiri'nde; cehennem azabı olarak düşünülen cehennemin yiyecek ve içecekleri şöyle yorumlanmıştır. Müellifler İsfahani'den naklen zakkumun

⁷⁷⁶ Ğâşiye: 88/2-7

⁷⁷⁷ İsrâ:17/8

⁷⁷⁸ Nisâ:154

⁷⁷⁹ Beled: 90/20

⁷⁸⁰ Mülk: 67/7

⁷⁸¹ Mürselât: 77/32

⁷⁸² Rad: 13/5

⁷⁸³ Mü'min: 40/71

⁷⁸⁴ Neml: 27/90

⁷⁸⁵ Hac: 22/22

⁷⁸⁶ Cin: 72/15

⁷⁸⁷ Tevbe: 9/35

⁷⁸⁸ Saffât: 37/62-67

cehennemde bulunan tiksindirici yiyeceklerin genel ismi olduğunu belirtmiştir. İbn-i Aşur'dan ise naklen, Yemen'in belli bir bölgesindeki arazilerde yetişen ve kötü kokusu olan zehirli bir bitki olduğu ifade edilmiştir. Müellifler, ilgili ayette geçen zakkumun tomurcuklarının "*Şeytanların başına benzetilmesini*" zakkumun tadının ve görüntüsünün ne kadar iğrenç olduğunun göstergesi olduğunu belirtmiştir. Zemâhşeri ise; zakkum kelimesini kafirlerin cehennemde görecekleri elem verici azabın işareti olduğunu açıklamıştır. Müellifler, zakkum ağacının bir sınama aracı olduğu ifadesini ise şöyle yorumlamaktadır. Müşrikler cehennemde böyle bir ağaç olacağını duyunca Hz. Peygamberle alay etmiştir. Söz konusu ağaçla ilgili Kur'an'da verilen bilgi imtihan vesilesi olup, mü'minler buna inandığı için imtihanı kazanmış, kafirler ise inanmadıkları için imtihanı kaybetmiştir.⁷⁸⁹ Yine müellifler ilgili ayetler bağlamında, cehennemliklerin yiyecekleri arasında, -çektikleri azabı ziyadeleştiren her hangi bir besleyici ve doyurucu özelliği bulunmayan- kuru dikenli bir bitkiden bahsetmiştir.⁷⁹⁰ Cehennemliklerin ordaki içeceği ise; aşırı derecede kaynatılmış çok sıcak içecekler⁷⁹¹ bağırsakları parçalayan çok sıcak sular,⁷⁹² fıkır fıkır kaynayan sular ve yanan vücutlardan akan irin⁷⁹³ olacağı belirtilmiştir.

Safvetü't-Tefâsir'de ise cehennemdeki yiyecek ve içecekler söz konusu ayetler çerçevesinde şöyle yorumlanmıştır. Cehennemliklerin yiyeceği zakkum ağacıdır. Bu ağaç fasıklar için fitne ve imtihan vesilesi kılınmıştır. Sabuni, müfessirlerin bunu şöyle izahettiğini açıklamıştır. İnkarcılar cehennemde zakkum ağacı olduğunu duyunca, ateşin ağacı yakacağından hareket ederek böyle birşeyin olma ihtimalinin bulunmadığını dile getirmişlerdir. Ebu cehil arkadaşlarına, "Zakkum nedir, biliyor musunuz? O tereyağı ve hurmadır. Sonra onlara bunu getirir ve: "Zakkum yiyin. Muhammed'in bizi korkuttuğu şey budur." diyerek, aklınca Hz Peygamber'le (s.a.v.) alay etmeye çalışmıştır. Sabuni; cehennemin dibinde yetişen zakkum ağacının meyvesinin son derece çirkin olan şeytanların kafasına benzediğini ifade etmiştir. İnkarcılar, cehennemde aşırı derecede açlık hissettikleri için zaruriyetten dolayı karınları doyuncaya kadar bu ağaçtan yiyecekler ve karınlarını zakkumla doyurup iyice susadıktan sonra azaplarının daha da

⁷⁸⁹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, IV/535-536.

⁷⁹⁰ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/608-609.

⁷⁹¹ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/51-52.

⁷⁹² Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/608-609.

⁷⁹³ Karaman ve diğer yazarlar, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, V/537.

şiddetlenmesi için sıcak su içirileceklerdir. Müfessir, cehennemde zakkum yiyeceğinin acılığıyla kaynar suyun sıcaklığının birleşerek inkarcıların azabının daha da katmerli hale geleceğini te'vil etmiştir.⁷⁹⁴

Görüldüğü gibi cehennemdeki azap şekillerinin geçtiği yukarıdaki ayetler zâlimlerin ve kafirlerin cehennemde karşılaşacakları şartları korkutucu ve çarpıcı bir üslupla açıklamıştır. Ayetteki yiyecek ve içeceklerin ne kadar iğrenç ve insanı huzursuz eden ürkütücü simgelerle ifade edildiği ve cehennem azabının ne kadar ağır olduğunu bizlere göstermektedir. Bu azap şekilleri insanların anlayacağı ifadelerle ele alınmış olup, bunların gerçek mahiyetini Allah (c.c.) bilir.

Cehennemliklerin azaplarından en büyüğü ise, Allah'ı (c.c.) göremeyecek olmalarıdır. Onlar bundan mahrum kalacaktır. Onlar, ölümü temenni edecekler, ancak bu isteklerini Allah (c.c.) kabul etmeyecektir. Onların azapları sonsuz bir şekilde sürüp gidecek ve onlar orada ebedi kalacaktır.⁷⁹⁵

Genel olarak cehennem kavramı, müfessirler tarafından insan aklının sınırlarını aşan ifadelerle açıklanmıştır. Kur'an'ın belâgatı ve âyetlerin edebi gücü müteşâbihattan olan cehennem kavramının anlaşılmasını güçleştirerek, insanı düşünmeye sevk etmektedir. Birtakım müteşâbih ifadelerle aynı şekilde müteşâbih olan cehennem kavramının açıklanması, insanların kötü fiillerinin sonuçları ve iradeleriyle yaptıkları tercihlerin tezahürüdür. Sonuç olarak cehennem azabının insanlarda bıraktığı derin etki, insanlara dini sorumluluklarını yerine getirmeleri için uyarı niteliğindedir. Âyetlerdeki yorumlar bağlamında cehennemdeki azap türlerinin insanlara sadece fiziksel bir azap değil, aynı zamanda ruhsal bir azap verdiği de düşünülebilir. Bu azap türlerinin gerçek mahiyetini insanların bilmesi mümkün değildir. sadece ayetlerde bahsedilen ifadeler bağlamında dünyadaki benzerleri göz önüne alınarak anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Sonuç olarak müteşâbihattan olan cehennemi ve azap türlerininin gerçek mahiyetini biz insanların bilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla cehennem azabından korunmak için Allah'ın (c.c.) Kur'an'da bizlere bildirdiği şekilde emir ve yasaklarına saygıyla riayet ederek dünya hayatını dikkatli ve bilinçli bir şekilde sürdürmek ve sonsuz olan ahiret hayatına ciddi manada hazırlık yapmak gerekmektedir.

⁷⁹⁴ Sâbûni, V/523-524.

⁷⁹⁵ Gölcük-Toprak, 486.

SONUÇ

Malum olduğu üzere Yüce Kitabımız Kur'ân; inzal olduğu günden beri müslümanlar tarafından ta'akkul ve tefekkür edilerek, mânası ve maksadı kendi ruhuna uygun bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde hem tefsir ilmi hem de buna bağlı olarak Ulumu'l Kur'ân (Kur'ân İlimleri) zuhur etmiştir. Bu ilimlerden bir kısmı Kur'ân'ın lafzıyla ilgili ilimler, diğer bir kısmı ise mânasıyla ilgili ilimlerdir. Müteşâbihu'l-Kur'ân ilmi de Ulumu'l-Kur'ân (Kur'an İlimleri) içerisinde yer alan Kur'ân'ın mânasıyla ilgili en önemli ilimlerden birisidir.

Müteşâbih; mânasında açıklık bulunmayan, kapalılık, gizlilik ve bilinmezlik olan, izah için araştırmaya, incelemeye ve başka bilgilere ihtiyaç duyulan, alimlerin ihtilaf ettiği ve Kur'an'da farklı şekillerde geçen ve birden çok mânaya muhtemil olan Kur'ân kavramlarıdır. Bizde bu çalışmamızda; Kur'ân Yolu Tefsiri ve Safvetü't-Tefâsir müelliflerinin Allah'ın (c.c.) zâtı, fiilleri ve âhiret hayatıyla ilgili müteşâbih ayetleri te'vil etme yöntemini ortaya koymaya çalıştık. Bununla beraber bazı müfessirlerin konumuzla ilgili yorumlarına da yer vererek, müfessirlerin müteşâbih ayetlerle ilgili düşüncelerini birbiriyle mukayese edip incelemeye gayret ettik. Çalışmamızda müteşâbih ayetlerle ilgili olarak klasik tefsirlerle modern döneme ait tefsirler arasında yorum farkı olup olmadığını, özellikle son dönemdeki müfessir ve müelliflerin konuya nasıl bir katkı sağladığını görmek amacıyla etraflıca araştırdık. Çalışmamızda Kur'an'daki müteşâbih ayetler konusunun her iki tefsirde çok hassas ve önemli bir şekilde ele alındığını müşahade ettik. Söz konusu kavramla ilgili olarak, modern dönemdeki tefsirlerin, klasik dönem tefsir çalışmalarıyla örtüştüğünü gördük. Bunun yanında bazı farklı açılımlarında sonraki dönemlerde yaşandığını ve bu alana katkı sağladığına şahit olduk. Bu alanla ilgili yapılan yorumların başkaları tarafından istismar edildiğini, dolayısıyla konumuzla ilgili olarak daha makul görüşler sunarak bu alana katkı sağlayacağımızı düşündük.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden söz konusu tefsirlerin müellifleri eserlerinde rivâyet ve dirâyet tefsiri metodunu benimsemiştir. Bu anlayışla kâleme aldıkları söz konusu tefsirlerdeki müteşâbih ayetlerin yorumu bu iki anlayışın sentezi durumundadır. Bazen selef metodunu benimseyerek ayetlere olduğu gibi iman edip yorumdan sakınmışlar, bazen de naslar bağlamında te'vil yöntemini seçmişlerdir. Her iki tefsirde

de müteşâbih ayetlerle ilgili olarak, dirâyet tefsirlerinde olduğu gibi etraflı bir şekilde bilgi verilmemiştir. Söz konusu ayetler, hem selef âlimlerinden hem de halef âlimlerinden yapılan nakiller çerçevesinde, teşbihe ve tescime düşmeden te'vil edilmiştir. Müellifler; mütekaddimun ve müteahhirun âlimlerin görüşlerini harmanlayarak, müteşâbihlerin anlaşılmasına katkı sağlamışlardır.

Sonuç olarak bu çalışmanın daha önce yapılmış olan müteşâbih ayetlerle ilgili bazı çalışmalara ve daha sonra yapılacak olan bazı çalışmalara katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz. Aynı zamanda bu çalışma; Kur'an-ı Kerim'deki müteş'abih âyetlerin toplum tarafından anlaşılmasına da yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Abdulgaki, Muhammed Fuad, *Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990.
- Abdurrahman Bintu's-Şâtî, Âişe, *el-Kur'ân ve Kadaya'l-İnsân*, Dâru'l-İlmi'l-Melâyin, Beyrut 1982,
- Ahmet, Halil, *Kitabu'l-Ayn I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Akşit, İbrahim, *Kur'ân'da Rızâ Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015.
- Âlûsi, Şihâbuddin, *Rûhu'l-Meân-i I-XXX*, İhyâu't-Turâsil Arabi, XXVI, Beyrut 1999.
- Başoğlu, Tuncay "Muhkem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, XXXI, 42-44.
- Bebek, Adil, "Sûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 533-534.
- Beğâvi, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mesud, *Tefsiru'l Beğâvi I-VIII*, Dâru'l-Tayyibe, Riyad 1989.
- Beydâvi, Kadı, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil-Muhtasar Beydâvi Tefsiri I-IV*, (Çev.: Şadi Eren), (2. Baskı), Selsebil Yayınları, İstanbul 2011.
- Beyhaki, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Kitabu'l-Esmâ ve's-Sıfât*, Daru'l- Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınları, İstanbul 1973.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed, *el-Câmiu's-saḥîḥ*.
- Bursevi, İsmail Hakkı, *"Ruhû'l Beyân-Kur'ân Meâli ve Tefsiri" I-XXIII*, (Çev.: Kamil Yılmaz, Ömer Çelik, Süleyman Derin, Mehmet Toprak, Murat Sülün), Erkam Yayınları, İstanbul 2010.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- Cevheri, İsmail b. Hammâd, *Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye I-VI*, (Neşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), II, Kahire 1956.

Cilacı, Osman, *İlahi Dinlerde Cennet İnancı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1991.

Çağrı, Mustafa, "Haya" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 554-555.

_____, "İstihza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 347-348.

_____, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellif/mustafa-cagrici>. (04.04.2024).

Demir, İbrahim, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İFAV Yayınları, İstanbul 2018.

_____, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

_____, *Tefsir Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmet İbn Abdîrrahîm, *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usulî't-Tefsîr*, (Terc. Mehmed Sofuoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkîli'l-Kur'ân*, (Çev.: İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2008.

Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, Ankara 1992.

Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslam İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 2021.

Dönmez, İbrahim Kâfi ve Özcan Azmi, *Fıkıh ve Fıkıh Tarihi İncelemeleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.

Dönmez, İbrahim Kâfi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mueelifibrahim-kafi-donmez>, (05.05.2024).

Düzgün, Şaban Ali, *Kelâm*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, 243.

_____, *Kelâm-El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*.

Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmiu's-saḥîh*.

- Ebussuud, Muhammed b. İmâdi, *İrşâdü'l-Akl's-selim I-V*, Mektebetü'r-Risâleti'l-Hâdise, Riyad 1997.
- Efendi, Âsım, *el-Okyânûsu 'l-Basît fî Tercemeti 'l-Kâmûsi 'l-Muhît/ Kâmûsu 'l-muhît I-VI* (Çev.: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- Eskieserler, <https://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/4487/Muhammed-Ali-es-Sabuni.asp?>, (25.05.2024).
- Gökçe, Rabia, "Muhammed Ali es-Sâbûnî", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2021, 185-193.
- Gölcük, Toprak ve Şerafettin, Süleyman, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, Tekin Kitabevi, Konya 2012.
- Gözün, Abdulvehhâb, "Hadislere Göre Sırat Köprüsü ve Özellikleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.19, 2021,180-206.
- Güdekli, Hayrettin Nebi, "Sırat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVII, İstanbul 2009.
- Gümüş Sâdrettin, *Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.
- Güneş, Kadir, *Arapça Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2010,
- Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*.
- Harman, Ömer Faruk, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 225-226.
- Hayrettin Karaman Kimdir?, <https://hayrettinkaraman.net/kimdir.htm>. (02.03.2024).
- Hayyan, Muhammed b. Yusuf Ebu, *el-Bahru'l-Muhid VIII*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Hazin, Abdullah b. Muhammed, *Lübâbu't-Te'vil fî Meâni't-Tenzil I-IV*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, Mısır 1306.
- Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, <https://www.hikmetyurdu.com>.

- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa I-VI*, (Neşr.; Abdüsselâm M. Hârûn), III, Kahire 1972.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddin Ömer, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerim Tefsîri I-XVI*, (Çev.: Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner) Çağrı Yayınları, XIII, İstanbul 2008.
- İbn-i Manzûr, Ebu'l Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab I-XII*, Dârul-Meârif, Kahire 1984.
- İrbili, Muhammed Emin, *Tenviru'l-Gulub*, (Çev.: Halil Gönenç), Eser Neşriyat, İstanbul 1984.
- İsfahâni, Râğıb, *Müfredât-Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, (Çev.: Abdalbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul 2010.
- İsfahani, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Sıfatü'l-cenne I-III*, Dârü'l-Me'mun li't-Türas, Dımaşk 1987.
- İstanbul Müftülüğü, <https://istanbul.diyaret.gov.tr/sayfalar/contentdetail.aspx?ContentId=110&MenuCateory=Kurumsal>, (12.05.2024).
- Kadı Beydâvi, *Muhtasar Beydâvi Tefsir-i-Envâru't-Tenzil ve Esrâri't-Te'vil I-IV*, (Terc.: Şadi Eren), Selsebil Yayınları, İstanbul 2011.
- Kâfi, İbrahim Dönmez ve Özcan, Azmi, *Fıkıh ve fıkıh Tarihi İncelemeleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.
- Kafiyeci, Muhyiddin Ebi Abdillah, *Kitâbu't-Teysir fi Kavâid-i İlmi't-Tefsir*, (Çev.: İsmail Cerrahoğlu) Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- Kara, Ömer, *Kur'ân'da Metafizik bir âlem-Cennet*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- Karahasanoğlu, Yücel, *İbn Kesir'in Müteşâbih Âyetleri Yorumlama Metodu*, (Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniv., Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat 2021.
- Karaman, Fikret & Karagöz İsmail & Paçacı İbrahim & Canbulat, Mehmet & Gelişgen, Ahmet ve Ural, İbrahim, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

Karaman, Hayrettin & Çağrı, Mustafa & Dönmez, İbrahim Kâfi ve Gümüş, Sâdrettin, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir I-V*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012.

_____, *Kur'ân Yolu Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020.

Karaman, Hayrettin, <https://hayrettinkaraman.net/kimdir.htm>. (18.07.2024).

Karaman, Hayrettin, <https://www.biyografya.com/biyografi/10771>. (08.08.2024).

Karaoğlu, Aslan, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin "Ahkam-ı Kur'âniyye" ve "Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin "Revâiu'l Beyan" Adlı Eserinin Mukayesesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Kayseri Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.

Kılavuz, Ahmet Saim, "Hayrettin Karaman", *İslam Huk. Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 2004, 3-9.

Kur'an'da nefis ve ruh kavramları, <https://kuran-ikerim.org/kuranda-nefis-ve-ruh-kavramlari>, (20.09.2024).

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Cam'iu li Ahkâmî'l-Kur'ân I-XX*, (Çev.: M. Beşir Ersoy), Buruc Yayınları, İstanbul 2015.

Mâverdi, Ali Muhammed, *en-Nüket ve'luyun I-VI*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

Mertoğlu, M. Suat, "Zürkani", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXIV, 579.

Mevdûdî, Ebu'l Ala, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (Çev.: Muhammed Han Kayani), İnsan Yayınları, İstanbul 2005.

Muhammed Ali es-Sâbuni vefat etti, <https://www.trthaber.com/haber/yasam/alim-muhammed-ali-es-sabuni-vefat-etti-565925.html>. (01.02.2024).

Musâ Aleyhisselâmın Firavunla Mücadelesi, <https://w.w.w.minhacmektebi.com/Musâ-Aleyhisselâm-ve-firavunla-mucadelesi>, (10.10.2024).

Mustafa Çağrı, <https://www.biyografya.com/biyografi/11416>, (23.07.2024).

Mutçalı, Serdar, *Türkçe Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2004.

- Müftüoğlu, Ömer, “Vahiy Sürecinde Sa'at Kavramının Semantik Analizi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5, 2005, 192.
- Müslim, el-Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b., *el-Câmi 'u's-şahîh*.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en, *es-Sünen*.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, (Çev.: Yusuf Ali Budeyvi) *Medârikü't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vil*, Daru'l Mizan Yayınları, Beyrut 2005.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, es-Semerkindî, *et-teysîr fi't-tefsîr I-VI*, (Çev.: Muhammed Coşkun), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- Okumuş, Selman, *Kur'ân'da Cennet Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Okuyan, Mehmet, *Kısa Sürelerin Tefsiri I-II*, Düşün Yayıncılık, II, İstanbul 2012.
- Pezdevî, İmam Ebu Yusuf Muhammed , *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (Çev.: Şerafettin Gölcük) İstanbul 1980.
- Râzî, Fahreddin, *Tefsir'i-Kebir Mefâtihi'l-Ğayb*, (Çev.: Lütfullah Cebeci, Sâdık Kılıç, Sâdık Doğru, Suat Yıldırım), Akçağ Yayınevi, İstanbul 1994.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsir I-VI*, (Çev.: Sâdrettin Gümüş, Nedim Yılmaz), Ensar Neşriyat, İstanbul 1995.
- Sâdrettin Gümüş, <https://www.biyografiya.com/biyografi/11416>, (01.07.2024).
- Seâbili, Ebu Abdurrahman b. Muhammed, *Tefsiru's-Seabili, I-V*, Dar-u İhyâ't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1997.
- Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Suyûti, Celâlettin, *Ed-dürri'l-Mensur I-XVII*, Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri, Merkezi Hicr, Kahire 2003.
- _____, *el İtkân fi Ulumi'l Kur'ân I-II*, (Çev.: Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik), Madve Yayınları, İstanbul 2002.
- Şahin, İskender, “Kur'ân'da Ba's Kavramı”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, 2(3), 6.

- Şahin, M. Süreyya Şahin, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 374-376.
- Şâtibi, Ebu İshâk İbrahim bin Musâ, *el Muvafakat I-VI*, Dar'u İbn Affan, Mısır 2000.
- Şevkânî, Muhammed Ali b. Muhammed, *Fethu'l- Kâdir I-V*, Daru'l-Vefa, Beyrut 1971.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmi 'u'l-beyân ve Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk/ Taberi Tefsiri I-IX*, (Çev.: Kerim Aytekin, Hasan Karakaya), Hisar Yayınevi, İstanbul 1996.
- Topal, Hüseyin, "Kur'ân'da Yed Kelimesi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (10), 2020, 154.
- Topaloğlu, Bekir, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, VII, 376.
- _____, "Kıyâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV, 516.
- _____, "Sa'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 322.
- Toprak, Süleyman, "Haşr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, İstanbul 1997, XVI, 416-417.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- Türker, Ömer, "Mukatıl b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, XXXI, 134.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yed.> (27.06.2024).
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muellifi/ibrahim-kafi-dönmez>, (06.06.204).
- Uludağ, Süleyman, "Nefs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 526-529.

_____, "Rızâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 56-57.

Ünal, Arif, "Günümüz İslâm Hukukçularından Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın Hayâtı, Eserleri ve Fıkîhî Görüşleri", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 4(8), 2011, 115-130.

Üzüm, İlyas, "Gadab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIII, 434-435.

Wikipedia, <https://tr.wikipedia.org/wiki/M%C3%Bcfessirlervetefsirkitaplar%C4%listesi> (06.06.2024).

Yavuz, Yusuf Şevki, "Arş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, III, 406-409.

_____, "Ayn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 256.

_____, "Ba's", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 98.

_____, "Cenab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 346.

_____, "Kelâm" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, XXV, 196-203.

_____, "Kürsi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 572-573.

_____, "Lanet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, XXXV, 197.

_____, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 204-207.

_____, "Vecih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XLII, 585-586.

_____, "Yed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XLIII, 375-376.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021.

Yeğin, Abdullah, *Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, Beyrut 1996.

Yusuf Ebu Hayyan, Muhammed, *el-Bahru'l-Muhid I-VIII*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

Yüksel, Emrullah, "Hesap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, XVII, 240-242.

_____, *Sistematiik Kelâm*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Zemâhşeri, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl I-VI*, (Çev.: Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağıl, Adil Bebek) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.

Zerkeşî, Ebu Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah, *el-Burhân fî ulu'il-Kur'ân*, Dar-u İhyai'l-Kütübî'l Arabiyye, Beyrut 1957.

Zeyd, Abdullah b. Ahmed b. Ali, *Muhtasr'u Tefsiri'l- Beğâvî*, Darus- Selam, Beyrut 1996.

Zürkânî, Muhammed Abdü'l Azim, *Menâhilü'l İrfân fî Ulumi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1996.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Selami NARMANLI
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	